

Univerzita Karlova
Pedagogická fakulta

DISERTAČNÍ PRÁCE

2024

Mgr. Peter Úll

Univerzita Karlova
Pedagogická fakulta

DISERTAČNÍ PRÁCE

**Filozofické a svetonázorové základy waldorfskej pedagogiky.
Antropozofický obraz človeka a sveta**

Philosophical and worldview foundations of Waldorf pedagogy.
Anthroposophical picture of man and the world

Filosofické a svetonázorové základy waldorfské pedagogiky.
Antroposofický obraz člověka a světa

Mgr. Peter Úll

Školitelka: Doc. PhDr. Naděžda Pelcová, CSc.

Studijní program: Filozofie

Studijní obor: Filozofie

2024

Čestne vyhlasujem, že som dizertačnú prácu na tému *Filozofické a antropozofické základy waldorfskej pedagogiky – Antropozofický obraz človeka a sveta* vypracoval pod vedením školiteľa samostatne s použitím v práci uvedených prameňov a literatúry. Táto práca nebola využitá k získaniu iného alebo rovnakého titulu.

V Nových Zámkoch dňa 13. júna 2024

.....

Peter Úll

Každá práca stojí na obetiach. Táto práca vznikala najskôr počas môjho polovičného, neskôr počas plného pracovného úväzku na pozícii učiteľa. Čítanie zdrojového materiálu i samotné písanie práce sa občas bilo s pracovnými povinnosťami a neraz šlo i na ich úkor. Pritom práve prostredie školy umožňuje, že človek zostane v kontakte s primárnym zdrojom pedagogickej vedy – s deťmi. Ďakujem deťom, študentom i kolegom jednak z Waldorfského lýcea v Prahe, jednak zo Živej školy v Nových Zámkoch za podporu i strpenie okolností, ktoré boli nutné pre dokončenie tejto práce. Ďakujem riaditeľovi Petrovi Halmešovi, že mi povolením neplateného voľna umožnil vypracovať značnú časť nižšie predkladaného textu. Ďakujem kolegom, ktorí ma v tomto čase v škole zastúpili, a zvlášť manželke, ktorá za mňa suplovala nielen v práci, ale najmä v rodine, kde som neraz chýbal nielen jej, ale najmä našim dvom malým deťom. Ďakujem Vladimírovi Lobotkovi za prečítanie a pripomienkovanie predfinálnej podoby textu. Ďakujem školiteľke doc. Pelcovej za dôveru a najmä prejavenu nepredpojatosť, ktorá pri téme, akou je téma predkladanej práce, vôbec nie je samozrejmosťou.

ABSTRAKT

Tato disertační práce se zabývá filozofickými a antroposofickými základy waldorfské pedagogiky. Představuje a analyzuje filozofické dílo Rudolfa Steinera (1861-1925). Zvláštní důraz je kladen na epistemologii, neboť jí se Steiner pokouší zdůvodnit nejen smyslově-empirické poznání (vědu), ale také možnost tzv. duchovního poznání či duchovní vědy. Předpokladem duchovní vědy (antroposofie) je přeměna myšlení v tzv. živé myšlení, jehož průkopníkem byl podle Steinera Johann W. von Goethe (1749-1832). Nikoli abstraktní pedagogické principy, ale takové živé myšlení má být také základem dobré praxe waldorfské pedagogiky. Pomůckou k oživení myšlení má být antroposofie. Jejím vztahem k filozofii a vědě se zabývá závěrečná část práce. V té bude také nastíněn kontext Steinerovy teorie poznání i antroposofie a jejich místo v dějinách filozofického myšlení. Ukáže se, že Steiner nabízí rozšířené pojetí vědy, než je to konvenční, což činí vědecké založení Steinerovy pedagogiky sporným. Uznání vědeckosti antroposofie se odvíjí jednak od uznání možnosti tzv. duchovní vědy, jednak má takové uznání vědeckou komunitou i vnitřní překážky v nesprávném uchopení antroposofie jak v antroposofickém hnutí, tak v prostředí waldorfských škol. Ukáže se, že Steiner zamýšlel antroposofii nikoli jako uzavřený světový názor, ale jako otevřený systém (či dokonce organismus) schopný sebereflexe, jehož role ve waldorfské pedagogice je především aplikační: podněcovat plodnou pedagogickou praxi prostřednictvím meditativního uchopení antroposofických myšlenek.

KLÍČOVÁ SLOVA

Rudolf Steiner, teorie poznání (epistemologie), věda, filozofie, antroposofie, duchovní věda, waldorfská pedagogika, myšlení, abstrakce, živé myšlení, Goethe

ABSTRACT

This dissertation deals with the philosophical and anthroposophical foundations of Waldorf pedagogy. It presents and analyses the philosophical work of Rudolf Steiner (1861-1925). Particular emphasis is placed on epistemology, because with it Steiner tries to justify not only sensory-empirical cognition (science), but also the possibility of so-called spiritual cognition or spiritual science. The prerequisite of spiritual science (anthroposophy) is the transformation of thinking into so-called living thinking, which Steiner believes was pioneered by Johann W. von Goethe (1749-1832). Not abstract pedagogical principles, but such enlivened thinking is also supposed to be the cornerstone of good practice in Waldorf pedagogy. Anthroposophy is to be an aid to the revitalization of thinking. The relation of anthroposophy to philosophy and science is dealt with in the final part of the thesis. In it will be also outlined the context of Steiner's theory of knowledge and anthroposophy and their place in the history of philosophical thought. It will be shown that Steiner offers an expanded conception of science than the conventional one, which makes the scientific foundation of Steiner's pedagogy questionable. The recognition of the scientific character of anthroposophy rests partly on the recognition of the possibility of a so-called spiritual science, while such recognition by the scientific community also has internal obstacles in the misapprehension of anthroposophy, whether in the anthroposophical movement or in the environment of Waldorf schools. It will turn out that Steiner intended anthroposophy not as a closed worldview, but as an open system (or even organism) capable of self-reflection, whose role in Waldorf pedagogy is primarily for application: to stimulate a fruitful pedagogical practice through a meditative grasp of anthroposophical ideas.

KEYWORDS

Rudolf Steiner, theory of knowledge (epistemology), science, philosophy, anthroposophy, spiritual science, Waldorf pedagogy, thinking, abstractions, living thought, Goethe

Obsah

Úvod	7
1 Teória poznania	13
1.1 Myslenie.....	15
1.2 Myslenie ako vlastný výtvor a čin	20
1.3 Pozorovanie objektívneho obsahu myslenia	23
1.4 Ontologický idealizmus – ideová stránka sveta.....	28
1.5 Utváranie sveta myslením a vedecké spoznávanie sveta	31
1.6 Záchrana javov	38
1.7 Pravda a objektívne poznanie	48
2 Živé myslenie a waldorfská pedagogika	58
2.1 Neživotné myslenie a abstrakcie empirizmu	61
2.2 Goethe ako priekopník živého myslenia.....	64
2.3 Steiner ako Galileo ľudského života a pedagogiky.....	69
3 Filozofia, antropozofia a waldorfská pedagogika	81
3.1 Filozofický vývoj ako výraz duševných zmien a vedomia človeka	85
3.2 Ďalší krok vo filozofickom vývoji je vývoj vedomia	93
3.3 Vedecký štatút antropozofie podľa Steinera	103
3.4 Vedecký prístup k antropozofii a prekážky uznania duchovnej vedy	108
3.5 Antropozofia v pedagogickej praxi.....	117
Epilóg	125

Úvod

Predložený text sa zaoberá filozofickými a svetonázorovými (antropozofickými) základmi waldorfskej pedagogiky. Táto pedagogika je neodmysliteľne spätá najmä s jednou osobou, a to spoluzakladateľom prvej waldorfskej školy a tvorcom jej filozofických a svetonázorových východísk – Rudolfom Steinerom. Preto bude nasledujúci text predovšetkým predstavením jeho diela, a to tej časti, ktorá sa venuje filozofii (najmä epistemológii), filozofickým základom antropozofie a *vzťahu* antropozofie a waldorfskej pedagogiky. Cieľom práce je predstaviť uvedené oblasti Steinerovho diela, aby si o nich nepredpojatý a dôsledný čitateľ dokázal vytvoriť autentický úsudok. Ide totiž o tie aspekty Steinerovho účinkovania, ktorým v našom jazykovom prostredí bola venovaná minimálna pozornosť. Praktický dopad Steinerovho pôsobenia v podobe waldorfskej pedagogiky totiž predbieha akademickú reflexiu jeho teoretických východísk.

Waldorfská pedagogika od svojho založenia dosiahla značné úspechy. Na svete existuje vyše tisíc waldorfských škôl (škôlky nerátajúc), a tak je Steinerova pedagogika druhým najrozšírenejším školským hnutím založeným v čase tzv. reformnej pedagogiky.¹ V krajinách ako Nemecko, Holandsko či Spojené štáty sú waldorfskej školy už relatívne etablovanou súčasťou školského systému s príslušnou tradíciou. Waldorfskí žiaci dosahujú na konci školskej dochádzky porovnateľné, či niekedy i lepšie výsledky ako žiaci klasických štátnych škôl. Realizované empirické štúdie hovoria celkovo skôr pozitívne o jednotlivých pedagogických aspektoch waldorfských škôl.² Relatívna spokojnosť rodičov vedie k neustále rastúcemu záujmu o tento typ vzdelávacích inštitúcií, a tak sa ich počet vo svete zdvojnásobí cirka každých dvadsať rokov.

¹ *Waldorf World List* (2024). Freunde der Erziehungskunst Rudolf Steiners. Online. Dostupné z: <https://www.freunde-waldorf.de/en/waldorf-worldwide/waldorf-education/waldorf-world-list/>

Najrozšírenejším prúdom z čias reformnej pedagogiky sú Montessorri školy, ktorých bolo celosvetovo v r. 2022 okolo 16 tisíc. Porov. DEBS, Mira C.; BROUWER, de Jaap; MURRAY, Angela K. a LAWRENCE, Lynne; TYNE, Megan et al. (2022). *Global Diffusion of Montessori Schools: A Report From the 2022 Global Montessori Census*. Online. Journal of Montessori Research. Vol. 8 No. 2., s. 1-16. Dostupné z: <https://doi.org/10.17161/jomr.v8i2.18675> [citované 2024-04-21]. K porovnaniu je však potrebné uviesť, že pokiaľ waldorfské školy sú napr. v Nemecku väčšinou súkromné, tak Montessorri školy sú zväčša súčasťou verejného školstva.

² Prehľad záverov štúdií waldorfských žiakov a absolventov obsahuje napr. RAWSON, Martyn. *Steiner Waldorf Pedagogy in Schools. A Critical Introduction*. Oxon: Routledge, 2021. ISBN 978-0-367-33398-0. S. 171-175.

Napriek uvedenému relatívnemu úspechu praxe waldorfských škôl sú však teoretické základy waldorfskej pedagogiky pedagogickou vedou sotva uznané. Skôr naopak – ak nie sú ignorované, tak sú predmetom ostrej kritiky. Príkladom môže byť článok v zborníku pedagogickej fakulty Trnavskej univerzity *Kauza waldorf na Slovensku*, v ktorom autori spochybňujú teoretické východiská waldorfských škôl, majúce základ v antropozofii.³ Podľa nich neboli (slovenskí) pedagogickí akademici v čase vzniku prvej waldorfskej školy na Slovensku (2001) dostatočne „odborne rozhl'adení“, nereflektovali „problematické“ teoretické východiská waldorfskej školy, a tak pre tých, ktorí sú „oboznámení s diskusiou o problémoch tohto pedagogického prístupu“, zostáva waldorfská škola „čiernou skrinkou, v ktorej sa dejú čudné veci s čudnými cieľmi“.⁴

Tento vývoj, kedy prax waldorfských škôl (napríklad samotné ich šírenie) predbiehal teoretickú reflexiu ich východísk zo strany akademickej obce, je príznačný aj pre iné krajiny. Šírenie waldorfských škôl bolo impulzované skôr záujmom rodičov než záujmom akademikov o túto pedagogiku. V priebehu väčšej časti 20. storočia waldorfské školy existovali a rástli čo do počtu bez výraznejšej akademickej reflexie. Vznikol tak „paradox praktickej akceptácie a teoretickej ignorácie“⁵ Steinerovej pedagogiky. Až v 80. rokoch akademici, zjednodušene povedané, objavili „čudné“ základy tejto pedagogiky a vznikli aj prvé kritické diela.⁶

Príznačné pre kritické postoje zo strany pedagogickej vedy je to, že svoju pozornosť nezameriavajú ani tak na waldorfskú pedagogiku samotnú, ale na jej prepojenie s antropozofiou. Je to práve toto ťažko uchopiteľné teoretické východisko waldorfskej pedagogiky, Steinerom nazývané aj ako „duchovná veda“, ktoré je predmetom kritických ohlasov. Inými slovami, problematickým bodom waldorfských škôl je antropozofia. Tá je

³ KAŠČÁK, Ondrej; PUPALA, Branislav; HAMAJOVÁ – ZIMENOVÁ, Zuzana. *Kauza waldorf na Slovensku*. In: Acta Facultatis Paedagogicae Universitatis Tyrnaviensis. Trnava: Ser. D, no. 13, 2009, s. 8 – 28. ISBN 978-80-8082-324-5. Dostupné z: https://www.truni.sk/sites/default/files/uk/f000252_0.pdf

⁴ Tam., s. 9 a 25. Okrem kritiky teoretického pozadia waldorfských škôl sa autori kriticky venujú i nastaveniu procesu experimentálneho overovania waldorfskej školy v Bratislave.

⁵ ULLRICH, Heiner. *Rudolf Steiner 1861-1925* (1994). Online. In: TEDESCO, Juan Carlos (ed.). *Prospects: the quarterly review of comparative education*. Paris: UNESCO: International Bureau of Education, vol. XXIV, no. 3/4, s. 568. Dostupné z: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000103087> [citované 2024-05-11].

⁶ Pokus o celkový prehľad akademických prác zaoberajúcich sa waldorfskou pedagogikou obsahuje RAWSON, Martyn. *Steiner Waldorf Pedagogy in Schools. A Critical Introduction*, s. 158-171.

neraz nahliadaná ako nejaká *obskúrna ezoterická náuka*, nepatriaca do modernej doby formovanej vedeckým prístupom. Slovanmi pedagogického vedca Heinricha Ullricha predstavujú teoretické východiská waldorfskej pedagogiky v podobe antropozofie „pradávanu, predmodernú teóriu kozmu“, sú pokusom o „rehabilitáciu mýtického myslenia“ či samé sú novou „antropozofickou neomytológiou“. ⁷ Antropozofia v podaní týchto kritikov akoby sa nehodila do modernej doby a ich ponímania vedy a vedeckého diskurzu. I mnohí sympatizanti waldorfských škôl by sa pri svojej náklonnosti k waldorfskej praxi cítili komfortnejšie, keby dokázala existovať bez takých „čudesných“, Steinerom položených teoretických základov. A prieskumy z prostredia nemeckých waldorfských škôl ukazujú, že len 30% učiteľov sa aktívne venuje antropozofickej práci. ⁸ Inými slovami, existuje tu pomerne rozšírené pranie mať *waldorfské školy bez Steinera*.

Sú to práve antropozofické teoretické základy, ktoré sťažujú až bránia waldorfskej pedagogike jej akademickému uchopeniu. Aj z toho dôvodu sa väčšina akademických prác týka empirických či metodických aspektov waldorfskej pedagogiky a teoretických východísk sa dotýka len okrajovo. Akademický diskurz je totiž poznamenaný „základným paradoxom“ pedagogiky Rudolfa Steinera, ktorým je podľa Ullricha „vznik prospešnej praxe na základoch pochybnej teórie“. ⁹

Táto práca chce ísť priamo k týmto teoretickým základom. Nebude však popisom jednotlivých obsahov a výsledkov antropozofických bádání Rudolfa Steinera. Ak tak len v náznaku. Skôr chce tematizovať otázku, čím tieto bádania sú a či za nimi spočíva nejaké odôvodnenie, ktoré by obstálo pred rozumom moderného človeka. Ich problematickosť spočíva totiž v tom, že sa podľa kritikov týkajú oblastí ležiacich za hranicami ľudského poznania a patria do sféry náboženskej viery, metafyzických špekulácií či jednoducho: sú výplodom blúznenia. Steiner ich však považoval za výsledky systematického vedeckého bádania. A keď ich začínal knižne prezentovať svetu, predvídal možné reakcie, ktoré voči takýmto bádaniám môžu byť vznesené. Vedel, že sa vzoprie mnohý nesúhlas s obsahom jeho kníh či vôbec s pokusom také knihy prezentovať verejnosti. Z filozofického hľadiska

⁷ ULLRICH, Heiner. *Rudolf Steiner 1861-1925*, s. 560 a 562.

⁸ SCHIEREN, Jost. *The Spiritual Dimension of Waldorf Education*. Online. Research Bulletin. The Research Institute for Waldorf Education. Spring 2014, Vol. 19, no. 1, s. 19. Dostupné z: https://www.waldorflibrary.org/images/stories/Journal_Articles/rb19-1owl.pdf [citované 2024-05-11].

⁹ ULLRICH, Heiner. *Rudolf Steiner 1861-1925*, s. 569.

očakával reakciu, ktorú spomína v úvode k svojej *Tajnej vede v náčrte*. Filozof čítajúci jeho knihu by sa podľa neho mohol pýtať: „Zaspal snad autor všetnu práci dnešní doby v teorii poznání? Neslyšel nikdy o tom, že žil nějaký Kant a že je po Kantovi prostě filosoficky neúnosné vykládat takovéto věci? [...] Pro filosofa je takovýto nekritický, naivní a laický výplod nesnesitelný a zabývat se jím podrobněji by bylo ztrátou času.“¹⁰ Tak sa celý spor ohľadom teoretických základov waldorfskej pedagogiky odvíja na pozadí zväčša priamo netematizovanej otázky: Čo je možné spoznať? Čo je možné vedecky uchopiť a kde sú hranice vedy?

A to sú práve otázky, ktorým sa Rudolf Steiner systematicky venuje v jeho raných, epistemologicky ladených spisoch, ku ktorým sa neskôr stále vracia. Nezabúdajme, že Steiner prvé dve dekády svojho verejného účinkovania pôsobil predovšetkým ako filozof. Hoci sa mu v rámci jeho akademickej kariéry nepodarilo dosiahnuť viac ako doktorského titulu z filozofie (témou jeho dizertácie bola epistemológia a neskôr ju vydal pod názvom *Pravda a veda*), predsa len bol v čulom kontakte s mysliteľmi svojej doby a živo sa zaujímal o nemeckú klasickú filozofiu ako i o diela prírodovedne orientovaných autorov. Profesor Karl Julius Schröer (1825–1900) odporučil dvadsaťjedenročného Steinera k spracovaniu a príprave vydania zväzkov prírodovedných spisov Johanna Wolfganga von Goetheho (1749–1832). Steiner zväzky vydal a napísal k nim úvodné štúdie. Neskôr vypracoval Goethovu teóriu poznania, keďže v tej dobe neexistovalo dielo venujúce sa Goetheho epistemológii a Goethe sám ju ucelene nepopísal. Okrem toho pracoval Steiner v tomto svojom ranom období v Goethe-Schillerovom archíve a pomáhal spoluzakladať archív a katalogizovať osobnú knižnicu Friedricha Nietzscheho (1844–1900), o ktorého diele napísal vôbec jednu z prvých monografií (*Friedrich Nietzsche, bojovník proti svojej dobe*)¹¹. Spolupracoval s významným vydavateľstvom *Cotta'sche Verlagsbuchhandlung* ako editor zbraných spisov Arthura Schopenhauera (1788-1860). Bol študentom Franza Brentana (1838-1917), viedol korešpondenciu s Eduardom von Hartmannom (1842–1906), redigoval časopis *Magazin für literatur* a v neposlednom rade napísal mnohé state a eseje

¹⁰ STEINER, Rudolf. *Tajná věda v nástinu* (GA 13). Hranice: Fabula, 2005. ISBN 80-86600-20-3. S. 9. Odkazy na Steinerove diela dopĺňam príslušným číslom GA, teda číslom zväzku v celkovej edícii jeho diela (v tzv. *Gesamtausgabe*).

¹¹ STEINER, Rudolf. *Friedrich Nietzsche, bojovník proti svojej dobe* (GA 5). Bratislava: Kalligram, 2012. ISBN 978-80-8101-598-4.

k filozofickým témam či kultúrnym osobnostiam prelomu 19./20. storočia a je autorom viacerých kníh s filozofickou tematikou (so zameraním na epistemológiu, dejiny filozofie a etiku).¹²

Uvedené filozofické pôsobenie Rudolfa Steinera neraz uniká pozornosti nielen akademickej obce¹³, ale aj Steinerovým antropozofickým nasledovníkom. Pritom je to práve Steinerov príspevok k filozofii, ktorý umožňuje kontextualizovať a uľahčiť správne porozumenie jeho antropozofických bádání. Zároveň nás toto pôsobenie upozorňuje - keďže Steiner nevidel rozpor, ale kontinuitu medzi jeho filozofickým a teozoficko-antropozofickým obdobím - že jeho antropozofia nebude hocijakou ezoterickou zlátaninou poznačenou nepoznaním aktuálneho filozofického a vedeckého poznania, ale niečím, čo Steiner videl ako odpoveď, či dokonca vývoj a pokračovanie filozofie a vedy z prelomu 19. a 20. storočia.

Táto práca teda začne predstavením Steinerovej epistemológie. Treba však poznamenať, že Steiner vo svojom rannom období nerieši primárne otázku toho, či je popri zmyslovom poznaní možné spoznať aj „duchovné svety“. Podstatnou otázkou jeho noetických úvah bolo, či je možné vôbec niečo spoznať. Kladná odpoveď na túto otázku totiž vôbec nebola na prelome 19. a 20. storočia samozrejmosťou. A nie je ňou ani dnes. Je to pritom práve systematické ponorenie sa do vedy o poznaní, ktoré môže priniesť odpoveď na otázku, akú rolu má v našom poznávaní sveta ideový, a teda ne-zmyslový, duchovný element. Rudolf Steiner videl tento element v myslení.

¹² Jedným z najlepších prehľadových diel o Steinerovej filozofickej biografii je jeho vlastný životopis. Práve pri jeho čítaní prekvapí, koľko priestoru dáva vo svojich memoároch autor známym svojimi ezoterne-antropozofickými bádaniami čisto filozofickým úvahám a spomienkam na stretnutia s osobnosťami svojej doby so záujmom o filozofiu, vedu či kultúru. Porov. STEINER, Rudolf. *Má cesta životem* (GA 28). Svätý Kopeček u Olomouce: Michael, 2000.

¹³ V našom jazykovom prostredí by som chcel upriamiť pozornosť na veľmi solidnú a pomerne ojedinelú diplomovú prácu Vojtěcha Kaspera, ktorá sa zameriava na Steinerovo filozofické účinkovanie (predovšetkým epistemológiu) a predstavuje erudovaný komentár a zhrnutie časti dvoch Steinerových základných diel. Škoda, že práca pôsobí neucelene (chýba v nej predstavenie pomerne kľúčovej VII. kapitoly *Filozofie slobody*). KASPER, Vojtěch, 2020. *Teorie poznání Rudolfa Steinera*. Praha. Diplomová práca. Univerzita Karlova. Filozofická fakulta. Ústav filozofie a religionistiky. Samozrejme, existuje aj pár iných bakalárskych či diplomových prác venujúcim sa filozofickým či antropozofickým východiskám. Väčšinou však ide o prvé pokusy bez širšieho a hlbšieho záberu. Porov. napr. ČIVRNÁ, Kateřina (2015). *Filozofické principy waldorfské pedagogiky*. Liberec. Bakalárska práca. Technická univerzita v Liberci. Fakulta prírodovedně-humanitní a pedagogická.

Myslenie nebolo v Steinerovom náhľade len konštitučným prvkom poznania, ale i štruktúry sveta. Aby sa však myslenie ukázalo v jeho pravej podobe, je ho podľa Steinera potrebné oživiť, inak poznávajúci zostáva visieť v neživotných intelektuálnych abstrakciách. A nie neživotné abstrakcie, ale v Steinerovom ponímaní tzv. „živé pojmy“ umožňujú skutočné poznanie človeka, ktoré je predpokladom plodnej pedagogickej praxe. Tejto otázke sa venuje druhá časť práce. V nej sa pokúsím ukázať, čo predovšetkým si Steiner vážil na Goethem a v čom chcel na neho nadväzovať. Prevedením, rozvedením a prispôbením Goetheho prírodovedného spôsobu poznávania humanitnej, špecificky ľudskej oblasti vzniká podľa Steinera antropozofia. Ona mala byť pomocníkom v oživení myslenia a zároveň výrazom takéhoto používania našich duchovných (myšlienkových) síl.

Vzťahu antropozofie k filozofii a vede sa venuje záverečná časť práce. V nej bude načrtnutý aj kontext Steinerovej teórie poznania i antropozofie a ich miesto v (Steinerom poňatých) dejinách filozofického myslenia. Ukáže sa, že Steiner ponúka rozšírené poňatie vedy, než je to zaužívané, čím sa stáva otáznym vedecké fundovanie waldorfskej pedagogiky. Uznanie vedeckosti antropozofie spočíva jednak na uznaní možnosti tzv. duchovnej vedy, pričom takéto uznanie vedeckou komunitou má aj interné prekážky v nesprávnom uchopení antropozofie či už v antropozofickom hnutí alebo v prostredí waldorfských škôl. Štúdium teórie poznania a vedy môže jednak pomôcť porozumieť hraničným oblastiam medzi bežnou a Steinerom predstavenou vedou, a zároveň môže mať hygienický efekt smerom do vnútra antropozofického hnutia poukázaním na Steinerove intencie v oblasti poznávania a prijímania výsledkov vedeckého bádania.¹⁴

¹⁴ Hygienický efekt brániaci nesprávne uchopeniu Steinerových myšlienok (či už v podobe ich jednostranného zavrhnutia či nekritického obdivu) má aj kontextualizovanie Steinerovho diela v dejinách myslenia a jeho komparácia s inými autormi a mysliteľmi. V tejto práci je z takéhoto kontextu uvedené pomerne málo (ak odmyslím niektoré narážky na vybraných autorov v poznámkovom aparáte či krátky historicko-dejinný exkurz v tretej časti práce), a to najmä z rozsahových dôvodov, keďže takáto kontextualizácia a porovnávanie by si zaslúžili samostatnú prácu väčšieho rozsahu. Niečo málo v tomto duchu autor tejto práce urobil na inom mieste, kde ukazuje vedľa seba Rudolfa Steinera a Nikolaja Losského, či Steinera a T. G. Masaryka - vždy v súvislosti s jednou vybranou oblasťou ich diel. Vid': ÚLL, Peter. *Idea reinkarnácie na Západe. Vybrané myšlienky z diela Nikolaja Losského a Rudolfa Steinera, zakladateľa antropozofie* In: KARDIS, Kamil – KARDIS, Mária (ed.). *Nové náboženské hnutia, sekty a alternatívna spiritualita v kontexte postmodernity*. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2010, s. 599-615. ISBN 978-80-555-0190-1; ÚLL, Peter (2020). *Od samovraždy k sebazpoznaniu – Masaryk, Steiner a faustovské usilovanie o poznanie*. In: PELCOVÁ Naděžda a KVĚTOŇOVÁ Lea et al. *Existence a koexistence ve filosofické, speciálněpedagogické a psychologické reflexi: inkluzivní škola*. Praha: Univerzita Karlova – Pedagogická fakulta. ISBN 978-80-7603-154-8. S. 283-

1 Teória poznania

„Sú možné dve veci: Môžeme sa zastaviť pri prijímaní poznatkov prírodných vied, alebo môžeme pátrať, akým spôsobom vedci pri dosahovaní vedeckých poznatkov postupujú. (...) Cestou, ako prekonať materializmus v našej modernej dobe, je pochopenie metód vedeckého bádania. Ľudia sa stávajú vedeckými materialistami preto, lebo nepozorujú – alebo pozorujú len nedostatočne – akým spôsobom vedecký výskum prebieha“.

Rudolf Steiner, Dornach, 17. októbra 1919, GA 191

Keď vyšlo Steinerovo rané dielo *Teória poznania vyvodená z Goetheho svetového názoru*, tak sa filozof Gideon Spicker (1840-1912) na adresu predmetu daného spisu vyjadril, že myslitelia by sa už nemali zaoberať tým, ako prebieha proces poznávania alebo či existujú hranice poznania. Skôr by mali už raz konečne niečo skutočne spoznať.¹⁵ Steiner si bol na jednej strane vedomý oprávnenosti tejto pripomienky vychádzajúcej z istej presýtenosti filozofie úvahami o poznávaní, zároveň si však uvedomoval, že nie je možné s vážnosťou vysloviť nejaký svetonázor či výsledky poznávania, pokiaľ by tieto neboli ukotvené v dôkladnej teórii poznania. Bez reflexie vtedajších epistemologických prúdov a otázok ohľadom možnosti poznať realitu sa akékoľvek výpovede o svete považovali za neoprávnené či nekritické. Steiner tak vo svojom ranom období budoval epistemologické základy pre svoj neskorší pohľad na svet a výsledky jeho poznávania, prezentované v

308. V zahraničí sa však na tomto poli urobilo už veľa práce a Steiner sa dal do súvisu s rôznymi klasickými autormi počnúc Kantom, Heglom, Husserlom, Heideggerom, taktiež s postmodernou francúzskou tradíciou, americkou filozofiou, ale i s Jungom, Kenom Wilberom a ďalšími. Vymenovanie konkrétnej literatúry by bolo rozsiahle a presahuje rámec tejto práce.

¹⁵ STEINER, Rudolf. Die Geisteswissenschaft als Anthroposophie und die zeitgenössische Erkenntnistheorie: Persönlich-unpersönliches. In: STEINER, Rudolf. *Philosophie und Anthroposophie* (GA35). Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 2014. ISBN: 978-3-7274-0351-4. S. 312. Pokiaľ nie je v poznámkach pod čiarou uvedené inak, tak všetky preklady cudzojazyčných (nem. a angl.) textov sú moje.

antropozofii. Medzi jeho epistemologickými spismi a neskorším antropozofickým pôsobením je totiž podľa jeho slov „organický prechod“ (*organisches Fortschreiten*).¹⁶

A tak skôr ako Steiner predstaví svetu výsledky svojho bádania a poznávania, zaoberá sa najskôr otázkou, čo to poznanie vôbec je. Nech už má čitateľ o antropozofickom bádanií Rudolfa Steinera úsudok akýkoľvek, zhodnotenie jeho teórie poznania predstavenej v Steinerových raných spisoch by malo byť na tomto úsudku nezávislé:

„Každý, kto tieto moje skoršie spisy číta s otvorenou myslou, si môže uvedomiť, že výsledky v nich rozpracované boli získané čisto filozofickým výskumom, a preto súhlas s tým, čo sa v nich tvrdí, nezávisí od toho, aký postoj niekto zastáva k mnou reprezentovanej ‚duchovnej vede‘. V týchto knihách som zámerne použil len tie myšlienkové prostriedky a metodológiu, ktoré je človek zvyknutý nachádzať vo filozofických prácach. Preto sa mi zdá, že typ výskumu, ktorý nazývam ‚duchovnou vedou‘, má v mojich epistemologických spisoch bezpečný filozofický základ, ale že filozofický úsudok o tomto základe možno zastávať celkom nezávisle od duchovnovedeckej nadstavby. Pre mňa však existuje jasná cesta od mojej epistemológie k ‚duchovnej vede‘.“¹⁷

Steiner sa vo svojich raných dielach nesnaží urobiť základy len pre možnosť duchovno-vedného bádania a poznávania, ale vytvoriť základy pre poznanie ako také. Je to jedna teória poznania, ktorá platí pre prírodovedecký, ako aj tzv. duchovnovedecký výskum, hoci sa tieto odnože vedy líšia svojimi metódami a oblasťami záujmu. Budovaním teórie poznania tak Steiner stavia fundamentálnu vedu (*Fundamentalwissenschaft*), ktorá je základom iných vied a vedných odborov, a ktorá je „základom všetkého vedeckého snaženia“.¹⁸ Fundamentálna je podľa neho v tom zmysle, že za predmet poznávania a vedeckého bádania si berie poznanie samotné. Ide o poznanie poznávania. „Teória poznania má byť vedeckým skúmaním toho, čo všetky ostatné vedy predpokladajú bez skúmania: samotného poznania.“¹⁹

To, čo poznanie je, nie je možné rozhodnúť len tak arbitrárne, ale je potrebné samotné poznanie urobiť predmetom vedeckého bádania, aby výsledkom bola teória poznania ako veda bez akýchkoľvek predpokladov. Tak ako umelec môže tvoriť bez toho, aby reflektoval zákonitosti tvorby, tak aj bádateľ môže poznávať bez toho, aby poznal zákonitosti poznávania. V oboch prípadoch ide o naivný, nerefektovaný, nekritický

¹⁶ Tam., s. 319.

¹⁷ Tam., s. 319.

¹⁸ STEINER, Rudolf. *Wahrheit und Wissenschaft. Vorspiel einer "Philosophie der Freiheit"* (GA 3). Dornach/Schweiz: Philosophisch-anthroposophischer Verlag am Goetheanum, 1925. S. 7

¹⁹ Tam., s. 7.

prístup k samotnej činnosti (naivný v nepejoratívnom zmysle). Steiner sa pokúšal vytvoriť kritickú teóriu poznania, ktorá bude bez predpokladov stáť sama na sebe.²⁰ Jej základná intencia vychádza z presvedčenia, že „filozofia prítomnej doby trpí nezdravou vierou v Kanta.“²¹ Pokiaľ sa filozof z Kráľovca snažil filozoficky obmedziť možnosti toho, čo človek dokáže spoznať (aby urobil miesto viere), tak Steiner sa naopak snaží ukázať, že v absolútnom zmysle „nemožno hovoriť o hraniciach poznávania“, pretože všetky obmedzenia poznávania „sú len dočasné a s pokrokom vnímania a myslenia ich možno prekonať.“²²

1.1 Myslenie

Čo je však poznanie? Čo je veda alebo vedecký poznatok? Jednou z charakteristických črt Steinerových epistemologických úvah je systematická obrana základného filozofického nástroja – myslenia. Je to pre neho počiatok všetkého skúmania, pretože každá výpoveď o poznaní, hraniciach poznania či subjektivite alebo objektivite poznania ho už predpokladá.²³ Či už niekto považuje za jediné platné poznanie len také, ktoré sa zakladá na zmyslovom vnímaní a spochybňuje platnosť myšlienkových úvah, alebo naopak, ak niekto popiera zmyslové poznanie odvolaním sa na subjektivitu vnemov, tak v oboch prípadoch sa vynášajú o poznaní už určité úsudky, a tie nie sú vynášané vďaka ničomu inému, než je myslenie samotné. I rôzne iné snahy o spochybnenie myslenia sú samé závislé na oprávnenosti rozumových poznatkov a myšlienkovej činnosti.²⁴ Všetky tieto

²⁰ „Kritická rozvážnosť je teda opakom naivity. Kritickým nazývame také správanie, ktoré si osvojuje zákony vlastnej činnosti, aby spoznalo jej hranice a malo istotu vo svojom priebehu. Teória poznania však môže byť len kritickou vedou.“ Tam., s. 30.

²¹ Ide o úvodnú vetu *Pravdy a vedy*. Tamže, s. VII.

²² STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4). Bratislava: Kalligram, 2004. ISBN 80-7149-556-5. S. 96-97.

²³ To je aj jeden z rozdielov medzi jeho základnými spismi *Teória poznania vyvodená z Goetheho svetového názoru a Filozofiu slobody*. Pokiaľ v tom prvom začína Steiner svoj rozbor poznania tzv. „čistou skúsenosťou“ či čistým vnímaním, vo *Filozofii slobody* upriamuje pozornosť na myslenie. V zásade sa však venuje vždy tomu istému, len z rôznych uhl'ov pohľadu.

²⁴ „Ak [skepticizmus] tvrdí, že mysliacim poznávaním nikdy nespoznáme podstatu vecí, potom k takémuto záveru dospel práve len myslením, čím sám seba popiera.“ STEINER, Rudolf. *Wahrheit und Wissenschaft. Vorspiel einer "Philosophie der Freiheit"* (GA 3), s. 70.

pokusy oslabiť myslenie tak len potvrdzujú jeho silu. I preto „nie je nijaké prvotnejšie východisko pre zaoberanie sa svetovým dianím než myslenie.“²⁵

Samozrejme, myslenie a potreba poznávania sa neobjavujú len tak. Sú podnietené tým, že niečo vnímame a chceme vedieť, čo to je:

„Pozrieme dvakrát na ten istý strom. Raz vidíme konáre v pokoji, inokedy v pohybe. S týmto pozorovaním sa neuspokojíme. Prečo sa nám strom predstavuje raz pokojne a inokedy v pohybe? Tak sa pýtame. Každý pohľad do prírody v nás vyvoláva množstvo otázok. S každým javom, s ktorým sa stretáme, je nám spoluzadávaná úloha. Každý zážitok sa pre nás stáva hádankou. Vidíme, ako z vajička vzniká bytosť podobná svojmu predkovi. Pýtame sa na pôvod tejto podobnosti. Na živej bytosti pozorujeme rast a vývoj až po určitý stupeň dokonalosti. Hľadáme podmienky tejto skúsenosti. Nikdy nie sme spokojní s tým, čo príroda ponúka našim zmyslom. Všade hľadáme to, čo nazývame vysvetlením faktov.“²⁶

Svet nám ponúka javy, neponúka nám však vysvetlenia. Vzniká v nás tak to, čo Steiner nazýva „základný popud k vede“ (*Der Grundtrieb zur Wissenschaft*). Javy objavujúce sa v našom zornom poli podnecujú potrebu poznávať, samé o sebe však nie sú ešte poznaním. Prírodu a svet chceme preniknúť myslením, aby sme dospeli k poznaniu a k spokojnosti v podobe vysvetlenia javov.²⁷ Uvedené sa netýka len prírodného sveta, ale i ľudskej kultúry a – ako uvidíme neskôr – akéhokoľvek pozorovateľného javu. Všade pozorujeme na jednej strane nejaké dianie či jav, ktorý je daný a odohráva sa „bez môjho prispenia“, a na strane druhej pojmové súvislosti, ktoré sú „závislé odo mňa“.²⁸

²⁵ STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 45. Porov. tiež STEINER, Rudolf: *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2). 4. Aufl. Dresden: Emil Weises Buchhandlung, 1936. S. 20-22.

²⁶ STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 28-9. V *Teórii poznania* používa Steiner obdobný príklad s vriacou kvapalinou. Porov. STEINER, Rudolf. *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2), s. 26.

²⁷ Keby sme dianie vo svete len pozorovali a nepremýšľali, tak nielenže neprídeme k vysvetleniam, ale nevieme ani predpovedať jeho vývoj do budúcnosti. „Keď pozorujem, ako posotená biliardová guľa prenáša svoj pohyb na nejakú inú, na priebeh tohto pozorovaného deja vôbec nevplyvám. Rýchlosť a smer pohybu druhej gule sú určené smerom a rýchlosťou prvej. Kým sa správam iba ako pozorovateľ, som schopný vypovedať o pohybe druhej gule až potom, keď tento nastane. Keď začnem o obsahu svojho pozorovania uvažovať, vec sa má inak. Účelom môjho uvažovania je tvoriť pojmy o deji. Pojem pružnej gule dám do súvisu s určitými ďalšími pojmami mechaniky a zohľadním zvláštne okolnosti, ktoré rozhodujú v danom prípade. K deju, ktorý sa odohráva bez môjho prispenia, pokúšam sa teda priradiť ďalší, ktorý sa uskutočňuje v pojmovej oblasti. Ten je závislý odo mňa.“ STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 35.

²⁸ Porov. STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 35 a 45.

To, čo stojí podľa Steinera na počiatku poznávacieho procesu, je teda *pozorovanie* a *myslenie* ako „dva východiskové body pre všetko duchovné úsilie človeka“.²⁹ Myslením získavame pojmy. Čo je pojem nemožno popísať slovami, slová môžu len upozorniť človeka na to, aby si všimol, že má pojmy. Každú vec spoznanú ako určitú vec poznávame tak, že ku konkrétnemu vnemu vďaka mysleniu priradíme nejaký pojem. Napríklad k istým farebným a hmatovým vnemom priradíme pojem stromu. Ak je možno pojem nejakým vymedziť, tak ako istý „poriadok (*Regel*)“, podľa ktorého sú nesúvislé elementy vnímania spojené v jednotu.“³⁰ Oba – pojem i vnímaný predmet (*Gegenstand*) - majú istú samostatnú oprávnenosť, keďže „[r]ovnako ako si prostým hľadením na koňa nemôžem vytvoriť jeho pojem, nie sme ani schopní čírym myslením vytvoriť zodpovedajúci predmet [koňa].“³¹

A ako nám pozorovanie samotné nevykúzi pojem, nevykúzi nám ani kauzálne vzťahy medzi javmi. Príčinnosť musíme odhaliť myslením.³² A nielen to. Ak by sme zostali stáť pri čírom pozorovaní či čírom vneme³³, ktoré by sme neprenikli myslením, tak nielenže sa nedozvieme nič o príčinných vzťahoch medzi javmi, ale nespoznáme ani žiadnu súvislosť, dôležitosť či význam pozorovaných javov. To sú totiž aspekty poznania, ktoré získavame až myslením. Bez myslenia sa pozorovaný svet javí ako zmes plná rozdielnych jednotlivostí, ktoré „sú si navzájom úplne ľahostajné“ a tvoria „spleť bez akýchkoľvek

²⁹ Tam., s. 37. Všetkým ostatným protikladom, ktorými myslitelia začínajú svoje bádania – napr. subjekt a objekt, jav a vec osebe, ja a neja, látka a energia, vedomé či nevedomé atď. – ale aj rôznym duševným princípom - ako vôľa, cit a pod. - musí predchádzať protiklad pozorovania a myslenia. Buď nejaký z uvedených princípov je možné vnímať, alebo – ak aj nie – musíme ho vyjadriť formou jasnej myšlienky. Preto musí podľa Steinera veda o poznaní začať najskôr skúmaním pozorovania a myslenia, keďže „*okrem zmyslového vnímania a myslenia nie je nič tretie.*“²⁹ Tam., s. 37-38.

³⁰ STEINER, Rudolf. *Wahrheit und Wissenschaft. Vorspiel einer "Philosophie der Freiheit"* (GA 3), s. 42.

³¹ STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 37. Porov. tiež s. 51-2.

³² Ak na prechádzke vnímam vlnenie trávy a počujem v nej šuchot, tak vo mne vzniká potreba vysvetlenia. S vnemom vlniacej sa trávy a šuchotu spojím pojem účinku. Pojem účinku vo mne podnieti pojem príčiny, pre ktorý chcem nájsť prislúchajúci predmet. Keď následne z trávy vyletí jarabica, pripojím k vnemu jarabice pojem príčiny a dospejem k vysvetleniu javu. „Tieto pojmy, príčina a účinok, však nikdy nemôžem získať prostým pozorovaním, aj keby sa týkalo koľkýchkoľvek prípadov.“ Tam., s. 57. Táto úvaha samozrejme nesie stopy škótskeho filozofa Davida Huma (1711-1776), ktorého Steiner spomína v *Pravde a vede* ako i v iných spisoch. Porov. STEINER, Rudolf. *Wahrheit und Wissenschaft. Vorspiel einer "Philosophie der Freiheit"* (GA 3). Kap. 5, s. 48. Tiež STEINER, Rudolf. *Die Rätsel der Philosophie in ihrer Geschichte als Umriss dargestellt. Erster Band* (GA 18). Berlin: Verlag Siegfried Cronbach, 1914.

³³ V *Grundlinien* (GA 2) používa Steiner pre samotné pozorovanie/vnímanie bez prímеси myslenia predovšetkým výraz „čistá skúsenosť“ (*reine/bloße Erfahrung*). Keďže však vo *Filozofii slobody* (GA 4) tento pojem takmer nepoužíva a pojmu skúsenosť dáva ešte trochu iný odtieň, používam v tejto časti práce najmä pojem čisté/samotné pozorovanie, pričom pozorovanie chápem v podstate ako synonymum vnímania.

vzťahov a súvislostí.“³⁴ Bez príspevku myslenia nevieme odlišiť význam rudimentárneho a pre organické prežitie nepodstatného orgánu od významu životne najdôležitejšieho orgánu nejakého zvierat'a. Pre pozorovanie sú oba rovnocenné. Dôležitosť a význam orgánov zvierat'a sa totiž ukáže, až keď začneme o ich vzájomných vzťahoch premýšľať. Z hľadiska vnímania samotného je tak i jednoduchý slimák rovnocenný s najvyššie vyvinutým živočíchom. Rozdiel v dokonalosti ich organizácie sa ozrejmuje až myšlienkovým prepracovaním a pojmovým uchopením daných predmetov skúsenosti. A podobne i Caesar má pre pozorovanie rovnakú hodnotu ako jeho rádový vojak. Steiner pripodobňuje takto čistým vnímaním ponímanú skutočnosť k ploche:

„Svet je pre nás na tomto stupni skúmania z hľadiska myšlienky dokonale rovná plocha. Žiadna časť tejto plochy nevyčnieva nad inú, žiadna nevykazuje ani ten najmenší myšlienkový rozdiel oproti inej. Až keď túto plochu zasiahne iskra myšlienky, vystúpia kopce a nížiny, jedno bude vyčnievať viac či menej nad iným, všetko sa určitým spôsobom sformuje, rozvinú sa vlákna od jedného útvaru k ďalším“.³⁵

Najvýstižnejšie označenie tej formy, v akej sa nám skutočnosť ukazuje bez príspevku myslenia, je *zmyslový jav* či *javenie sa pre zmysly* (*Erscheinung für die Sinne*).³⁶ Javom je akákoľvek vec či dej, ktorú sme schopní v priestore či v čase vnímať, bez ohľadu na to, či ju vnímame tzv. vonkajšími, telesnými zmyslami, či vo svojom vnútri.³⁷ „Prejav bytia“ či „obraz sveta“, ako k nám pristupuje v čírom vnímaní, nemôže byť považovaný v tejto podobe ani za zdanlivý či pravý, náhodný či nutný, vnútorný či vonkajší; nemôže byť označený ani za matériu či ducha, substanciu či akcident a pod. To všetko sú už použité myšlienkové úsudky, ktoré sa nám neukazujú ako dané či „bez nášho prispenia“, ale sú „závislé od nás“. Steiner vynáša do vedomia nutnosť rozlišovania toho, čo sa skutočne

³⁴ STEINER, Rudolf. *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2), s. 15.

³⁵ Tam., s. 16. V súvislosti „čistého pozorovania“ pozri tiež STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 80. A taktiež STEINER, Rudolf. *Wahrheit und Wissenschaft. Vorspiel einer "Philosophie der Freiheit"* (GA 3), kap. IV, s. 31-36.

³⁶ STEINER, Rudolf. *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2), s. 24.

³⁷ Rozlíšenie na „vonkajšie“ a „vnútorné“ je len orientačné, keďže takéto rozlíšenie môže poskytnúť až myslenie. A myslenie poskytuje taktiež všetky výrazy, ktorými Steiner charakterizuje čistú skúsenosť pozorovateľa, či už ako „agregát nesúvislých jednotlivostí“, „nekonečná mnohosť vnemov“, „javy bez súvislostí“ a pod. Steiner si je vedomý, že už aj toto sú určitým spôsobom myšlienkové určenia. Tie je však nutné používať, keďže akékoľvek vedecké skúmania sú prezentované rečou, a tá sa môže vyjadrovať len v pojmoch. Je však rozdiel v tom, či sú isté slová použité na to, aby istému predmetu či „obrazu sveta“ prisúdili vlastnosť obsiahnutú v slovách, alebo len na to, aby upriamili čitateľovu či poslucháčovu pozornosť istým smerom, kam má zamerať svoj pohľad. Výrazové prostriedky tu majú len ukazovací charakter. Porov. Tam., s. 23-24.

vynára na horizonte nášho vnímajúceho vedomia, a čo tam my vnášame či prebúdžeme svojou myšlienkovou aktivitou.³⁸ Pokiaľ si toho mysliteľ nie je vedomý, tak sa u neho niektoré myšlienkové určenia považujú za dané rovnako ako vnímané javy, a stávajú sa tak predpokladom a vratkým základom, na ktorom stavia svoju filozofickú stavbu.³⁹

V tejto súvislosti Rudolf Steiner poukazuje na spis Richarda Wahleho (1857-1935) *Gehirn und Bewusstsein* z roku 1884.⁴⁰ Tento spis tematizuje existenciu mechanických pochodov v ľudskom mozgu a paralelne prebiehajúcich dejov vo vedomí človeka. Wahle však tým, že zostáva stáť na pozícii pozorovateľa, tvrdí, že môžeme hovoriť iba o tom, že deje vo vedomí a deje v mozgu človeka existujú paralelne vedľa seba. Z *pozície pozorovateľa* však nemožno hovoriť to, čo tvrdia materialisti - dnes by sme povedali redukcionisti – že medzi vedomím a mozgom existuje kauzálna súvislosť, a že vedomie a jeho pochody sú dôsledkom (účinkom) procesov prebiehajúcich v mozgu. Aby sme podľa Steinera mohli prehlásiť, že mozog a vedomie sú kauzálnne prepojené, či už v zmysle materialistov alebo idealistov, museli by sme od pozorovania postúpiť k mysleniu (to Wahle verný princípu pozorovania podľa Steinera nerobí). Keď však začneme na základe myslenia niečo o *súvislosti* mozgu a vedomia tvrdiť, mali by sme preskúmať najskôr myslenie a zistiť, aká je jeho povaha a či nás môže priviesť k platným vedeckým záverom. Z dvojice mozog a vedomie, resp. mozog a myšlienková aktivita, sa musíme vybrať najskôr smerom k poznaniu myslenia. Redukcionisti – a dnešní neurovedci - idú často opačným smerom. Analyzujú bio-chemické procesy v mozgu a vyslovujú o vzťahu mozgu a vedomia rôzne závery a myšlienkové úsudky bez toho, aby preskúmali predpoklad, na ktorom stavajú – myslenie a jeho vzťah k pozorovanému.⁴¹

³⁸ V tomto samozrejme Steiner nebol originálny a nadväzuje na rôznych svojich predchodcov (Hume, Kant), či súčasníkov.

³⁹ Steiner sa pri popise sveta tzv. číreho pozorovania (vnímania) alebo čistej skúsenosti odvoláva aj na nemeckého filozofa a súčasníka Johanna Volkelta (1848-1930), ktorý ju popisuje obdobne. Volkelt však bol poplatný kantovskému smeru uvažovania, takže označil svet vnemov v podobe, *v akej sa ponúka čistému pozorovaniu*, za subjektívny. Tým podľa Steinera nebol verný čistému pozorovaniu, ako ho sám chápal a vniesol do jeho popisu neoprávnený predpoklad (nezdôvodnené a kriticky nereflektované myšlienkové určenie).

⁴⁰ Porov. STEINER, Rudolf. *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2), s. 19. Tiež STEINER, Rudolf. Dr. Richard Wahle, *Gehirn und Bewusstsein*. Physiologisch-psychologische Studie (GA 30). *Deutsche Wochenschrift*, 3. Jg., Nr. 36, Heft 1, 6. September 1885.

⁴¹ Keďže sa k vzťahu mozgu a vedomia v tejto práci nedostanem, tak aspoň uvediem, že v súvislosti s dielom Rudolfa Steinera sa tomuto aspektu venuje HEUSSER, Peter. *Anthroposophy and Science: An Introduction*. New York: Peter Lang, 2016. ISBN 9783631672242. Kap. 5.

Steiner rozlíšením čistého pozorovania a myslenia poukazuje aj na to, aké nedostatočné poznanie by poskytovala veda, ktorá by vylučovala myslenie a chcela si zakladať len na tom, čo sa dá pozorovať. Taká veda by musela byť iba zbierkou a popisom vnemov bez významu a vzájomných súvislostí. Podľa Steinera však nie súpis vnemov, ale ich „uvádzanie do vzájomnej súvislosti“⁴² je tým, čo je podstatou vedeckosti. Veda je tým, čo „nasycuje (*durchtränkt*) vnímanú skutočnosť pojmami, ktoré uchopilo a spracovalo naše myslenie.“⁴³ Je preto potrebné bližšie preskúmať predovšetkým myslenie, aby sme zistili, či je možné dôjsť k poznaniu, resp. či je vôbec možná veda, ktorá by chcela byť viac ako „súpisom vnímaného“.

1.2 Myslenie ako vlastný výtvor a čin

Steiner na jednej strane opakovane zdôrazňuje, že pozorovanie a myslenie sú dve brány, cez ktoré do nás vteká svet, a že to, čo zo svetovej skutočnosti získavame pozorovaním, nemožno zamieňať s tým, čo získavame myslením. Pozorovaním nemožno vytvoriť pojem koňa a myslením zase vnem koňa. „Pojem nemožno získať z pozorovania.“⁴⁴ No tu prichádza jedna z najťažších, a zároveň najdôležitejších častí Steinerovej epistemológie. Zdanlivý obrat: „Všetko, čo vstupuje do okruhu našich zážitkov, zaregistrujeme najprv pozorovaním. Obsah pocitov, vnemov, názorov, citov, aktov vôle, snových a fantazijných útvarov, predstáv, pojmov a ideí, všetky ilúzie a halucinácie sú nám dané prostredníctvom pozorovania.“⁴⁵ Tvrdí sa tu, že pojmy a idey (u Steinera sú to komplexnejšie pojmy) je možné pozorovať. Je to istá enigma Steinerovej teórie poznania. Avšak nie nejaký neuvedomovaný rozpor, pretože Steiner s ňou zámerne pracuje. Pokúša sa najskôr nasmerovať našu pozornosť na to, „čo vstupuje do horizontu môjho pozorovania bez môjho zásahu“⁴⁶ Teda na to, čo je dané. Tu sa pojmy čistému pozorovaniu nenaskytujú. Po našom „zásahu“ však možno pozorovať aj pojmy. Myslenie totiž možno nazerať z dvoch strán: Jednak ako *činnosť nášho vedomia* - ako myšlienkový čin. A taktiež ako *jav*

⁴² STEINER, Rudolf. *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2), s. 10.

⁴³ Tam., s. 43.

⁴⁴ Steiner pokračuje: „To vyplýva už z okolnosti, že dorastajúci človek si len pomaly a postupne vytvára pojmy k predmetom, ktoré ho obklopujú. Pojmy sa pripájajú k pozorovanému.“ STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 52.

⁴⁵ Tam., s. 38.

⁴⁶ STEINER, Rudolf. *Wahrheit und Wissenschaft. Vorspiel einer "Philosophie der Freiheit"* (GA 3), s. 35.

s vlastným, seba samého určujúcim obsahom (významom), ktorý sa ponúka nášmu vnímaniu.⁴⁷

Uvedené je dané špecifickou povahou mysliaceho vedomia.⁴⁸ Myslenie – ako individuálna činnosť v našom vedomí - nemá neurčitú podobu. Vždy je myslením *niečoho*. Zamieriava sa na niečo, čo stojí proti nemu, niečo, čo mu ponúka pozorovanie. „Hľadelo by do prázdna, do ničoty, ak by sa nič nepostavilo proti nemu.“⁴⁹ Ak pozorujeme nejaký predmet, napr. stôl, tak zároveň o ňom môžeme premýšľať či k súboru vnemov vytvárať pojmy. Toto myslenie stola, ktoré prebieha paralelne s pozorovaním stola, však hneď nepozorujeme. Takúto možnosť – pozorovať, že myslíme o stole – máme až následne: „Stôl pozorujem, myslenie o stole uskutočňujem, ale toto myslenie v tom istom okamihu nepozorujem. [...] Je vlastnou prirodzenosťou myslenia, že mysliaci zabúda na myslenie, pokiaľ ho vykonáva. Nezaobrá sa myslením, ale predmetom myslenia, ktorý pozoruje.“⁵⁰ Uvedené platí, aj keď sa mysliacim vedomím nezameriame na nejaký zmyslový objekt, ale na myslenie samotné. Je to výnimočný stav, ktorý v každodennom živote bežne nenastáva. Aj v ňom sa však uplatňuje to, čo je vlastné mysleniu:

„Ten istý prípad nastáva dokonca i vtedy, keď privodím onen výnimočný stav a rozmyšľam priamo o svojom myslení. Svoje súčasné myslenie nemôžem pozorovať nikdy. Len dodatočne môžem urobiť objektom [nového, činného] myslenia skúsenosti, ktoré som nadobudol o procese svojho myslenia. Keby som chcel priebežne pozorovať svoje myslenie, musel by som sa rozštiepiť na dve osobnosti: na jednu, ktorá myslí, a na druhú, ktorá pri tomto myslení hľadá sama na seba. To nemôžem. Môžem to uskutočniť len v dvoch oddelených aktoch. Myslenie, ktoré má byť pozorované, nikdy nie je to, ktoré je pri tom činné, ale nejaké iné.“⁵¹

A platí to aj na prípady, kedy by sme sledovali myšlienkové procesy nejakej inej osoby alebo hypotetické a simulované situácie myslenia. „Dve veci sú nezmieriteľné: činné vytváranie a pozorujúci odstup.“⁵² Myslenie najskôr činíme, a preto ho nepozorujeme.

⁴⁷ STEINER, Rudolf. *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2), s. 30.

⁴⁸ Pre Steinera je naše vedomie charakteristické myslením, a preto o ňom hovorí ako o mysliacom vedomí. Inak charakterizuje vedomie ako javisko, kde dochádza k spájaniu vnemov a pojmov. STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 49.

⁴⁹ STEINER, Rudolf. *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2), s. 14.

⁵⁰ STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 38 a 40. Heusser uvádza podobnosti medzi týmto Steinerovým rozlíšením a obdobným rozlišovaním u Hegla. Porov. HEUSSER, Peter. *Anthroposophy and Science: An Introduction*, s. 253-254.

⁵¹ STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 40.

⁵² A Steiner pokračuje: „To vie už Prvá kniha Mojžišova. V prvých šiestich dňoch stvorenia necháva Boh stvoriť svet, a až keď je už tu, vzniká možnosť, aby na neho pozrel: „A Boh videl všetko, čo urobil, a hľa,

Myslenie môžeme pozorovať len retrospektívne. Aby sme myslenie pozorovali, musíme prejsť zo stanoviska toho, kto myslenie aktívne *uskutočňuje*, na stanovisko toho, kto ho s odstupom *pozoruje*. Až keď je nejaká myšlienka uskutočnená, môže sa stať aj ona predmetom pozorovania. A predmetom myslenia môže byť práve a len už uskutočnené myslenie, nejaká realizovaná myšlienka, a nie aktuálne myslenie tejto myšlienky. Aktuálne myslenie niečoho opäť ustupuje mimo našu pozornosť. Je *činné* za prahom nášho zorného poľa (nie však – ako uvidíme v tretej časti práce – mimo dosahu nášho života, mimo toho, čo môžeme vďaka činnému mysleniu spoluprežívať). „Prvé, čo pozorujeme na myslení, je teda to, že je nepozorovaným prvkom nášho bežného duchovného života.“⁵³

Dôvod, pre ktorý aktuálne myslenie nepozorujeme, je teda ten, že sme pri ňom my sami činní, aktívni, angažovaní. Spontánno-asociatívne vynáranie sa predstáv nie je myslením.⁵⁴ Matematické či geometrické myšlienky musia byť aktívne premýšľané, aby sme im porozumeli. A takisto, aby sme získali nápad či vhľad do niečoho, musíme aktívne premýšľať. „Pri myšlienke je mi zrejmé, že jej *vznik (Werden)* nie je možný bez mojej aktivity. Myšlienku musím prepracovať, jej obsah vždy nanovo vytvárať a vnútorne ho *prežiť* až do najmenších častí, ak má mať pre mňa vôbec nejaký význam.“⁵⁵ A to je pre Steinera z epistemologického hľadiska to zásadné, že na rozdiel od iných fenoménov vedomia je myslenie javom, ktorého základom a pôvodom je naša vlastná činnosť. My sme jeho pôvodcami. Vytvárame ho, resp. pri myslení sme činní. „Všetko ostatné v našom ponímaní sveta má taký charakter, že ak to chceme zakúsiť, musí to byť *dané*; len v prípade pojmov a ideí je to naopak: *ak ich chceme zakúsiť, musíme ich vytvoriť*.“⁵⁶ To, čo nevytvárame, napr. farbu predmetu, vstupuje do nášho zorného poľa ako čosi dané, ako niečo, čo vzniklo bez nás, čo akoby pri svojom javení sa „vyviera[o] z nám neznámeho, iného sveta“.⁵⁷ Pokiaľ niečo myslíme, tak v našej pozornosti je len tento nami nestvorený predmet, nie naše činné a nami tvorené myslenie predmetu. „Moja pozornosť nie je zameraná na moju činnosť, ale na objekt tejto činnosti. Inými slovami, pokým myslím,

bolo to veľmi dobré.‘ Tak je to aj s naším myslením. Aby sme ho mohli pozorovať, najprv tu musí byť.“ Tam., s. 40-41.

⁵³ Tam., s. 40.

⁵⁴ Tam., s. 49.

⁵⁵ STEINER, Rudolf. *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2), s. 30.

⁵⁶ STEINER, Rudolf. *Wahrheit und Wissenschaft. Vorspiel einer "Philosophie der Freiheit"* (GA 3), s. 41.

⁵⁷ STEINER, Rudolf. *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2), s. 12.

nehľadím na svoje myslenie, ktoré vytváram ja sám, ale na objekt myslenia, ktorý nevytváram.“⁵⁸ A preto sa musíme „bez váhania pustiť do myslenia, aby sme potom prostredníctvom pozorovania vlastnej činnosti dospeli k jej poznaniu. Objekt pozorovania v prípade myslenia vytvárame my sami. O výskyt všetkých ostatných objektov je postarané bez nášho pričinenia.“⁵⁹

1.3 Pozorovanie objektívneho obsahu myslenia

Práve to, že aktuálne aktívne myslenie nemôžeme s odstupom pozorovať, pretože sme pri ňom činní, sme v ňom vnorení, nám umožňuje spoznať ho „bezprostrednejšie a intímnejšie“⁶⁰ ako iné javy. Ostatné javy – farby, zvuky, vône a pod. - sú nám totiž dané, nie sme prítomní pri ich vzniku, nie sme ich tvorcami. Myslenie však vytvárame my sami. V aktuálnom myslení máme zážitok samých seba a vlastnej tvorivej činnosti. Seba samých a činnosť myslenia vnímame ako jednej podstaty. Myslenie je totiž „totožné s činnosťou nášho ducha“⁶¹, resp. je jednou podstatou s našim duchom, „vzniká v našom ja“, a „naše ja je totožné s tým, čo je pri myslení činné“.⁶²

Vďaka tomu, že myslenie je naša činnosť, môžeme poznať, ako sa uskutočňuje (stáva skutočnosťou, resp. javom) a ako dochádza k spájaniu pojmov a k odhaľovaniu myšlienkových súvislostí. Keď pozorujeme javy iné ako myslenie, tak sa nám javia bez súvislostí a súvislosť môžeme určiť až prostredníctvom myslenia. Avšak pri pozorovaní *obsahu* myslenia samotného môžeme vnímať nielen jednotlivé pojmy, ale aj ich zákonitú súvislosť. „Prečo v mojom pozorovaní nasleduje po blesku hrmenie, to len na základe pozorovania neviem. Prečo moje myslenie spája *pojmem* hrmenia s *pojmom* blesku, viem bezprostredne z obsahu oboch pojmov.“⁶³ Pokiaľ si v duchu (v mysli) predstavíme dve vzájomne si zodpovedajúce myšlienky, tak ich vnímame ako vnútorne prepojenú jednotu, ako napr. súvislosť medzi pojmom „organizmus“ a pojmom „zákonitý rast, vývoj“. V oblasti myšlienok nachádzame všade spolupatričnosť a väzby. Ide o oblasť, kde „*jeden*

⁵⁸ STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 40.

⁵⁹ Tam., s. 44-5.

⁶⁰ Tam., s. 41.

⁶¹ STEINER, Rudolf. *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2), s. 30. Čo sa týka identity „nášho ducha“ s činnosťou myslenia, porovnaj tiež STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 42, 49, 50.

⁶² Tam., s. 49 a 50.

⁶³ STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 41.

pojmem sa viaže na *druhý*, tretí objasňuje či podporuje štvrtý a pod.“⁶⁴ Myslenie podopiera samo seba. Súvislosť dvoch pojmov je daná obsahom pojmov samotných a táto súvislosť je zrejmá, pretože sme ju prežívali pri jej vytváraní. Pokiaľ pri iných javoch než je myslenie musíme *súvislosť* odhaľovať pomocou myslenia, tak v prípade myslenia je „zákonitá súvislosť prítomná už od samého počiatku“.⁶⁵ Proces myslenia je nám prehľadne jasný vďaka tomu, že sme pri jeho zrode. Dalo by sa povedať, že našim duchom (mysľou) stojíme uprostred akéhosi kontinuálneho „big-bangu“ myšlienkového sveta:

„[P]okiaľ ide o myslenie, sme v centre svetového diania. Keď sa má niečo uskutočniť, musíme byť prítom. A to je predsa práve to, na čom záleží. To je práve dôvod, pre ktorý sú mi veci také záhadné: že na ich vzniku nemám účasť. Jednoducho ich nachádzam. No pokiaľ ide o myslenie, ja viem, ako sa uskutočňuje. Preto nie je nijaké prvotnejšie východisko pre zaoberanie sa všetkým svetovým dianím než myslenie.“⁶⁶

Ako však môžu byť v Steinerovom ponímaní *myšlienkové súvislosti* medzi javmi, akokoľvek by ich bolo možné pozorovať, objektívne, dané, keď vznikajú našou intervenciou, aktivizáciou nášho myslenia? My ako subjekt zjavne vytvárame myšlienky. Prečo by sme mali o nich uvažovať ako o niečom inom, než ako o výtvoroch patriacich subjektu, ktoré s javmi objektívne danými nemajú nič spoločné?

Je myslenie objektívne? Alebo subjektívne? Myslenie musíme podľa Steinera skúmať najskôr vecne, neutrálne, bez vzťahu k subjektu a objektu. „Subjekt a objekt sú totiž pojmy utvorené myslením.“⁶⁷ Najskôr musíme myslieť, než môžeme hovoriť o niečom ako subjektívnom či objektívnom. Nášmu mysliacemu vedomiu sa predstavujú rôzne javy. Pokiaľ premýšľame o predmetoch, javia sa nám tieto ako dané. Spájame ich s pojmom *objekt*. Seba pociťujeme pri premýšľaní o predmetoch ako činných, a preto sa chápeme ako mysliaci *subjekt*.⁶⁸ Činnosť myslenia však nemožno chápať ako výlučne subjektívnu. Myslenie je *mimo* subjektu a objektu, pretože oba tieto pojmy vytvára. Myslenie nie je subjektívne, naopak to subjekt „žije z milosti myslenia“.⁶⁹ Zatiaľ čo zmyslové vnemy k nám prístupujú zvonku, objektívne, t. j. bez nášho pričinenia⁷⁰, u myšlienok je

⁶⁴ STEINER, Rudolf. *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2), s. 38.

⁶⁵ Tam., s. 26.

⁶⁶ STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 45.

⁶⁷ Tam., s. 47.

⁶⁸ Tam., s. 53.

⁶⁹ Tam., s. 54.

⁷⁰ Prípadnému podielu nášho subjektu na tvorbe vnemu sa venuje kapitola 1.6 *Záchrana javov* tejto práce.

pozorovateľná ich intímnejšia spätosť so subjektom, s vlastnou tvorivou činnosťou, čo zväzda považovať tieto myšlienkové výtvyry za subjektívne.

Na myslení však je potrebné rozlíšiť už spomínané dve stránky: na jednej strane *našu aktivitu* pri myslení, na strane druhej *obsah* myšlienky. Len tá prvá je subjektívna, spôsobená subjektom. Obsah myšlienky je však daný objektívne obdobne, ako je daný nejaký zmyslový jav. Hoci sme pri myslení činní či zjednotení s činnosťou myslenia, tak *obsah* myšlienky nevytvárame. Naša aktivita je *podmienkou* toho, aby sa nejaká myšlienka či súvislosť myšlienok zjavila. Obsah myšlienky však nie je určený nami, ale jej prirodzenosťou: „Obsah našich myšlienok rozhodne nevytvárame tak, že by sme pri tomto vytváraní určovali, do akých spojení majú naše myšlienky vstúpiť. My len poskytujeme možnosť, aby sa myšlienkový obsah rozvinul *podľa svojej vlastnej prirodzenosti*.“⁷¹ Keď v myslí pozorujeme dve myšlienky, napr. pojem „príčina“ a pojem „účinnok“, tak tým, že ich myslíme, vytvárame príležitosť, aby myšlienky samé ukázali svoje zákonité spojenie. My ich len uvádzame do vzájomnej interakcie, aby prejavili svoju súvislosť, ako keď mechanik uvedie prírodné sily do vzájomného spolupôsobenia tak, že sa prejaví nejaký silový účinok. Naše činné myslenie vytvára javisko, na ktorom sa spájajú myšlienky v súlade s ich vlastným obsahom. Tieto myšlienkové spojitosti sú javom, ktorý sa ukazuje vďaka aktivite myslenia. Ich objavenie sa v horizonte mysliaceho vedomia umožňuje pozorovať ich obsahovú podstatu:

„Musíme si predstaviť dve veci: po prvé, že ideálny [myšlienkový] svet privolávame k existencii *našou činnosťou*, a po druhé, že to, čo takto našou činnosťou privolávame k existencii, *sa zakladá na vlastných zákonoch*. Sme, samozrejme, zvyknutí predstavovať si jav takým spôsobom, že stačí, aby sme sa mu len vystavili a pasívne ho pozorovali. Takýto spôsob však nie je jediný možný. Akokoľvek neobvyklá nám môže byť predstava, že my sami sme činne účastní na tom, keď sa niečo objektívne stáva pre nás javom, že teda inými slovami jav nielen vnímame, ale ho zároveň aj vytvárame: nie je táto predstava neprípustná.“⁷²

V tomto ohľade je podstatná *objektivita obsahu* myšlienkového sveta, nie *subjektivita jeho zjavovania*. Vo vzťahoch pojmov neexistuje ľubovôľa. Tak napr. k myšlienke časti

⁷¹ STEINER, Rudolf. *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2), s. 31.

⁷² Tam., s. 34.

zákonite patrí myšlienka celku, k pojmu príčiny pojem účinku. Isté pojmy tak nutne patria k sebe, pretože sú vzájomne určené z vlastnej prirodzenosti ich obsahu.⁷³

Prežívanie a pozorovanie myšlienkového obsahu myslením je v tomto ohľade pripodobniteľné zmyslovému vnímaniu. Rovnako ako pri lezení po skalnej stene musíme akceptovať všetky výstupky a priehlbné v podobe, v akej sa ukazujú nášmu hmatovému a zrakovému zmyslu a v následnosti v akej idú jedna za druhou, tak i pri činnom myslení sa musíme hýbať pozdĺž obsahu jednotlivých myšlienok podľa toho, ako sú objektívne usporiadané. Akýkoľvek pokus rozdeliť prvočísla iným číslom ako jednotkou alebo sebou samým, aby sme dostali celé číslo, sa ukáže ako neúspešný. Nehodiace sa myšlienky pri tomto pokuse narážajú na odpor skutočnosti ideovej povahy rovnako ako naša ruka by narážala na odpor, ak by na skalnej stene chcela cítiť priehlbnu tam, kde nie je. V samotnom činnom myslení zakúša mysliaci subjekt niečo objektívne, niečo dané, čo sa nepoddáva jeho ľubovôli. Táto objektivita umožňuje napr. logické prepojenia a súvislosti v matematických a geometrických obsahoch vnímať ako isté „nutnosti“, ako „zákony“ či „zákonitosti“, ktoré sú intersubjektívne overiteľné.⁷⁴

Steiner chce byť verný vedeckému princípu pozorovania. Je si vedomý, že tento princíp je základom úspechu prírodných vied. Ako empirik však pozorovanie neobmedzuje na zmyslové javy v úzkom zmysle slova. Za empiricky pozorovateľné považuje aj myšlienkové súvislosti a pojmy, teda niečo v princípe ideové, ne-zmyslové či a-zmyslové. Tým robí zadosť požiadavke vedy, ktorá sa snaží vychádzať zo skúsenosti, z pozorovania. Samotný princíp skúsenosti totiž nehovorí nič o tom, čo možno vnímať. A tak tvrdenie materializmu, že predmetom pozorovania môžu byť len zmyslové vnemy, nie je podľa Steinera založené na skúsenosti, ale je to svojvoľný predpoklad. Princíp skúsenosti „je čisto metodický princíp, ktorý o obsahu skúsenosti nehovorí vôbec nič. Ak chce niekto tvrdiť, že objektom vedy môžu byť iba *zmyslové vnemy*, ako to robí materializmus, tak sa

⁷³ Porov. Tam., kap. 9, ods. 2 a kap. 10, ods. 6.

⁷⁴ Túto analógiu so skalnou stenou používa Heusser. HEUSSER, Peter. *Anthroposophy and Science: An Introduction*, 38. Skutočnosť, že je možné pri myslení robiť chyby, nie je podľa Heussera argumentom proti objektivite myšlienkových obsahov. Niekedy sa môže myslenie ukázať ako príliš slabé alebo nekoncentrované v miere nutnej na sledovanie myšlienkového obsahu, a tak mysliteľ môže urobiť nesprávne myšlienkové prepojenia. Skutočnosť, že napr. matematické chyby môžu byť opravené, však potvrdzuje objektivitu a intersubjektivitu myšlienkového obsahu. Tam., s. 39.

nemôže o tento princíp opierať. Či je obsah [skúsenosti] zmyslový alebo ideový, o tom tento princíp nerozhoduje.“⁷⁵

Veda si zakladá na tom, že sa zaoberá tým, čo je dostupné skúsenosti a čo je možné pozorovať. „Pridržať sa skúsenosti je oprávnená vedecká požiadavka.“⁷⁶ Pokiaľ by však zostala len v evidovaní toho, čo je dostupné zmyslovému pozorovaniu, a neprihliadala by na myšlienkové určenia, neuspokojovala by ľudskú potrebu po poznaní. Človek chce nájsť k vnímaným javom súvislosti, príčinné a iné zákonité vzťahy. Chce odhaliť zákonitosti javov. Podľa Steinera je vyhľadanie vnútornej zákonitosti javov, a to na základe pozorovania, rovnako oprávnený nárok vedeckého snaženia: „Ako by však mohla byť veda o poznaní založená na princípe skúsenosti, keby sme v istom bode v samotnej skúsenosti nenašli základný prvok celej vedy, ideovú zákonitosť?“⁷⁷ A tu je Steinerova veda o poznaní podstatná v tom, že tomuto nároku na skúsenosť a pozorovanie zostáva verná i v prípade poznania myšlienkových súvislostí – zákonitostí javov. „Naša teória poznania vznáša požiadavku skúsenosti v jej najvyššej forme a odmieta vnášať do skúsenosti niečo zvonka. Myšlienkové určenia (*Die Bestimmungen des Denkens*) nachádza vo vnútri skúsenosti samotnej.“⁷⁸

Steiner chce pozorovať myslenie. Hľadá myslenie ako prvok prístupný pozorovaniu, aby teória poznania nebola „len teóriou“, akýmsi racionálnym konštruktom, ale empirickou vedou. A aby základy, na ktorých bude neskôr stavať svoj svetonázor, onen „vyšší názor na prírodu“, boli tak pevné, ako základy prírodnej vedy. Nechce mať tieto základy postavené na nejakom neskúsenostnom či nepozorovanom prvku, ktorý by ich urobil vnútorne nejednotnými. Chce aj k tej časti ľudskej duše, ktorá sa prejavuje ako myslenie, pristupovať empiricky, aby skúsenosti s myslením boli intersubjektívne overiteľné. Preto aj celý podnázov jeho základného filozofického diela znie: „*Základy moderného svetonázoru. Výsledky pozorovaní duševného života prírodovednou metódou*“.⁷⁹ Steiner sa pridrižiava princípu, ktorý bol smerodajný pre Goetheho: „Veda o poznaní založená v zmysle

⁷⁵ STEINER, Rudolf. *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2), s. 27

⁷⁶ Tam.

⁷⁷ Tam., s. 28-29.

⁷⁸ Tam., s. 27.

⁷⁹ STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru. Výsledky pozorovaní duševného života prírodovednou metódou* (GA 4). Bratislava: Kalligram, 2004. ISBN 80-7149-556-5.

Goetheho svetonázoru kladie hlavný dôraz na absolútnu vernosť princípu skúsenosti. Nikto neuznával výlučnú platnosť tohto princípu tak ako Goethe. Tento princíp presadzoval celkom striktno, ako sme to požadovali vyššie. Všetky vyššie názory na prírodu sa mu mohli javiť len ako skúsenosť. Mali byť ‚vyššou prírodou v prírode‘.⁸⁰

1.4 Ontologický idealizmus – ideová stránka sveta

Pre Steinera je myslenie nástrojom vnímania. Má vo vzťahu k ideovému obsahu rovnakú funkciu, ako zmyslové vnímanie k obsahu vnemu. ‚Myslenie je človeku orgánom, ktorý je určený na pozorovanie vyšších vecí, než ponúkajú zmysly.‘⁸¹ Ak však chceme vnímať obsah myšlienky, musíme byť činní, musíme premýšľať. Pri premýšľaní sa nám zjavuje myšlienkový obsah ako niečo dané, ako to objektívne v nej, ako to, čo môžeme vnímať naším myšlienkovým orgánom.

Ponímanie myslenia ako orgánu vnímania má však zásadné dôsledky. Steiner opakovane vo svojich epistemologických dielach upozorňuje, že zmyslové vnemy nám poskytujú len časť reality. Celú skutočnosť nám zabezpečuje prepracovanie a doplnenie vnemov myslením a pojмами. ‚Zmyslový vnem poskytuje len jednu stránku skutočnosti. Jej druhú stranu uchopuje myslenie. *Myšlienke je prístupná tá stránka skutočnosti, ktorú by bytosť obdarená len zmyslami nikdy neokúsila.* Nie je tu na to, aby len prežúvalo zmyslovosť, ale aby prenikalo do toho, čo je zmyslovosti skryté.‘⁸²

Uvedené je v ostrom kontraste k postoju – vo *Filozofii slobody* Steinerom nazývanému ako *naivný realizmus* – podľa ktorého sa skutočnosť sveta vyčerpáva tým, čo možno zmyslovo pozorovať. V takomto náhľade nám naše zmysly poskytujú vnemy a rôzne ‚dáta‘. A to je to, čo je na svete to jediné reálne – to, čo možno hmatať, vidieť, či inak zmyslovo zakúsiť. Z hľadiska skutočnosti je svet hotový už v jeho zmyslovej podobe. Naivný realista si neuvedomuje podiel mysliaceho vedomia na prejavovaní sa sveta, a preto ‚zaobchádza s myslením ako s niečím, čo s vecami nemá vôbec nič do činenia, čo stojí úplne mimo nich a uvažuje o svete.‘⁸³ Myslenie je v takomto poňatí síce užitočné, pomáha nám veci poznávať, kategorizovať, ale ku skutočnosti sveta nič nepridáva. Je len akousi nadstavbou,

⁸⁰ STEINER, Rudolf. *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2), s. 28.

⁸¹ Tam., s. 44.

⁸² Tam., s. 44.

⁸³ STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 74.

prílepkom k už úplnej skutočnosti. O dátach uvažujeme, produkuje pojmy, hľadáme a vytvárame si hypotézy, teórie. Inými slovami: „prežívame“ zmyslové dáta. Vytvárame si myšlienkový obraz o svete. Toto myslenie však nie je súčasťou vecí, existuje len v hlave mysliteľa, v jeho subjektívnom vedomí. Tam vonku je hotová vec, tu vo vnútri nášho vedomia máme jej kópiu, jej obraz, akúsi myšlienkovú fotografiu či maľbu vnímaného sveta. Hoc máme tento obraz i rovnaký, každý si vo svojej myšlienkovvej nádrži nosíme ten svoj. Aj keď viacerí myslitelia myslia „jeden“ pojem či „tú istú“ teóriu, tak každá takáto myšlienka sa nachádza len v ich vedomí. Koľko mysliacich vedomí, toľko napr. pojmov trojuholníka.

Nezaujatému pozorovaniu sa však podľa Steinera celá záležitosť ukazuje inak. Keby sa nám svet už pre bezprostredné vnímanie prejavoval vo svojej kompletnej podobe aj so svojím myšlienkovým obsahom ako niečo dané, tak by nevznikla „potreba vychádzať za hranice daného“.⁸⁴ Nič by nám nechýbalo a nemali by sme potrebu vec spoznať. To, že nám táto potreba vyvstáva, poukazuje na skutočnosť, že vec v podobe, v akej sa nášmu vedomiu zjavuje pasívne cez zmysly, nie je jej celým prejavom. Nie je niečím hotovým a ukončeným. Až vďaka mysleniu sa nám ukáže aj zo svojej druhej strany. A to, čo sa nám vďaka mysleniu zjaví, nemožno prehlásiť bez zdôvodnenia za niečo nereálne, vyskytujúce sa len vo vedomí poznávajúceho. Je oprávnené myslieť si, že je to súčasťou veci rovnako ako jej zmyslové kvality. Steiner sa v jednej z najkrajších pasáží vedy o poznaní pýta:

„[A]kým právom vyhlasujete svet za hotový aj bez myslenia? Neprodukuje svet myšlienky v hlave človeka s rovnakou nevyhnutnosťou, s akou produkuje kvet na rastline? Zasejete do pôdy semeno. To vyháňa koreň a stonku. Rozvíja sa v listy a kvety. Postavte proti rastline samých seba. Vo vašej duši sa rastlina spája s určitým pojmom. Prečo by mal tento pojem patriť k rastline menej ako list a kvet? Hovoríte: listy a kvety jestvujú bez vnímajúceho subjektu, pojem sa objaví až vtedy, keď sa proti rastline postaví človek. Správne. Ale aj kvety a listy vzniknú na rastline len vtedy, keď jestvuje zem, do ktorej možno vložiť klíček, keď jestvuje svetlo a vzduch, v ktorých sa listy a kvety môžu rozvinúť. Práve tak vznikne aj pojem rastliny, keď k nej pristúpi mysliace vedomie.“⁸⁵

Pozorovaná vec je tak zdrojom nielen s ňou spojených vnemov, ale aj na ňu sa viažucich pojmov a zákonitostí. Idea veci patrí k veci rovnako, ako k nej patria zmyslami pozorované kvality. To, že na neznámej veci hneď nerozpoznávame jej pojem, ale tento sa nám

⁸⁴ STEINER, Rudolf. *Wahrheit und Wissenschaft. Vorspiel einer "Philosophie der Freiheit"* (GA 3), s. 52.

⁸⁵ STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 74.

ukazuje až potom, čo použijeme myslenie, tiež nesvedčí v prospech názoru, že pojem nepatrí veci. Aj nejaký fyzikálny jav môžeme najskôr len počuť, ale nevidieť. Uvidíme ho, až keď otvoríme oči. To nehovorí nič o tom, že optický vnem veci k nej nepatrí. Tak aj skutočnosť, že zákonitosť javu sa odhalí až potom, čo použijeme myslenie, nič nehovorí o tom, že by táto zákonitosť nepatrila veci samotnej.⁸⁶

A taktiež skutočnosť, že sa pri usudzovaní pojmy a myšlienkové určenia vynárajú zvnútra ľudského vedomia, neznamená, že by sa nachádzali v uzatvorených ľudských myšliach. Svet myšlienok je *jeden* a je všetkým ľuďom spoločný rovnako ako všetci ľudia spoločne zdieľajú jeden zmyslový svet. A naša myseľ svet myšlienok neprodukuje, ale svojou aktívnou činnosťou ich vníma. „Nášho ducha nemožno považovať za nejakú myšlienkovú nádobu, v ktorej by sa uchovávali myšlienky, ale za orgán, ktorý ich vníma. Je vnímajúcim orgánom práve tak, ako oko alebo ucho. Myšlienka sa k nášmu duchu nechová inak, než svetlo k oku alebo tón k uchu.“⁸⁷

Zmyslové orgány nám umožňujú vnímanie. Tak ako pre Goetheho, tak i pre Steinera je myslenie ne-zmyslovým, duchovným orgánom – okom ducha.⁸⁸ Týmto orgánom vnímame pojmy, idey, teda myšlienkový svet. Tento neexistuje toľkokrát, koľko je mysliteľov, ale existuje len jeden. „Jeden jednotný pojem trojuholníka sa nestane mnohopočetným tým, že je myslený mnohými.“⁸⁹ Myslieť si opak je „negoetheovské“. Prekonať empiricky nefundovaný predsudok a nekritický predpoklad, že pojmy vznikajú a existujú len v hlavách mysliteľov, je podľa Steinera *základnou požiadavkou filozofického myslenia*. Je to totiž „zásadný omyl (*Grundirrtum*) modernej vedy“⁹⁰, ktorý sa netýka len pozitivistického chápania vedy, ale preniká hlboko do vedeckého uvažovania. Vo

⁸⁶ Porov. Tam., s. 75-76.

⁸⁷ STEINER, Rudolf. *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2), s. 56.

⁸⁸ Porov. PLEŠTIL, Dušan. *Okem ducha. Živá príroda v prírodovedných spisoch Johanna Wolfganga Goetheho*. Praha: OIKOYMENH, 2006. ISBN 80-7298-148-X. Najmä kapitulu *Oko tela a oko ducha*, s. 280-305. Goethe aj filozofické názory či myšlienkové systémy chápal ako nejaké vonkajšie predmety. Obe mali totiž základ vo vnímaní, resp. dali sa pozorovať. Hoci on pre filozofiu „nemal vyvinutý orgán“ (cítil sa bezpečne v oblasti prírodných fenoménov). V Goetheho ponímaní vnímame zmyslové javy očami tela, ideovú časť skutočnosti „očami ducha“, resp. „nahliadajúcou súdnosťou“ (*anschauende Urteilskraft*), či „vnímajúcim, predmetným myslením“.

⁸⁹ STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4). S. 77.

⁹⁰ STEINER, Rudolf. *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2), s. 43.

vedeckých kruhoch je náročné prijať skutočnosť, že pojmy sa síce zjavujú v individuálnom mysliacom vedomí, že však patria svetu:

„Myšlienkový obsah je taký, že na to, aby sa zjavil, je potrebný duchovný orgán. Nezáleží však na počte bytostí obdarených takýmto orgánom. Oproti *jednému* myšlienkovému obsahu tak môže stáť ľubovoľný počet duchovným orgánom obdarených jedincov. Duch teda vníma myšlienkový obsah sveta ako orgán vnímania. Existuje iba *jeden* myšlienkový obsah sveta. Naše vedomie nepredstavuje schopnosť myšlienky vyrábať a uskladiť, ako sa tomu často verí, ale schopnosť myšlienky (idey) vnímať.“⁹¹

Naše individuálne myslenie neznamená nič iné, než že sa jadrom našej osobnosti, našim najvlastnejším ja, „pohybujeme“ v myšlienkovom svete. V našom vedomí sa tento myšlienkový svet objavuje. Ukazuje sa ako mnohosť myšlienok, ktoré sú však vzájomne „pretkané a organicky prepojené“⁹², pričom jedna myšlienka podopiera druhú, alebo z nej vyplýva už z prirodzenosti jej obsahu a pod.⁹³ Tento obsah myslenia sa nám javí ako „vnútorne dokonalý organizmus“, kde všetko je spolu prepojené, a kde „každý jednotlivý pojem má v konečnom dôsledku svoj koreň v celku našej myšlienkovej stavby.“⁹⁴

Steiner tak toho, kto je schopný sledovať jeho myšlienkové toky, vyvádza z uzavretosti myšlienok vo „vlastnej hlave“ a požíva ho k pohybu do myšlienkových sfér – do sveta ideí. Jeho epistemológia sa na tomto mieste stáva ontológiou.

1.5 Utváranie sveta myslením a vedecké spoznávanie sveta

Hoci je myšlienkový svet vnútorne jednotný a nesie sám seba, tak nie je dostatočný pre uspokojenie potreby človeka po poznaní. Z čistého myslenia - z logiky, matematiky či nejakej metafyziky – môžeme mať pocit vnútornej koherencie našich myšlienok, ale nie uspokojivé poznanie. Ako sa veda nemôže vyčerpávať v čírom súpise vnemov, tak je tiež nedostatočná, ak by sa obmedzila na myslenie bez vzťahu k vnemom. Z čistého myslenia nevyplynie taký svetonázor, ktorý by moderného človeka naplňal uspokojením. A Rudolf Steiner chce budovať základy práve pre taký. Myslenie musí do seba zahrnúť celý svet zmyslovej skúsenosti. Poznávajúci musí byť otvorený nielen myšlienkovému svetu, ale

⁹¹ Tam., s. 57.

⁹² Tam., s. 38.

⁹³ Pokiaľ sú myšlienky v ňom obsiahnuté dostatočne preskúmané, existujú v harmónii, v jednote. Pokiaľ sa v našom myšlienkovom svete nachádza nejaká odlúčená myšlienka, ktorá nie je v súlade s ostatnými, cítíme nepokoj a potrebu nadobudnúť harmóniu.

⁹⁴ Tam., s. 44.

i svetu zmyslových vnemov. Oba sú dvoma stránkami tej istej skutočnosti. V prepájaní týchto svetov pomocou myslenia spočíva veda. Tak je človek ako bytosť obdarená jednak zmyslovým vnímaním, jednak myslením, postavený

„naproti dvom svetom, ktoré má priviesť do súvislosti. Jedným je skúsenosť, o ktorej vie, že obsahuje iba polovicu skutočnosti; druhým je myslenie, ktoré je samo v sebe dokonalé a do ktorého, ak má z toho vziť uspokojivý názor na svet, musí vplynúť vonkajšia skúsenosť. [...] Ako občan dvoch svetov, zmyslového a myšlienkového, z ktorých jeden na neho dolieha zdola, druhý ho osvecuje zhora, sa človek zmocňuje vedy, vďaka ktorej spája oba svety v nerozdielnu jednotu.“⁹⁵

Čo sa však deje, keď vychádzame z všeobecného myšlienkového sveta smerom k vnemu? Pojmy a myšlienkové určenia, ako napr. „všetky telesá sú priťahované Zemou“, sú vo svojom charaktere všeobecné a je možné si ich naplnenie predstaviť rozmanitým spôsobom. Aj myšlienka organizmu môže mať rôzne konkrétne a špecializované podoby. Myslenie samo však nevie špecializáciu myšlienky privodiť, musí si pomôcť niečím nemyšlienkovým. Práve to zabezpečuje zmyslový vnem, že „ponúka špecializáciu myšlienkového obsahu tam, kde myslenie samotné ponecháva otvorené pole možností.“⁹⁶ Možná rozmanitosť a špecifickosť myšlienok tak nepramení v myslení, ale v zmyslovom vneme.

Prepájanie vnemu s pojmom je podľa Steinera základom vedeckého poznávania. To prebieha potom tak, že keď sa „v horizonte môjho pozorovania vynorí nejaký vnem, aktivizujem i svoje myslenie.“⁹⁷ Pozorovaný zmyslový jav, ktorý je pre nás záhadný, vyvolá vnútornú túžbu spoznať myslením jeho podstatu, keďže pozorovanie samotné to nezmôže. Pozorovanie je vo vzťahu k podstate javu mlkve. Toto nutkanie k poznaniu je vlastne vyzdvihovaním pojmu „z temna nášho vedomia“⁹⁸. Až týmto vyzdvihnutím sa objaví súvislosť medzi vnemom a pojmom. Vec sme spoznali – záhada sa rozlúštila. Týmto spôsobom prebieha to, čo Steiner nazýva *vnemový úsudok*. Napríklad: *Toto určité zviera, ktoré vidíme pred sebou, je pes*. Spojili sme vnem určitého zvieraťa s pojmom psa. Nespájame dva pojmy, ale pojem a vnem. Vďaka vnemovému úsudku poznávame, že istý súbor zmyslových vnemov patrí k určitému pojmu, ktorý je ich podstatou, a tak „mlčiaci

⁹⁵ Tam., s. 56 a 58.

⁹⁶ Tam., s. 44-45.

⁹⁷ STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 90.

⁹⁸ STEINER, Rudolf. *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2), s. 45.

vnem (*stumme Wahrnehmung*) začne zrazu hovoriť nám zrozumiteľnou rečou.“⁹⁹ Bez myslenia k nám vnímaná skúsenosť neprehovára a nezjavuje svoj význam. Vďaka usudzujúcemu myslieniu dokážeme načúvať podstate javovej skúsenosti, keďže „[n]aše myslenie je tlmočníkom, ktorý interpretuje gestá skúsenosti.“¹⁰⁰

Podľa Steinera vznikajú prepájaním zmyslových vnemov s pojmami *predstavy*. Predstava je potom „individualizovaný pojem“¹⁰¹ či špecializovaná podoba pojmu. Zo všetkých možných určení a podôb, aké mohol pojem psa nadobudnúť, sa rozpoznaním psa pri vnímaní istého konkrétneho súboru vnemov tento pojem špecifikuje. Keď videný pes zmizne z môjho zorného poľa, zostane mi v mojom vedomí predstava psa. V predstave je spojený všeobecný pojem s konkrétnym vnemom. Inými slovami, v predstave je flexibilný, nešpecializovaný a tvárny pojem zamrznutý istým vnemom v tuhé špecifikum.

Pojem psa nevznikol zo zmyslových vnemov, má pôvod v myšlienkovom svete. Avšak *predstava* psa je už utvorená aj na základe vnemov. Ak uvidíme ďalší súbor vnemov, s ktorými sa spája ten istý pojem, tak zistíme, že spolu patria k tomu istému druhu. Ak narazíme na tu istú vec znovu, tak okrem všeobecného pojmu patriaceho k veci nájdeme vo svojom vedomí aj individualizovaný pojem, predstavu tejto veci, na základe ktorej danú vec opäť spoznáme.¹⁰²

Náš vnútorný život sa zväčša odohráva v predstavách. Udržaním predstavy vo vedomí aj potom, čo vnímanie nejakej veci zmyslami skončilo, si v sebe vskutku nesieme istý obraz sveta, istú vo vedomí subjektu držanú reprezentáciu vnímaného sveta. Práve z tohto života v predstavách vzniká dojem, že náš myšlienkový život je vlastne len fotografiou vonkajšieho sveta – jeho ideovou kópiou. Tento náhľad však zabúda a nepriznáva myslieniu podiel na tvorbe sveta, pretože svet, ako sa ukazuje v našich predstavách, nie je jeho *prvotná* podoba.

Konečné produkty našich vnemových úsudkov v podobe predstáv hlboko prestupujú spôsob, akým vnímame každodenný svet. Z psychologického hľadiska, teda tak, ako svet

⁹⁹ Tam., s. 45.

¹⁰⁰ Tam., s. 47.

¹⁰¹ STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 90.

¹⁰² Tam., s. 90. Steiner v tomto prípade používa príklad s levom. Kvôli jednoduchosti som zostal u pojmu psa.

zažívame naším bežným, každodenným vedomím, sa nám tento ukazuje cez prizmu utvorených predstáv. „Práve v tejto špecializovanej podobe [v predstavách] k nám pristupuje svet, ak zostaneme [ako pozorovatelia] iba pri čistej skúsenosti. Z psychologického hľadiska je táto forma prvotná. Fakticky je už ale odvodená.“¹⁰³ Ak chceme mať podľa Steinera tušenie prvotného zjavu sveta, „musíme z poľa nášho pozorovania vylúčiť všetko, čo bolo do neho vnesené práve myslením.“¹⁰⁴ Ak by sa – v hypotetickom prípade – ocitla uprostred sveta nejaká nová bytosť schopná vnímania, a zdržala by sa usudzovania, tak by nevnímala konkrétne veci už utvorené z vnemových úsudkov, ale len zoskupenie nesúvisiacich dojmov v podobe vnemov farieb, tónov, tepelných pocitov, pocitov slasti a utrpenia a pod. V ústrety vnímaniu by jej neprichádzali už hotové predstavy. Prvé vnemy slepca od narodenia, ktorý po úspešnej operácii začne vidieť, nám môžu dať vytušiť situáciu pôvodnej podoby sveta s minimálnym príspevkom zo strany myslenia. Taký človek vníma hovoriacu postavu, ktorá k nemu pristúpi, ako zmes a chaos svetelných a farebných šmúh a pohybov. Až neskôr, keď v *uvažovaní* (usudzovaní) nachádza súvislosti medzi javmi, vie rozpoznať, že dané vnemy vytvárajú spolu hovoriacu postavu človeka.¹⁰⁵ To, že svet bežne nevnímame ako chaos vnemov, je dôsledkom toho, že naše vnímanie je prestúpené predstavami, teda tým, čo sme sa za uplynulý život naučili prepájaním vnemov s pojмами („toto je kôň“, „toto je stôl“). Vnemy sme rôzne usporadúvali, kategorizovali, vzťahovali jeden k druhému – prenikli sme ich myslením. To, čo sa v nejakom konkrétnom čase objavuje v zornom poli môjho vedomia ako jav bez pojmu, napr. vnem nejakého zvieraťa či vôbec vnem „niečoho“, sa v inom čase, po vypracovaní príslušného pojmu myslením, objavuje už v mojom pozorovacom vedomí spolu s pojmom ako predstava, ktorá pristupuje v ústrety aktuálne vnímanému obsahu. Psychologicky tak vnímame svet ako prestúpený predstavami (individualizovanými pojмами) a prvotný zjav sveta ustupuje v zornom poli do úzadia (nevedomia).

¹⁰³ STEINER, Rudolf. *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2), s. 45.

¹⁰⁴ STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 54.

¹⁰⁵ Príklad so slepcom síce Steiner konkrétne neuvádza, ale taký príklad v duchu Steinerovho ponímania „čistej skúsenosti“ spomína Steinerov interpret William Lindeman, odvolávajúc sa na výskumy neurológa Olivera Sachsa. Samozrejme, aj operovaný slepec má už nejaké pojmy spojené s vnemami, a to napr. s hmatovými. Porov. LINDEMAN, William. *But Then Face to Face. A Path Into Rudolf Steiner's Science of Knowing*. New York: MERCURY PRESS, 1994. ISBN 978-0929979380. S. 8-9.

Nejaký výsek sveta v jeho nepojmovej podobe dokážeme zakúšať v podstate len vtedy, keď sa v našom zornom poli objaví niečo nové, niečo neznáme či neurčité, nejaký záhadný súbor vnemov. Takéto „niečo“ buď minieme bez povšimnutia, alebo sa, ak máme potrebu vec spoznať, pokúsime z nášho myšlienkového sveta k súboru vnemov nájsť adekvátny pojem. Buď je nám tento pojem v nami dostupnej časti myšlienkového sveta už dostupný a my danú neznámu vec rozpoznáme ako patriacu k istému druhu alebo ako tú istú, akú sme už niekedy videli, ktorú sme však hneď nerozpoznali kvôli napr. nepozornému alebo sťaženému vnímaniu. Alebo nám pojem patriaci k vnemu nie je ešte dostupný a my si musíme v našom myšlienkovom svete „rozšíriť obzory“ – naučiť sa niečo nové prostredníctvom odvedenia pojmu z nám už dostupných pojmov, či v podobe rozšírenia pojmu. Pojmy totiž môžu *rásť*. Vnímaný jav nás podnecuje „vydolovať z fondu myšlienkového sveta nejaký pojem“¹⁰⁶ a nie iný. Dáva nám však len *podnet*, nie „stavebné kamene“. Pojem sa rodí z myslenia a myslenie je jeho stavebným materiálom.

Keďže všeobecné pojmy získavame z myšlienkového sveta, tak tieto nie sú čo do svojho obsahu zrkadlovým obrazom vonkajšieho sveta či jeho ideovou fotografiou.¹⁰⁷ Vznikajú na podnet zmyslového sveta, ale sú to čisté, zmyslami nezaťažené myšlienky, ktoré majú svoj význam a obsah, napr. ako čistá matematika. Tento obsah majú už predtým, než sa spoja s vnemami v podobe predstáv, ako v aplikovanej matematike. Nie je to teda podľa Steinera tak, že bez vonkajšieho, zmyslovo vnímaného sveta by naše myšlienky boli len bezobsažné prázdne schémy.¹⁰⁸ Na to, aby vznikla potreba produkovať myšlienky, potrebujeme zmyslový podnet. Avšak na to, aby myšlienkový svet mal obsah, si tento svet postačí sám. Poznávanie neznamená otláčanie sa vonkajšieho sveta do nášho vedomia či zrkadlenie vonkajšieho sveta vo vedomí. Takýto názor by bol popretím významu pojmu a jeho podielu na skutočnosti sveta. Naopak. Spájaním myšlienok s vnemami dávame vnemom obsah, ktorý by inak nemali. „Človek úplne prehliada skutočnosť, že obyčajné vnímanie je to najprázdnejšie, čo si len možno predstaviť, a že všetok svoj obsah získava len z

¹⁰⁶ STEINER, Rudolf. *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2), s. 46.

¹⁰⁷ Porov. Tam., s. 39.

¹⁰⁸ Tu sa Steiner vymedzuje voči Kantovi: „Ak by sme sa však držali Kantovho tvrdenia, že pojmy bez názorov [vnemov] sú prázdne, bolo by nemysliteľné preukázať možnosť určenia [zmyslovo] daného sveta prostredníctvom pojmov.“ STEINER, Rudolf. *Wahrheit und Wissenschaft. Vorspiel einer "Philosophie der Freiheit"* (GA 3), s. 42. Kant uvedený názor vyjadruje v Kritike čistého rozumu: „Myšlienky bez obsahu sú prázdne, nazerania bez pojmov slepé“. KANT, Immanuel. *Kritika čistého rozumu*. Bratislava: Nakladateľstvo Pravda, 1979. S. 97.

myslenia.“¹⁰⁹ Bez myšlienkového preniknutia by sa vnímaný svet javil iba ako „splývavý, temný chaos, ktorý tvorí jednotu iba *preto, že je pre nás úplne neurčitý*.“¹¹⁰ Naším rozumom robíme svet určitým, jasným, rozlíšeným. Nie sme iba *nezúčastnenými pozorovateľmi* už hotového sveta. Dotvárame ho prepájaním pojmu a vnemu. Preto ten, kto žije bohatým myšlienkovým životom, kto má viacej individualizovaných pojmov, vidí svet omnoho pestrejšie ako niekto, kto je chudobný duchom.¹¹¹ Z toho dôvodu: „Do všetkých vied by malo preniknúť presvedčenie, že ich obsah je len a len myšlienkový a že s vnímaním nesúvisia inak, než že vo vnímanom objekte vidia zvláštnu formu pojmu.“¹¹² A preto je to naopak: V našom myslení sa nezrkadlí vonkajší svet – to platí v istom zmysle len pre predstavu. To vnímaný svet je zrkadlovým odrazom nášho mysliaceho ducha.

To, čo vedy uchopujú ako holý fakt, je podľa Steinera už nasýtené duchom, ideovým obsahom. V jednotlivých predmetoch sveta, ktoré empirické vedy považujú za svoje východisko, sú už prostredníctvom vnemových súdov vtlačené myšlienky. Sú to špecializované podoby pojmov. Steiner tu tak predznamenáva názor, že *naše mysliace vedomie spoluurčuje vnímanú skutočnosť*. V rôznych vedných oboroch sa v priebehu 20. storočia objavili obdobné myšlienky, pričom v epistemológii sa rozmohli od 60. rokov, keď teoretici vedy ako Thomas Kuhn či Paul Feyerabend hovorili o takzvaných „teóriou impregnovaných faktoch“.¹¹³

¹⁰⁹ STEINER, Rudolf. *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2), s. 47.

¹¹⁰ Tam., s. . 49.

¹¹¹ Za predpokladu, že vyhľadáva aj svet zmyslovej skúsenosti. Vo *Filozofii slobody* Steiner totiž dodáva: „Bezmyšlienkovito cestujúci človek je rovnako neschopný nadobudnúť bohaté skúsenosti ako v abstraktných pojmových systémoch žijúci učenec.“ STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 91

¹¹² STEINER, Rudolf. *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2), s. 48. Owen Barfield nazýva prvotnú podobu sveta ako to *nereprezentované* (to, čo nemá podobu predstavy). Až aktom myslenia, teda preniknutím vnemu nejakým pojmom, myšlienkou, ktoré Barfield nazýva procesom *figurácie*, dostávajú vnemy podobu (figúru) niečoho konkrétneho a stávajú sa *reprezentáciami*, teda predstavami. Tak ako Lindeman spomínaný vyššie odkazuje v súvislosti s prvotnou podobou sveta na zážitok slepca po získaní zraku, tak Barfield pripomína nie neobvyklý zážitok prebudenia sa v noci pri spaní na cudzom mieste. Porov. BARFIELD, Owen. *Záchrana jeviť. Studie o idolech v myšlení*. Malvern, 2018. ISBN 978-80-7530-148-2. S. 15-31.

¹¹³ V západnej vedeckej tradícii sa dlho nahliadalo na teórie tak, že sú to interpretácie holých, čistých, teóriou či pojmiami nezaťažených dát zmyslovej skúsenosti. „Je však smyslová zkušenosť pevná a neutrálna? Jsou teorie pouhé člověkem vytvořené interpretace daných údajů? Epistemologické stanovisko, které převládalo v západní filosofii, diktuje po tři staletí bezprostřední a jednoznačné: Ano!“ Toto stanovisko však „už dále není účinným způsobem funkční“. KUHN, Thomas S. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: OIKOYMENH, 2008. ISBN 80-86005-54-2. S. 128. A Feyerabend hovorí: „Pri bližší analýze môžeme dokonca zistiť, že

Poznanie, že náš predstavový obraz sveta vznikol spojením myšlienok s vnemami, však podľa Steinera neruší možnosť vedeckého poznania. Naopak, v tomto prepájaní veda spočíva. Obdobne ako v prípade *pojmových úsudkov* je i *vnemový úsudok* uskutočňovaný vďaka mysleniu. I tu však platí, že hoci myslenie je viacej späté s činnosťou subjektu, tak to neznamena, že myšlienkové vzťahovanie nejakého pojmu na nejaký zmyslový objekt je subjektívne, keďže dieťaťom myslenia je nielen „vytvorený“ vzťah, ale i subjekt sám. „Ak teda ako mysliaci subjekt vzťahujeme nejaký pojem na nejaký objekt, tento vzťah nesmieme chápať len ako čosi subjektívne. Tým, čo uskutočňuje tento vzťah, nie je subjekt, ale myslenie.“¹¹⁴

Podľa Steinera je vzťah medzi pojmom a vnemom „vytváraný“ činnosťou myslenia. To však neznamena, že toto prepájanie je ľubovoľné a samotné prepojenie je umelým výtvorom, v ktorom sa spojili dve svetové skutočnosti, ktoré inak spolu nesúvisia. Myslenie nemôže svojvoľne spojiť s príslušným vnemom hocaký pojem, pretože „ich spolupatričnosť je určená vecou samou“.¹¹⁵ Aktívne usudzovanie len vytvára podmienky, aby sa danosť vnímaného a danosť obsahu myšlienky opätovne ukázali vo vzájomnej spojitosti. Činnosť nášho myslenia znovu „prepája“ to, čo naša poznávajúca prirodzenosť pri prvom kontakte s vecou oddelila. Tým, že sa nám ukázal ako daný najskôr zmyslový jav, a až po aktívnom usudzovaní aj príslušný pojem či myšlienková súvislosť, tak má poznávajúci dojem, že tento myšlienkový obsah k vnemu umelo pripojil. To je však len dojem vyplývajúci z toho, ako je človek konštituovaný ako poznávajúca bytosť. Vec ako taká obsahuje obe danosti spolu. To my ich oddeľujeme na začiatku aktu poznávania, aby sme ich následne opätovne spojili. Oddelenosť je subjektívna, podmienená poznávacou konštitúciou subjektu. Prepojením javu s pojmom sa dve subjektívne oddelené danosti opäť stávajú jednou.¹¹⁶

věda nezná žádná ‚holá fakta‘, nýbrž že na všechna ‚fakta‘, která se týkají našeho poznání, se už pohlíží jistým způsobem, a tudíž jsou ve své podstatě ideální.“ FEYERABEND, Paul K. *Rozprava proti metodě*. Praha: Aurora, 2001, ISBN: 80-7299-047-0. S. 23. Samozrejme, mysliteľov, ktorí si uvedomovali prepojenosť pojmového a zmyslového sveta je viac a prišli skôr ako v druhej polovici 20. storočia. Pre stručný prehľad pozri: HOLDREGE, Michael. Phenomenology: Husserl's Philosophy and Goethe's Approach to Science. *Waldorf Science Newsletter*, vol. 16/26, 2010. S. 26-32.

¹¹⁴ STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 54.

¹¹⁵ Tam., s. 119.

¹¹⁶ Porov. Tam., kap. 5.

Sumarizujúc Steinerovu empirickú pozíciu môžeme povedať, že všetky kroky pri spoznávaní nového javu sú založené na pozorovaní: 1. pozorovanie daného javu, 2. aktívne premýšľanie a pozorovanie obsahu idey ako niečoho daného, i 3. pozorovanie súladu idey a vnímanej skúsenosti. V tomto empirickom zmysle potom možno považovať naše poznanie za objektívne, pretože *daný* je jednak jav a obsah pojmu, ako i súvislosť oboch.

Uvedenému opäť neprotirečí skutočnosť, že myslením môžu vzniknúť chyby. Tak ako môžeme byť nedostatočne koncentrovaní pri vypracovávaní idey a pojmových súvislostí, tak môžeme byť nedostatočne pozorní alebo unáhlení pri pozorovaní javu či pri jeho spájaní s pojmom. Tým môžu vznikať nesprávne úsudky nielen vo vede, ale aj v každodennej skúsenosti. „Je nepochybné, že nielen vo vede, ako nás o tom poučajú jej dejiny, ale i v každodennom živote robíme veľa takýchto márných myšlienkových pokusov. Ibaže v jednoduchých situáciách, ktoré sú v živote najčastejšie, nahrádzame nesprávne úsudky správnymi tak rýchlo, že si tie nesprávne ani - alebo veľmi zriedka - neuvedomujeme.“¹¹⁷ Nejakému javu môžeme priradiť nesprávny pojem na základe podobných predošlých skúseností. Tak vznikajú napríklad predsudky. Avšak práve možnosť zbavenia sa predsudkov a opravenia chýb nášho úsudku lepšou pozornosťou ukazuje, že spojenie medzi zmyslovou a ideovou časťou veci nie je subjektívne, ale objektívne dané. Ideová zákonitosť nie je nejakým ľubovoľným prílepkom k javom, ale súčasťou javu odhalenou myslením.¹¹⁸ (Objektivite poznania bude venovaná ešte *kap. 1.7* predkladaného textu).

1.6 Záchrana javov

Ako sa ukázalo, v Steinerovej teórii poznania má myslenie nezastupiteľné miesto. Spoluurčuje to, v akej podobe sa nám javí svet. Pokiaľ však Steiner zdôrazňoval úlohu mysliaceho subjektu pri poznávaní sveta, nerobil tak so zámerom znevažovať zmyslami vnímaný svet a poznanie získané jeho prostredníctvom. Naopak, zmyslové vnímanie je pre poznanie rovnako dôležité ako myslenie. Preto jeho teória poznania oponuje náhl'adom, podľa ktorých nás naše zmyslové vnemy neprivádzajú k poznaniu sveta. V tomto zmysle

¹¹⁷ STEINER, Rudolf. *Wahrheit und Wissenschaft. Vorspiel einer "Philosophie der Freiheit"* (GA 3), s. 46-47.

¹¹⁸ Čo sa týka možnosti opravenia chybných úsudkov ako podporný argument pre objektivitu vnemového úsudku, porov. HEUSSER, Peter. *Anthroposophy and Science: An Introduction*, s. 47-48.

mu šlo o „záchranu javov“ a o odpoveď myslenia na filozofickú argumentáciu, ktorá si zakladala na poznatkoch fyziológie, fyziky či psychológie.

Myslenie a túžba po poznaní vychádza z pozorovania nejakého myslením nepreniknutého výseku sveta. Akú relevantnosť pre poznanie má však pozorovaný svet zmyslových javov? Dokážu nám vnímané javy sprostredkovať poznanie o svete? Alebo sú zmyslové javy iba zážitkami, ktoré prežíva subjekt, ale (predpokladaný) svet, ktorý tieto zážitky spôsobuje, sa od nich zásadne líši a s jeho poznaním v jeho pravej podobe majú len málo čo spoločné? Pripusťme, že zážitok myslenia nám dáva nahliadnuť istú objektivitu myšlienkového sveta a že pretkávanie zmyslových javov niťou myslenia nám umožňuje uzrieť zákonité ideové vzťahy. Čo však ak tieto javy, v ktorých myslenie hľadá súvislosti, sú zážitkom odohrávajúcim sa len vo vedomí subjektu? Na čo sú nám myslením pretkané javy, ak takto získané poznanie je nutne obmedzené na oblasť nášho vedomia a keď o svete ako takom nám vie povedať len málo alebo vôbec nič? Čo ak človek nevie zo svojho vedomia vystúpiť k svetu ani vnímaním, ani myslením, a svet ako taký spolu s jeho poznaním sú mu principiálne nedostupné? Ak zostaneme na úrovni čistého pozorovania, tak Steiner odmieta názor o subjektívite vnemov poukazom, že ide o myšlienkové určenie, nie o výsledok pozorovania. Keď však postúpime od zmyslového pozorovania k mysleniu, musíme sa opäť pýtať: Môže myšlienkové určenie „vnemy sú subjektívne“ obstáť pred tribunálom myslenia? Myslenie nás už poučilo o svojej vlastnej povahe. Aká je odpoveď myslenia na vzťah poznávajúceho človeka a vnímaného sveta?

Názor o subjektívnej (v subjekte uzavretej a subjektom tvorenej) povahe našich zmyslových vnemov rozšíril podľa Steinera najmä Kant a následne sa tento pohľad stal „všeobecne platným presvedčením dnešných filozofov“ a „východiskom takmer všetkých epistemologických systémov“.¹¹⁹ Pokiaľ u filozofov má podľa Steinera často charakter „nereflektovaného predpokladu“¹²⁰, tak sa u iných predsa len opiera o vybrané fyziologické poznatky.¹²¹ Oko napr. vníma farbu pri pôsobení svetelného predmetu. Avšak

¹¹⁹ STEINER, Rudolf. *Wahrheit und Wissenschaft. Vorspiel einer "Philosophie der Freiheit"* (GA 3), s. 19.

¹²⁰ Steiner v rôznych dielach spomína a cituje rôznych autorov, ktorí majú uvedené presvedčenie za nereflektované východisko: Otto Liebmann (1840-1912), Johannes Volkelt (1848-1930), Eduard von Hartmann (1842-1906) a mnohí ďalší. Niektorí budú nižšie ešte spomenutí.

¹²¹ Steiner spomína poznatky J. Müllera a J. Rosenthala, teda dobových fyziológov presvedčených o subjektívnosti zmyslových vnemov. Porov. kapitolu *Svet ako ilúzia* In: STEINER, Rudolf. *Die Rätsel der*

oko môže mať vnem farby, aj keď na neho zatlačíme či keď príslušné miesta nervového systému aktivizuje elektrický prúd. Rozdielne vonkajšie pochody môžu vyvolávať podobný vnem. Na základe nášho vnemu svetla a farby nevieme povedať, ktorý „skutočný“ vonkajší pochod mimo očného nervu nám náš vnem spôsobil. Nech sa vonku deje čokoľvek, náš zrakový nerv nám sprostredkováva vnem svetla. Podobne to platí aj pre ostatné zmysly. Vnímanie niečoho nie je prevádzanie kvality či stavu vonkajšieho telesa do nášho vedomia, ale skôr len uvedomovaním si stavu našich nervov, spôsobeného vonkajšími neznámymi príčinami. Naše pozorovania nám neposkytujú nič z vonkajšieho sveta, len súhrn našich vlastných stavov. Vo vedomí človeka sa objavujú subjektívne zmyslové vnemy, svet ako taký, ktorý ich má spôsobovať, však zostáva neznámy a neprístupný ľudskému vedomiu.¹²² Naše vnemové zážitky nemôžeme považovať ani za obrazy vecí, pretože keď umelec robí obraz nejakého prírodného predmetu, je tam istá podobnosť medzi obrazom a vecou (napr. v tvare či farbe). Toto sa o našich vnemoch vo vzťahu k *veciam, ktoré ich spôsobujú*, povedať nedá.

Z druhej strany našiel subjektivismus zmyslových vnemov svoju oporu v poznatkoch fyziky. Usudzuje sa nasledovne: Tam, kde my vnímame istý zvuk, sa uskutočňuje kmitanie vzduchu. Tam, kde máme dojem nejakej farby telesa, sú v skutočnosti isté vlnové dĺžky. Vnem zvuku či farby niečoho je tak len subjektívnou reakciou nášho telesného organizmu na objektívne pohyby častíc mimo nás. Fyzika skúma zákonitosti týchto pohybov a vlnení, ktoré nám náš organizmus tlmočí ako nejaké zvuky, svetelné efekty či iné dojmy. Bez existencie našej zmyslovej organizácie by bol svet nemý, temný, bez chutí a vôní. Tie existujú len ako odpoveď subjektu a jeho telesnej organizácie na nejaké vonkajšie podnety. Medzi našimi subjektívnymi vnemami a objektívnymi vonkajšími procesmi neexistuje žiadna podobnosť:

Philosophie in ihrer Geschichte als Umriss dargestellt. Zweiter Band. (GA 18) Berlin: Verlag Siegfried Cronbach, 1914. S. 83-125.

¹²² Tento záver sa podľa Steinera zdá byť podporovaný aj fyziológiou ľudského organizmu. Kým napríklad vnem zvuku trúbky príde k nervu v uchu a následne mozgovými procesmi k vedomiu, prejde pôvodný zvuk mnohými premenami danými zložitou ústrojenstvom ucha a nervového systému, takže vnem zvuku vo vedomí je na konci úplne nepodobný procesom na začiatku. O predmete samom teda nemôžem vedieť nič, len o jeho verzii po prekonaní rôznych modifikácií daných telesnou a duševnou organizáciou človeka. Porov. STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 62-64.

„Keďže mimo nášho organizmu nachádzame kmitanie telies, ktoré sa nám javí ako zvuk, odvodzujeme z toho, že to, čo nazývame zvukom, je iba subjektívna reakcia nášho organizmu na oné pohyby vo vonkajšom svete. Tým istým spôsobom sa aj farba a teplo pokladajú len za modifikácie nášho organizmu. Dospievame k názoru, že oba tieto druhy vnemov sú v nás vyvolané pôsobením procesov vo vonkajšom svete, tieto procesy sú však od toho, čím je zážitok tepla alebo zážitok farby, úplne odlišné.“¹²³

V takomto náhľade sa potom zmyslové kvality nenachádzajú vo svete, ale len v nás. Vnútorňý svet je plný farieb a tónov, vonkajší je nemý a bezfarebný. Tento náhľad na svet nepodobný tomu, ako ho človek vo vedomí prežíva, vyjadril pregnantne fyziológ druhej polovice 19. storočia Du Bois-Reymond (1818-1896): „Ono židovské ‚Budiš svetlo‘ je fyziologicky nesprávne. Svetlo vzniklo až potom, čo prvý červený očný bod nálevnikovitého zvierat'a po prvýkrát rozlíšilo svetlo od tmy. Bez zmyslovej substancie zraku a sluchu by bol tento jasný, žiarivý, znejúci svet okolo nás temný a bez hlasu.“¹²⁴ Steiner často spomína Du Bois-Reymondovo záverečné konštatovanie ohľadom možnosti poznania vyplývajúce z jeho názorov: „*Ignoramus et ignorabimus*“ (z lat. „nevieme a nebudeme vedieť“).

Fyzik tak odstraňuje farby a zvuky z vonkajšieho sveta, pretože v ňom nachádza iba pohyb častíc či vln. Fyziológ tieto zmyslové kvality zase uzatvára do vnútra človeka, pretože podľa neho zmyslový nerv ukazuje len vlastný stav, nech už je podráždený čímkoľvek. *Kritický idealizmus* (alebo Kantov *transcendentálny idealizmus*) potom poskytuje týmto poznatkom filozofické zastrešenie. Tento epistemologický postoj sa vyhraňuje voči nerefektovanému, naivno-realistickému prístupu bežného človeka, ktorý svet tak, ako sa javí jeho zmyslom, považuje za jeho pravú podobu. A z podobného hľadiska sa vymedzuje aj voči pozitivizmu. Pre kritického idealistu nie sú zmyslové vnemy vlastnosťou vecí, ale existujú len v nás, či, slovami Kanta, „farby, chute atď. sa právom pokladajú len za zmeny nášho subjektu, ktoré môžu byť dokonca u rozličných ľudí rozličné, ale nie za vlastnosti vecí [...] [P]redmety osebe vôbec nepoznáme, a to, čo nazývame vonkajšími predmetmi, sú len číre predstavy našej zmyslovosti“.¹²⁵ O „svete osebe“, ktorý tieto zmyslové javy v nás vykúzlil, môžeme – a podľa Kanta bezvýsledne a principiálne neplodne - špekulovať. Veda

¹²³ STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 61-62.

¹²⁴ DU BOIS-REYMOND, Emil. *The Limits of our Knowledge of Nature. Popular Science Monthly*. Vol. 5, 1874. S. 17-32.

¹²⁵ KANT, Immanuel. *Kritika čistého rozumu*, s. 81. Vid' tiež s. 89-90.

môže myslenie používať iba na fenomény nášho vedomia a tvoriť si poznatky. Tieto nám však nedávajú poznanie sveta osebe, sveta takého, aký je. Podobu skutočného sveta nemôžeme poznať, no možno v ňu veriť. „Musel som teda odsunúť *vedenie*, aby som získal miesto *viere*.“¹²⁶ Ako kedysi poznanie samo bez barličky viery nemohlo preniknúť k mystériám Boha a anjelov, tak v kritickom idealizme poznanie naráža na svoje hranice pri odhaľovaní mystérií zmyslami vnímaného sveta. V jednom prípade sa pravý svet presunul mimo dosah myslenia, v druhom prípade sa za našim subjektívne vnímaným svetom vykonštruoval skutočný svet neprístupný nášmu vnímaniu, ktorý však má byť príčinou našich vnemov.¹²⁷ Hoci má tento spôsob uvažovania pôvod najmä u Kanta, Steiner pripomína, ako Schopenhauer začal svoje základné dielo:

„Svet je moja predstava – to je pravda, ktorá platí pre každú živú a poznávajúcu bytosť, hoci iba človek ju môže reflektovane a abstraktne pochopiť; a ak to naozaj urobí, dôjde v ňom k filozofickej reflexii. Potom si jasne a zreteľne uvedomí, že nepozná nijaké slnko a nijakú zem, ale vždy len oko, ktoré vidí slnko, ruku, ktorá hmatá zem; že svet, ktorý ho obklopuje, existuje tu len ako predstava; to znamená, výlučne iba vo vzťahu k niečomu inému, k predstavujúcemu, a tým je on sám. – Ak možno vysloviť nejakú pravdu *a priori*, tak je to táto.“¹²⁸

Podľa Steinera je však absolútne nehodné dôstojnej a na vedeckých základoch postavenej epistemológie, aby uvedené tvrdenie malo stáť na začiatku skúmania procesu poznania, tobôž aby bolo brané ako *a priori* pravdivé. Slabosť onoho východiskového predpokladu sa ukáže vtedy, ak sa domyslí do konca. Zabúda sa na to, že uvedená argumentácia stojí jednou nohou v naivno-realistickom náhľade, a tak sa opiera o niečo, čo zároveň búra. Myslí sa: existuje svet „vecí osebe“ (skutočné slnko, zem), ktoré ale nevieme spoznať v ich pravej podobe, a svet fenoménov v našom vedomí, ktorý vzniká tým, že veci osebe pôsobia na naše zmysly a kúzlia nám náš vnútorný svet, ktorý naivní realisti považujú za vonkajší a reálny. Steiner sa však pýta: Odkiaľ kritický idealista pozná skutočné oko, ucho alebo nervové dráhy, na ktoré majú myslené veci osebe pôsobiť?

„Charakterizovaný spôsob myslenia, ktorý sa označuje ako kritický idealizmus [...] robí chybu v tom, že *jeden* vnem charakterizuje ako predstavu, no iný chápe práve v tom zmysle, v akom to robí ním

¹²⁶ Tam., s. 49.

¹²⁷ Ohľadom posledného tvrdenia porov. STEINER, Rudolf. *Das Denken. Zwischen Sündenfall und Erlösung* (GA 74). Bad Liebenzell: Archiati Verlag, 2010. ISBN 978-3-86772-036-6. S. 125-126.

¹²⁸ SCHOPENHAUER, Arthur. Svet ako vôľa a predstava. In: *Antológia z diel filozofov, zv. VII. Pozitivismus, voluntarizmus, novokantovstvo*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 1967. ISBN 75-039-67 (060302), s. 289. Steiner uvádza onen citát vo *Filozofii slobody*. Porov. STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 67.

zdanlivo vyvrátený naivný realizmus. Chce dokázať, že vnemy majú charakter predstáv, pričom vnemy z vlastného organizmu naivným spôsobom prijíma ako objektívne platné skutočnosti [...] V okamihu, keď si uvedomí úplnú rovnorodosť vnemov vlastného organizmu s vnemami, ktoré naivný realizmus prijíma ako objektívne existujúce, nemôže sa viac o tie prvé opierať ako o istý základ.“¹²⁹

Ak by chcel byť kritický idealista dôsledný, mal by hovoriť aj o uchu a oku len ako o subjektívnych predstavách, keďže aj naše zmysly a ich organizácia sú nám dostupné len prostredníctvom vnímania. Ten, kto uvažuje ako vyššie spomenutý Schopenhauer či Kant, by mal považovať aj oko, ktoré vidí slnko, aj ruku, ktorá hmatá zem, rovnako len za javy odohrávajúce sa vo vedomí subjektu. Ak však kritický idealista bude konzistentne aj zmysly považovať len za veci, o ktorých máme len subjektívne dojmy v našom vedomí, tak tým vzniká absurdný obraz ľudskej kognitívnej situácie, kde jedna subjektívna predstava pôsobí na druhú. Tým sa však rúcajú základy onej argumentácie, pretože subjektivita zmyslového vnímania je v nej zdôvodňovaná interakciou vecí osebe so zmyslovým organizmom uvažovaným naivno-realisticky. Všetky naše poznatky, ktoré máme o zmysloch, zmyslových procesoch v nervovej sústave a pod., sme totiž získali taktiež zmyslami, a ak bádateľ dodatočne považuje zmyslové javy za subjektívne fenomény, tak si odrezáva konár, z ktorého jeho zdôvodňovanie vyrastá.¹³⁰

Fyzici zväčša nejdú tak ďaleko, aby považovali svet „vecí osebe“ za principiálne nepoznatelný, pretože v ňom poznávajú rôzne pohybové deje mechanického či elektrického charakteru, ktoré v interakcii s našimi zmyslovými orgánmi majú vytvárať zmyslové vnemy. Steiner upozorňuje, že i tu sa neprechádza od subjektívnych vnemov k nejakým skutočným procesom za nimi, ale len od jedného vnemu k inému. „Kto z okolnosti, že nejaký elektrický proces vyvoláva v oku svetlo, spätne vyvodzuje, že to, čo my pociťujeme ako svetlo, je mimo nášho organizmu len mechanickým pohybovým dejom, ten zabúda, že prechádza len od jedného vnemu k druhému a vôbec nie k niečomu

¹²⁹ Tam., s. 66.

¹³⁰ Steinerov životopisec Lindenberg tvrdí, že názorom o subjektivite vnemov bola v Steinerovej dobe ovládaná celá „tehdejší akademická filosofie.“ Porov. LINDENBERG, Christoph. *Rudolf Steiner*. Semily: Opherus, 1998. ISBN 80-902647-0-0. S. 50. Ja sa nazdávam, že tento názor pretrval prinajmenšom v prírodovedeckom myslení až do dneška. Všetky úvahy o tom, ako je vnímanie farby zapríčinené vlnami rôznych dĺžok a ich prenikaním do sietnice a nervového systému, vychádzajú z rovnakého argumentačného základu ako je ten, s ktorým polemizuje Steiner. Otázka aktuálnosti uvedeného názoru však presahuje rámec tejto práce.

mimo vnemu.¹³¹ Vnem, vďaka ktorému hovoríme o mechanickom pohybe či elektrickom procese, sa selektívne a nekonzistentne považuje za reálny (z dôvodu, že sa naň dá použiť matematika)¹³², zatiaľ čo vnem svetla, zvuku či pachu len za subjektívne podmienený, a to existenciou príslušných orgánov vnímania. Fyzika odhaľuje popri bezprostredne vnímaných javoch ešte aj javy vnímané sprostredkované vďaka prístrojom (vlny, elektrické a magnetické sily a pod.) Tie sú nám však dané tiež len vnímaním. Náš vnem červenej sa nestáva subjektívnym len tým, že v priestore, kde červenú vnímame, môžu fyzikálne prístroje zistiť prítomnosť vln rôznych dĺžok. Oba vnímané javy sú relevantné a jeden neanuluje druhý. Vec sa tak javí rôzne pre rôzne zmysly. Podľa Steinera má byť do okruhu poznávania pripustená celá škála vnemov a zmyslových kvalít a empirická veda má pomocou myslenia odhaľovať vzťahy medzi nimi.

Tým, že filozofujúci fyzici uvažujú o objektívnych dejoch „zapričiňujúcich“ vnemy v kategóriách fyziky, vytvárajú akýsi ďalší epistemologický postoj medzi naivným realizmom a kritickým idealizmom. Ako už bolo povedané, podľa Steinera poznanie pozostáva z toho, že k zmyslami vnímanému javu objavíme ne-zmyslový, myslením vydolovaný pojem a v akte poznania nájdeme ich súvislosť. Mimo vnemu a pojmu postulovať ešte nejaký ďalší svet, „skutočný svet“, „svet vecí osebe“, je *bezdôvodné*. Vnímaním javov a odhalením pojmovej časti javu sa nám ukazuje celá a pravá skutočnosť, podstata vecí. Naivný realista však nevidí v pojmovej časti vecí nič skutočné, len názov či abstraktnú myšlienku – prázdne slová. Reálne sú pre neho len tie časti vecí, ktoré vidí, môže uchopiť atď. Na druhú stranu všetko, čo sa naivnému realistovi javí ako skutočné, má pre kritického idealistu len ideálny (ne-zmyslový) charakter, resp. je len predstavou v našej hlave (v subjekte). Kritický idealista tak neuznáva ani zmyslový jav ako vlastnosť vecí, posúva „veci ako také“ niekam do zászvetia a nevie o nich nič vypovedať. Pridaním myšlienky sveta či vecí „osebe“ kritický idealista postuluje „bezobsažný pojem“, teda pojem bez významu, čím produkuje podľa Steinera „filozofické táraniny“.¹³³ Našej skúsenosti sú dostupné len vnemy a pojmy a „[k]aždý spôsob bytia, ktorý predpokladáme

¹³¹ STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 89.

¹³² „To, čo mnohých zaujme v prospech rozdelenia sveta na vonkajšie pohybové deje a vnútorné (subjektívne) procesy vnímania a predstavivosti, je aplikovateľnosť matematiky na prvý typ procesov.“ STEINER, Rudolf. *Die Rätsel der Philosophie in ihrer Geschichte als Umriss dargestellt. Zweiter Band* (GA 18), s. 91.

¹³³ STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 95.

v inej oblasti, ako je oblasť vnemu a pojmu, je nevyhnutné odkázať do sféry neoprávnených hypotéz“.¹³⁴

Vnútorne protirečivou kombináciou naivného realizmu a (kritického) idealizmu je potom smer, ktorý Steiner označuje ako *metafyzický realizmus*. Na jednej strane tento postoj podľa Steinera znevažuje bezprostredné vnemy a postuluje, že skutočnosť – svet vecí osebe – sa nachádza za vnemami ako ich príčina, zároveň však, aby uznal reálnosť tohto vybájeného sveta nachádzajúceho sa za bezprostredným vnímaním, prenáša na neho vlastnosti typické pre svet zmyslového vnímania, keďže naivno-realisticke nevie uznať reálnosť niečoho čisto myšlienkového a ideového, niečoho, čo by v princípe nemalo zmyslový charakter. Tak ako niektorí predmoderní ľudia uvažovali naivno-realisticke o nezmyslových skutočnostiach len analogicky skutočnostiam zmyslovým a svojim bohom často pripisovali zmyslovo vnímateľné kvality alebo chápali ducha v zmyslovo vnímateľnej forme na spôsob strašidla či jemnejšej hmoty, tak sa v modernom metafyzickom realizme na bezprostredne nezakúšaný svet atómov a častíc alebo iných *pojmov* matematickej fyziky prenášajú vybrané kvality zmyslového a vnímateľného sveta. I v modernej fyzike sa o „nevnímateľnom“ uvažuje analogicky ako o vnímateľnom.“¹³⁵ Zväčša sa z bohatého sveta vnemov a skúseností vyčlení poloha a pohyb a tieto sa následne použijú na popis sveta častíc. Alebo sa o nevnímateľnom hovorí ako o rôznych „silách“, pričom nejaký „silový vzťah“ je opäť len prvok prevzatý zo zmyslového sveta (sveta hmatu) bez toho, aby sa to priznalo. Tak ako kritický idealizmus vyprodukoval nezmysel v podobe „pojmu bez obsahu“, tak tento postoj sa priblížil k postulovaniu niečoho na spôsob „nevnímateľného vnemu“, čím sa len produkuje ďalšia pre poznanie neuspokojivá pozícia. „Tento vnútorne protirečivý svetonázor vedie k metafyzickému realizmu. Ten popri vnímateľnej realite konštruje ešte jednu nevnímateľnú, o ktorej uvažuje analogicky ako o tej prvej.“¹³⁶ Na polohu a pohyb týchto častíc a na rôzne sily, vyjadriteľné matematicky, sa potom redukuje celá zmyslová pestrosť vnímaného sveta a vzniká údiv, ako môžu bezfarebné, nemé atď. elementárne častice spôsobovať všetku pestrosť vnímaného sveta, ktorú zakúšame vo vnútri svojho vedomia.

¹³⁴ Tam., s. 95.

¹³⁵ Tam., s. 101.

¹³⁶ Tam., s. 102.

Východisko z uvedených protirečení by bolo pritom podľa Steinera jednoduché. Stačilo by okrem *reálnosti vnemov* uznať i *reálnosť ideí a pojmových vzťahov medzi javmi*, a tieto druhé dosadiť na miesto protirečivých „nevnímateľných vnemov“. Mikroskopické skúmania či iné technologické nástroje môžu rozširovať sféru vnemov, k samotnej podstate istého javu však nevedú a tvoria vždy len časť skutočnosti, ktorej druhú polovicu odkrýva myslenie v podobe *pojmov a ideových súvislostí* medzi javmi. Každý vnem nám dáva len časť skutočnosti. Nech by sa naše zmyslové vnímanie rozšírilo akokoľvek, podstatu vnímaného – *zákonité vzťahy medzi javmi* - budeme musieť odhaliť myslením. „Ak chceme predísť protirečeniu nevnímateľného vnemu, musíme pripustiť, že myslením sprostredkované vzťahy medzi vnemami nemôžu mať pre nás nijakú inú existenciu než pojmovú.“¹³⁷

A to podstatné z filozofického hľadiska je, že tieto myšlienkové vzťahy sú nemateriálne, resp. ne-zmyslové, čisto pojmové a ideové súvislosti. No hlavne: „Týmito súvislosťami sú však *prírodné zákony*“.¹³⁸ Inými slovami, *hybné sily a zákonitosti prírody, teda prírodné zákony, majú ideový, ne-zmyslový charakter*. Nie je odôvodnené predpokladať, že existujú len v našej hlave, v našom subjektívnom vedomí. Nie sme to my, kto vkladá ideové súvislosti do sveta. Naopak, tieto prináležia veciam sveta rovnako ako ich zmyslová podoba a myslením sa nám len zjavujú. Ony sú podstatou sveta. Podstata sveta je ideová. Svetom hýbe myšlienka.

„[P]redpokladať akýkoľvek základ bytia, ktorý leží mimo ideu, je nezmyselné. Všetok základ bytia sa vylial do sveta, splynul s ním. V myslení sa ukazuje vo svojej najdokonalejšej podobe, taký, aký je sám v sebe a pre seba. Ak myslenie robí nejaké spojenia, ak vynáša úsudok, je to sám do myslenia vyliaty obsah základu sveta, ktorý sa spojuje. V myslení nám nie sú dané tvrdenia o nejakom prazáklade sveta, ktorý by existoval mimo náš svet, ale tento základ sa čo do substancie vliat do myslenia.“¹³⁹

To je však pre vyššie uvedený metafyzicko-realistický prístup príliš málo. Predsa nemôže byť základ sveta „len“ myšlienkový. To by bolo príliš subtílné. A tak metafyzický realista ako „duchovno-materialistický“ derivát naivného realistu, uvažuje o ideových vzťahoch spôsobom, akoby tieto mali tiež niečo z toho, čo sa dá telesnými zmyslami „chytiť“,

¹³⁷ Tam., s. 102.

¹³⁸ Tam., s. 103.

¹³⁹ STEINER, Rudolf. *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2), s. 62.

„vidieť“. A tak impregnuje ideovú časť sveta nejakou zmyslovou látkou, nejakými silami a inými princípmi, ktoré prevzal zo sféry vnímania a prenáša ich na niečo, čo je zmyslovo nevnímateľné, ale v čo verí, že má určite zmyslovú povahu. Nevie prekročiť svoj implicitný materializmus. Pre neho je odhalená myšlienková súvislosť – vedecký zákon – nutne len v našej hlave. Nemôže byť hybnou silou prírody, veď je to „len myšlienka“. Až „skutočnosť ako taká“, ktorá je „tam niekde vonku“, má hýbať prírodou. A túto skutočnosť si metafyzický realista *predstavuje* zmyslovo, hoci zmyslami ju nevie vnímať.

Naopak, pre Steinera sú podstatou sveta zmyslových javov idey a pojmové vzťahy. Samotné prírodné zákony sú myšlienkovými súvislosťami. Myšlienka hýbe svetom, a to i svetom prírody. Našou myslou tieto myšlienkové súvislosti spoznávame. Premýšľaním o nich sa do nich vžívame. Ak myslíme nejaký prírodný zákon, tak svojimi myšlienkami nestojíme mimo „zákonitosti veci, ale v nej“.¹⁴⁰ Príroda je činná v našom myslení. Naším myslením o vnemoch sa vžívame do prírody. Svet žije v nás a my v ňom. V myslení participujeme na veciach a splývame s ich vnútornou podstatou. Poznanie a zákonitosti odhalené myslením sú pokračovaním pôsobenia prírody v nás, keďže „myslenie patrí k prírode práve tak, ako rast stebľa trávy.“¹⁴¹ Príroda sa z jednej strany ukazuje našim očiam, a z druhej sa vynára z nášho vnútra a prostredníctvom myslenia v nás odhaľuje svoju podstatu. Tú podstatu, ktorú metafyzický realista hľadá niekde mimo nášho vedomia:

„Myšlienkový obsah, ktorý vyviera z ľudského ducha, keď sa postaví proti vonkajšiemu svetu, je pravdou. Človek sa nemôže domáhať iného poznania než je to, ktoré sám vytvára. Ten, kto stále hľadá za vecami niečo, čo má byť ich skutočnou podstatou, si neuvedomil, že všetky otázky o podstate vecí vyplývajú len z ľudskej potreby, a tou je: preniknúť do toho, čo človek vníma, myšlienkami. Veci k nám hovoria, a taktiež naše vnútro hovorí, keď veci pozorujeme. Tieto dva jazyky pochádzajú z tej istej prapodstaty a človek je povolaný k tomu, aby dosiahol ich vzájomné porozumenie. Tomu sa hovorí poznanie. A o toto a o nič iné sa usilujú tí, ktorí chápu potreby ľudskej prirodzenosti. Tí, ktorí toto pochopenie nemajú, zostávajú pre veci vonkajšieho sveta cudzincami. Nepočujú podstatu vecí, ktorá k nim hovorí zvnútra. Preto predpokladajú, že táto podstata je skrytá za vecami. Veria v ďalší vonkajší svet, ktorý je ešte za svetom vnímania. Veci sú však vonkajšími vecami len potiaľ, pokiaľ ich len pozorujeme. Keď o nich premýšľame, prestávajú byť pre nás vonkajšie. Splývame s ich vnútornou podstatou. Pre človeka existuje protiklad medzi objektívnym vonkajším vnímaním a subjektívnym

¹⁴⁰ STEINER, Rudolf. *Zrkadlené Ja. Bolonská prednáška – filozofické základy antropozofie* (GA 35). Bratislava: Nevydané, 2011. Preložil Martin Bobko. s. 18.

¹⁴¹ STEINER, Rudolf. *Die Rätsel der Philosophie in ihrer Geschichte als Umriss dargestellt. Zweiter Band* (GA 18), s. 113.

vnútorným svetom myslenia len dovtedy, kým si neuvedomí, že tieto svety patria k sebe. Vnútorný svet človeka je vnútorným svetom prírody.“¹⁴²

1.7 Pravda a objektívne poznanie

Metafyzický realizmus, ktorý je podľa Steinera východiskom novších prúdov prírodnej vedy, síce neuznáva možnosť poznania podstaty vecí priamo, snaží sa však k tejto podstate prísť nepriamo. Hoci je každý so svojim poznaním uzatvorený len vo vlastnom svete, skutočnosť, že ľudia spolu vychádzajú, naznačuje, že máme síce rozdielny, ale podobný vnútorný svet. To musí byť dané tým, že „skutočný svet vecí osebe“ je jeden, pôsobí na naše individuálne vedomia, a otláča do nich nerovnaký, ale podobný obraz. Z toho metafyzický realizmus buduje modernú vedeckú metódu spočívajúcu na presvedčení, že „na základe dostatočne veľkého počtu prípadov poznáme stav vecí natoľko, že vieme, ako sa budú odhalené príčiny správať v iných prípadoch.“¹⁴³ Pozorovaním veľkého množstva obdobných prípadov a ich následným zovšeobecnením indukčnou metódou dospejeme síce k nie istým, ale aspoň pravdepodobnostným záverom o podstate vecí. Závery môžeme ďalej testovať na ďalších prípadoch. Tieto závery v podobe vedeckých zákonov a rôznych „modelových predstáv“ síce nikdy nebudú v presnej zhode s objektívnou skutočnosťou, s „vecami osebe“, s prírodnými zákonmi, ale neustálym spresňovaním a ďalšími pozorovaniami sa k tejto v princípe nespoznateľnej skutočnosti priblížia. A tak z veľkého počtu vnemov dokážeme usudzovať, aká je povaha toho, čo je samo osebe nevnímateľné a nespoznateľné. Absolútnej pravdy sa nikdy nedopátrame, všetko naše poznanie je pravdepodobnostné, pre praktický život však bude takéto poznanie postačujúce. Toľko metóda metafyzického realizmu.

Ak však vzťahujeme uvedené tvrdenie aj na epistemologický postoj, ktorý je základom indukčnej metódy, ako môžeme mať istotu, že teória poznania, z ktorej táto metóda vychádza, je pravdivá? Akými testami prešla? Je vôbec testovateľná? Čo keď sa začnú v budúcnosti objavovať pozorovania, ktoré ju vyvrátia? Teória poznania, ktorá sa zrieka

¹⁴² STEINER, Rudolf. *Einleitungen zu Goethes Naturwissenschaftlichen Schriften: Zugleich eine Grundlegung der Geisteswissenschaft (Anthroposophie)* (GA 1). Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1987. ISBN 3727464909. S. 333.

¹⁴³ STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 105.

možnosti spoznať veci také, aké sú, ruší samú seba. Priznáva sa, že poznanie ako objekt poznania s istotou nepoznáva.¹⁴⁴

Naproti tomu Steinerova epistemológia ukazuje, ako ľudská myseľ prichádza k poznaniu. Steiner nepodceňuje javy a nevidí v skutočnosti žiadny dôvod postulovať nejaký ďalší svet za javmi. Nepodceňuje ani myslenie. Dôveruje mysleniu a jeho schopnosti preniknúť k podstate vecí. Myslenie sa neuzatvára pred vnemami, pozorovaniami, štatistickými dátami. To všetko sú pomôcky a gestá skutočnosti, vďaka ktorým je možné uzrieť spojenie medzi vnemom a príslušným pojmom – ideou či zákonitosťou. Zhoda, kongruencia medzi fenoménom a ideou nie je ľubovoľná, ale empirická, vypozerovaná myslením. Tento vzťah a súlad medzi javom a ideou nie je určený myslením *a priori* a do javu len subjektívne vložený. Je *a posteriori* vypozerovaný. Zákonitá súvislosť medzi vnemom a pojmom je empirickým faktom rovnako, ako sú faktom jav a pojem.¹⁴⁵ Vieme s istotou, že daná idea k danému javu nutne patrí a bude patriť. Ak niekto namieta, že hoc i nejakú súvislosť javu a pojmu teraz pozorujeme, ale nemáme istotu, že musí vždy nastať a budeme ju pozorovať aj v ďalších podobných prípadoch, tak podľa Steinera stavia na nesprávnom predpoklade: „Keď rozpoznáme nejakú konkrétnu súvislosť medzi prvkami svetového obrazu, túto súvislosť poskytujú tieto prvky same osebe; nie je to niečo, čo do nich myšlienkami vkladám. Je to ich podstatná súčasť a musí byť nevyhnutne prítomná vždy, keď sú prítomné samotné prvky.“¹⁴⁶

K poznaniu sme dospeli, ak sme dva prvky, ktoré sa ponúkajú nášmu pozorovaniu – buď dva pojmy alebo pojem a vnem – odhalili v ich zákonitej súvislosti. Pri vnemovom úsudku je naše poznanie vždy podmienené perspektívou. Steiner si bol vedomý skutočnosti, že vec nahliadame vždy z nejakej pozície (veľkosť stromov v aleji sa javí inak pri rôznych pohľadoch), a že spektrum vnímaného je závislé od funkčnosti zmyslov (farboslepí ľudia

¹⁴⁴ Protirečivosť každej teórie poznania, ktorá sa vzdáva možnosti poznať podstatu veci, a tým fundovať akúkoľvek výpoveď o svete, vrátane svojich tvrdení o podstate poznania, spomína krátko Heusser. HEUSSER, Peter. *Anthroposophy and Science: An Introduction*, s. 50-51.

¹⁴⁵ Stephen J. Gould v obdobnom duchu hovorí, že aj *evolúcia* ako idea vývoja druhov je natoľko evidentná na základe pozorovaných javov, že o nej môžeme hovoriť ako o fakte (hoci ide o myšlienku). A to na rozdiel od *mechanizmu evolúcie* (teda vysvetleniu, čo zapríčiňuje premenu prírodných druhov), kde je stále veľká miera interpretačných možností a kde možno hovoriť len o rôznych teóriách (a nie faktoch). Porov. GOULD, Jay Stephen. *Hen's Teeth and Horse's Toes*. New York: W. W. Norton & Company, 1994. S. 253-262.

¹⁴⁶ STEINER, Rudolf. *Wahrheit und Wissenschaft. Vorspiel einer "Philosophie der Freiheit"* (GA 3), s. 49-50.

vnímajú svet inak ako dobre vidiaci).¹⁴⁷ Existujú rôzne geograficky, časovo, historicky, spoločensko-ekonomicky, jazykovo podmienené náhľady vecí. Naše obrazy sveta sú vytvárané z individualizovaných pojmov, teda pojmov spojených s vnemom z istej perspektívy. Uvedomenie si závislosti nášho poznania na špecifickej perspektíve však nevyklučuje principiálne platnosť nášho poznania v podobe, ako ho chápe Steiner.¹⁴⁸ Keď sa nám objaví na horizonte nášho vedomia nejaký jav, vnímaný z nejakej perspektívy, a my rozpoznáme daný jav ako nejakú konkrétnu vec, čiže objavíme faktickú súvislosť medzi javom a myšlienkovým obsahom, tak sme dospeli k poznaniu. Len tieto časti skutočnosti – pojem a vnem – sú nám dostupné. Postulovať nejakú nám nedostupnú, aperspektívnu rovinu skutočnosti a pýtať sa, aká je táto „vec osebe“, a na jej základe anulovať perspektívne poznanie, je zbytočné a neplodné.¹⁴⁹ To, čo má zmysel pýtať sa, je, či sme objavili prepojenie vnemu a pojmu, ktoré je im vlastné. Ak vidíme kvet, o ktorom si myslíme, že je živý, ale následné skúmanie nás presvedčí, že kvet je umelý, tak to neznamena, že naše zmysly nás najskôr klamali. Naš zmyslový vnem bol aký bol – neklame nás.¹⁵⁰ Ani pojem „živý kvet“ nebol nesprávny. Oba, vnem a myšlienkový obsah pojmu, sú niečím daným, a v tomto zmysle objektívnym. Sú faktom: jeden v zmyslovom, druhý v myšlienkovom svete. Pochybovať o tom, čo sa nám vo vedomí vynára ako dané, je zbytočné. Avšak ku konkrétnemu vnemu sme pripojili nesprávny pojem – živý kvet. Naše prepájanie pojmov a vnemov, a vôbec naše súčasné poznanie prírodných zákonov sa môže ukázať ako nedôsledné, predčasné, a teda mylné. Toto nesprávne prepojenie však vieme korigovať. A tak v Steinerovej epistemológii spočíva pravé poznanie v odhalení prepojenia vnemu a pojmu vlastnému im samotným, zároveň však necháva otvorenú možnosť, že toto

¹⁴⁷ Porov. STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 56-57.

¹⁴⁸ Porov. HEUSSER, Peter. *Anthroposophy and Science: An Introduction*, s. 49. J. Schieren v súvislosti so Steinerovou základnou epistemologickou pozíciou, ktorá pripúšťa perspektívu i objektivitu poznania zároveň, hovorí o takzvanom „perspektívnom esencializme“ (*perspective-based essentialism*). SCHIEREN, Jost. *The scientific credibility of anthroposophy*. Online. RoSE - Research on Steiner Education. Vol. 2, No. 2, December 2011, s. 92. ISSN 1891-6511. Dostupné z: <https://www.rosejournal.com/index.php/rose/article/view/77> [citované 2024-04-22].

¹⁴⁹ Porov. STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 104-105.

¹⁵⁰ Steiner hovorí, že ak vidíme Mesiac pri jeho východe na obzore väčší ako je Mesiac v zenite, tak to neznamena, že nás zmysly klamú. Ide o reálny jav vychádzajúci z konkrétnych prírodných zákonitostí. STEINER, Rudolf. *Wahrheit und Wissenschaft. Vorspiel einer "Philosophie der Freiheit"* (GA 3), s. 36.

poznanie môže byť neskôr korigované na základe nových skúseností, ktoré ukázu, že predošlé poznanie nebolo vyvodené dôsledne.¹⁵¹

V Steinerovej vede o poznaní je nielen priznaná podmienenosť vnímania od pozície a zmyslovej konštitúcie pozorovateľa, ale aj, ako už bolo povedané vyššie, ideová podmienenosť. Podstata javu sa totiž vyjavuje zvnútra človeka a bez človeka sa neprejaví. Medzi svetom subjektu – poznávajúceho človeka – a objektívnym svetom javov, je relácia, teda vzájomne podmienený vzťah:

„Podstata vecí sa teda ukáže až vtedy, ak ju uvedieme do vzťahu k človeku. Až v ňom sa totiž ukáže podstata každej veci. Tým sa ustanovuje relativizmus ako svetonázor, t. j. myšlienkový smer, ktorý predpokladá, že všetky veci vidíme vo svetle, ktoré im prepožičiava človek sám. Tento názor sa označuje aj názvom antropomorfizmus. Má mnoho zástancov. Väčšina z nich sa však domnieva, že táto zvláštnosť nášho poznávania nás vzdľahuje od objektivity ako takej. Sú presvedčení, že všetko vnímame cez okuliare subjektivity. Naše ponímanie nám ukazuje presný opak. Ak chceme preniknúť k podstate vecí, musíme sa na ne pozeráť cez tieto okuliare. Svet nepoznáme len tak, ako sa nám javí, ale javí sa taký, aký je, hoci len pre mysliaceho pozorovateľa.“¹⁵²

Časť svetovej skutočnosti sa nám ukazuje cez vonkajšie javy, druhá časť cez naše vnútro - v našom mysliacom vedomí. Avšak to, že sa časť skutočnosti zjavuje v subjekte, neznamená, že patrí len subjektu, keďže „v subjektívnom žije najvlastnejšie (*eigentlichste*) a najhlbšie objektívno.“¹⁵³

Prečo sa však ľudia toľko rôznia v názoroch na podstatu vecí, ak sa im v myslení zjavuje objektívna skutočnosť? Podľa Steinera sa ľudia líšia v tom, akú časť ideového sveta a v akej hĺbke obsiahli svojím myslením. Jedni môžu obsiahnuť istý výsek ideového sveta, iní iný výsek. Niektorí užší, iní širší. Obsah sveta ideí vo vedomí jednotlivých ľudí sa v tomto zmysle rôzni. Je to však práve obsah nášho myšlienkového sveta, ktorý predurčuje to, ako sa nám svet javí. Ľudia s bohatším duševným a myšlienkovým životom si často všímajú aj veci, okolo ktorých prejdú ostatní bez povšimnutia a pochopenia. Mnohé z toho, čo na prvých urobí hlboký dojem, nezanechá u druhých ani stopu. Aj matematické zákony možno v prírode objaviť až potom, čo si daný človek vnútorne vypracoval matematické

¹⁵¹ Porov. STEINER, Rudolf. *Wahrheit und Wissenschaft. Vorspiel einer "Philosophie der Freiheit"* (GA 3), s. 50.

¹⁵² STEINER, Rudolf. *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2), s. 63.

¹⁵³ STEINER, Rudolf. *Goethes Weltanschauung* (GA 6). 8. Aufl. Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1990. ISBN 978-3-7274-0060-5. S. 64. Pozri tiež celú 5. kapitolu uvedeného diela s názvom *Osobnosť a svetonázor*.

pojmy. A tak človek bez matematického vzdelania vníma svet inak ako človek s prepracovanými matematickými pojmami. Podľa Steinera tak vo vonkajšom svete vnímame to, čo zodpovedá nášmu vnútornému myšlienkovému životu.¹⁵⁴

Avšak to, čo takto vďaka „pozorujúcemu mysleniu“ dokážeme vnímať, patrí veci samotnej. Zo skutočnosti odlišného vnútorného zakúšania sveta vyplýva len to, že svet a príroda môžu svoj bohatý obsah ukazovať rozmanitou formou, a to podľa individuálneho usposobenia jednotlivých ľudí. Istá pravda sa človeku zjavuje prostredníctvom zvláštností jeho osobnosti, stále však ide o tú istú pravdu z toho istého ideového sveta, ktorá sa u rôznych ľudí prejavuje rôznym spôsobom.

„Nejde o to, že sa pravda u jedného človeka javí v inej forme ako u druhého, ale skôr o to, že všetky tieto individuálne formy prichádzajúce do úvahy patria jednému celku, jednotnému svetu ideí. Pravda hovorí rôznymi jazykmi a nárečiami u rôznych ľudí; ku každému veľikánovi hovorí jazykom, ktorý je vlastný len jeho osobnosti. Ale je to stále tá istá pravda, ktorá tu prehovára.“¹⁵⁵

Perspektívne, situačne a osobnosťou podfarbené poznanie nevyučuje vedeckú relevantnosť, a teda objektivitu takéhoto poznania. Steinerovo ponímanie objektivity možno označiť na jednej strane ako *kvalitatívne*: poznanie je objektívne, keď je objavený vzťah pojmu a vnemu, pretože tento vzťah nie je ľubovoľný, ale objektívne daný. Inými slovami, keď sme pozorovaním odhalili ideovú podstatu javu. Objektivita poznania však nie je zrušená objektívnym poznaním z inej perspektívy, pretože pre danú perspektívu môže byť ono poznanie adekvátne. Objektívne poznanie z iných perspektív rozširuje naše celkové poznanie *kvantitatívne* a takéto perspektívne poznania môžu byť vzájomne komplementárne v takom zmysle, ako náhľady na sochu z rôznych strán. Rozširujú náš celkový obraz o veci. „[P]ojmy sú však skôr ako obrazy, ktoré si človek vytvára na základe pozorovania objektu z rôznych strán. Zatiaľ čo objekt je jeden, obrazov je veľa. A nie

¹⁵⁴ V Steinerovej epistemológii tak záleží od povahy subjektu, od našej osobnosti, čo sa nám zo sveta zjaví. Ak sme si pre niečo nevytvorili orgán vnímania, tak to nevnímame. Orgánom vnímania je aj naša myseľ. Ňou participujeme na javení sa sveta. A ona môže mať rôznu hĺbku, vďaka ktorej sa nám zo sveta zjaví viac alebo menej. Preto možno Steinerovu epistemológiu zaradiť do prúdu, o ktorom Henryk Skolimowski hovorí ako o epistemológii „účastnej mysli“: „Život je vlastne neustále sa rozvíjajúca vnímavosť. Do sveta máme otvorených toľko okien, nakoľko sme svoju vnímavosť rozvinuli. [...] Vzostup evolúcie je vzostupom vnímavosti. [...] Nemôžeme nájsť, vidieť ani chápať z reality nič viac, než čo nám naše zmysly, náš intelekt, naša vnímavosť, naše intuície (a iné evolučné vymoženosti, ktoré vlastnime) dovoľia. Čím vnímavejší a znalší sme, tým bohatšia a širšia naša realita.“ SKOLIMOWSKI, Henryk. *Účastná mysl. Nová teorie poznání a vesmíru*. Praha: Mladá fronta, 2001. ISBN 80-204-0918-1. S. 18 a 36.

¹⁵⁵ STEINER, Rudolf. *Goethes Weltanschauung* (GA 6), s. 66.

zameranie sa na jeden obraz, ale skôr pohľad na viacero obrazov spolu (*Zusammenschauen*) vedie k nahliadnutiu veci.¹⁵⁶ Hoci Steiner dáva dôraz na potrebu náhľadu na skúmanú vec z rôznych perspektív, tak z kvalitatívneho hľadiska poznanie nie je objektívne až vtedy, keď sa pozrieme na vec z viacerých strán.¹⁵⁷ I čiastkové poznanie môže byť objektívne, ak pri odhalení súvislosti medzi vnemom a pojmom nie sú prítomné chyby. A poznanie nie je objektívne iba vtedy, keď je identické s poznaním niekoho iného, pretože ten môže vec nazerať z inej perspektívy či cez prizmu svojej osobitosti. Objektivita poznania je daná empirickým rozpoznaním objektívnej súvislosti vnemu a pojmu, hoc v rámci nejakej perspektívy a limitovanej situácie. Identickosť a reprodukovateľnosť sú tiež charakteristikou objektívneho poznania, ale iba za predpokladu, že poznávajúci nahliadajú vec z tej istej perspektívy. Poznanie z ďalších perspektív rozširuje, ale nutne neruší čiastkové objektívne poznatky.

V Steinerovej epistemológii nie je miesto pre poznanie, ktoré by bolo nezávislé na konkrétnom poznávajúcom. Každé poznanie je pohľadom niekoho konkrétneho z určitého miesta pohľadu v určitom čase. A to platí pre jeho teóriu poznania ako i pre moderný pluralizmus – pre vedomie, že existuje viacero perspektív. Aj tento náhľad je historický, nebol tu vždy a platí len za istých podmienok. To neznamená, že je nesprávny. Rozhodujúce je, či je primeraný dobe a adekvátny vzhľadom na stanovisko, z ktorého je formulovaný.

Nesprávnosť mnohých myšlienkových úsudkov o povahe vecí je daná tým, že naše z istého stanoviska oprávnené úsudky prenášame na miesto, kde sú potrebné úsudky z inej perspektívy. Pohľad na vec z viacerých perspektív umožňuje odpútať sa od vlastného stanoviska, a tým dospieť ku komplexnejšiemu pohľadu na vec. To však vyžaduje *vedomie vlastnej perspektívy* – uvedomenie si vlastnej špecifickosti, ako i miesta (a času), z ktorého poznávame a z ktorého svoje poznanie podfarbujeme. Nestačí vedieť, že na svet pozeráme v okuliaroch. Je potrebné vedieť, aké okuliare nosíme. Keď viem, z akej strany sa pozerám do ďalekohľadu – či mi ďalekohľad ponúka väčší či menší obraz – tak tento poznatok viem

¹⁵⁶ Tam., s. 215.

¹⁵⁷ Apel na multi-perspektivitu sa objavuje najmä v Steinerových neskorších prácach. V jeho raných epistemologických dielach mu zdá sa išlo najmä o zdôvodnenie možnosti objektívneho poznania ako takého. Ohľadom „kvalitatívneho ponímania reality“ u Steinera pozri tiež HEUSSER, Peter. *Anthroposophy and Science: An Introduction*, s. 49-50 a 55.

myslením zaradiť do celkovej súvislosti vnemov, dať ho do vzťahu k mojej predstave vzdialenosti, a potom viem lepšie odhadnúť, na akú vzdialenosť sa mám pokúšať hodiť kameň, ak chcem niečo trafiť. Cesta ku komplexnejšej skutočnosti nevedie cez špekulovanie o svete bez okuliarov, pretože človek ako poznávajúca bytosť je nutne bytosť s okuliarmi. Naše oči sú naším okuliarmi, a ak chceme vidieť, nemôžeme sa zbaviť ani fyzických očí, ani očí ducha. Cesta ku skutočnosti vedie cez vedomie špecifik vlastných okuliarov. Sú to najmä okuliare zložené z onoho „nepozorovaného prvku nášho bežného duchovného života“.¹⁵⁸ Naše myslenie prepožičiava svetu šaty, v ktorých sa zjavuje. A nielen myslenie, ale celá naša osobnosť je determinantom toho, ako sa svet ukazuje. Preto spoznanie vzťahov medzi javmi sveta má šancu byť o to viac objektívne (v kvantitatívnom zmysle), o čo viac poznáme samých seba a o čo viac sa dokážeme odosobniť od vlastného stanoviska a pozrieť sa na vec očami niekoho iného. Je len polovicou pravdy, keď povieme, že v našom náhľade na svet zrkadlíme vlastnú osobnosť. Musíme poznať samých seba, aby sme sa v zrkadle rozpoznali, a vďaka tomu spoznali, čo sa vo svete ukazuje len vďaka nám.

„Človek by si mal uvedomiť, že keď si vytvára nejaký názor a nahliada na to či ono nejakým spôsobom, musí predovšetkým vedieť, že všetky takto vytvorené názory sú závislé na [jeho] vlastnom stanovisku, na jeho vlastnostiach a individualite. [...] To, čo skutočný zmysel pre pravdu predovšetkým vyžaduje, je práve odpútanie sa od seba samého, uvedomenie si toho, čo je závislé na našom stanovisku.“¹⁵⁹

Odpútať sa od seba a vlastných sympatií skresľujúcich vnímanie podstaty veci dokážeme zväčša v matematike. Matematika má istý spoločenský rozmer. Ľudia si dokážu porozumieť a dôjsť vo veľkej miere k intersubjektívnej zhode, pokiaľ ide o matematické pojmy. Ľudia všeobecne súhlasia, že dva a dva sú štyri. Ich vášne, osobné sympatie a antipatie nie sú takýmto matematickými pojmami nijak podnecované a nebránia vecnému uvažovaniu. Teoreticky je predstaviteľný človek, ktorý by sa dožadoval v uvedenom príklade iného výsledku, pretože by chcel, aby výsledok bol nejaké jeho obľúbené číslo. V praktickom živote však ľudia takto nepremýšľajú. Matematika tak dokáže človeka vyvádzať nad vlastnú osobnosť, resp. nenecháva pudy, vášne a osobné sklony zasahovať

¹⁵⁸ STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 40.

¹⁵⁹ STEINER, Rudolf. *Metamorphosen des Seelenlebens* (GA 58). Prednáška v Berlíne 22. októbra 1909 s názvom *Die Mission der Wahrheit. Goethes Pandora in geisteswissenschaftlicher Beleuchtung*. Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1984. ISBN 3-7274-0585-6. S. 49-50.

do svojej sféry. V matematike má človek radšej pravdu než to, čo je sympatické jeho osobnosti. A je to v podstate zatiaľ iba oblasť matematického poznania, v ktorej panuje medzi ľuďmi súlad a mier.¹⁶⁰

Každý predmet skúmania si vyžaduje vlastné stanovisko, metódu či štýl myslenia. K divadelnému predstaveniu môžeme pristúpiť matematickými pojmami a spočítať, koľko hercov bolo na javisku. Ale je tento matematický prístup namieste? Neuzatvára skúmanú vec do kazajky? Môže sa vec v našom vnútri prejaviť plným životom? Je matematické stanovisko relevantnejšie len preto, že u neho dochádza k väčšej intersubjektívnej zhode? Neuniká nám tu veľká časť skutočnosti? Každá vec si zaslúži vlastnú perspektívu, vlastnú metódu, a to na základe prirodzenosti danej veci. Osobitým príspevkom Steinerovej epistemológie je, že pre každý predmet skúmania (resp. pre každú „prírodnú ríšu“) vyžadoval, a z časti i (podľa Goetheho vzoru) vypracoval, osobitú metódu. Inak je potrebné pristupovať k anorganickej prírode, inak k organickej, a ešte inak k otázke človeka.¹⁶¹ Vtláčanie jedného prístupu oprávneného pre isté oblasti sveta do oblastí, pre ktoré je primeraný iný prístup s iným myslením, je škodou vo vedeckom poznávaní.

Rovnako, ako môžeme neadekvátne prenášať istý typ myslenia do oblastí, ktorým tento typ myslenia neprináleží, tak môžeme rovnako chybovať v tom, že myslenie istej doby či istého veku prenášame do inej doby a iného veku. Aj Steinerova epistemológia je platná pre istý stav ľudskej prirodzenosti a stav ľudského vedomia. Je relevantná pre vedomie, v ktorom sa nám veci javia, no poznanie ich podstaty, ich významu, sa nedostavuje hneď, ale ho musíme vypracovať vlastnou aktivitou myslenia. Takýto stav však nie jediný možný a tiež je historicky podmienený. Steinerovým základným príspevkom k uvažovaniu o historicite poznania je plné akceptovanie evolucionizmu.¹⁶² Môžeme pozorovať, že vedomie človeka sa mení a vyvíja. Vedomie dávnovekých ľudí bolo iné ako naše, a to i vo vzťahu k vnemu a pojmu.¹⁶³ A náhľady, ktoré z tohto odlišného stavu vedomia dávnovekí ľudia artikulovali, sú z danej perspektívy rovnako relevantné ako tie naše, ktoré si zakladajú na inej východiskovej pozícii. Preto toľká Steinerova obhajoba starých náhľadov

¹⁶⁰ Porov. Tam., s. 53.

¹⁶¹ Porov. STEINER, Rudolf. *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2), s. 64-105.

¹⁶² Steiner však odmietal „príčinný mechanizmus“, ktorým darvinisti vysvetľujú zmeny v evolúcii.

¹⁶³ O tom viac v tretej časti práce.

pred modernými predsudkami, ktoré tieto náhľady označujú – nevidiac vlastnú perspektívnosť – ako naivné výplody intelektuálne a poznatkovo málo rozvinutých myslí. Hlavným Steinerovým príspevkom je uznanie a vytvorenie pojmov pre porozumenie tomu, že ľudské vedomie sa v čase mení, a tým i vzťah človeka a kozmu. Ľudia v inom veku ako ten náš nielen *mysleli inak* o svete, ale i *vnímali iný svet*. Zakúšali svet inak ako my. Ich základná životná skúsenosť aj horizonty ich vedomia neboli také, ako sú tie naše. V ľudskom vedomí dochádza k zmenám a výrazom tejto zmeny sú rôzniace sa prístupy k poznaniu – k filozofii, vede, „obrazu“ sveta.¹⁶⁴

Tento náhľad je dnes vo veku vývinovej psychológie ľahšie uchopiteľný. Nielen vedomie dieťaťa sa vyvíja, ale aj vedomie človeka v priebehu histórie a prehistórie. Toto vedomie sa však nerozvíja len kvantitatívne, akoby dávnovekí ľudia zažívali svet tak ako my, len si o ňom robili ešte nezrelé úsudky, ani akoby bolo dieťa len malým dospelým, ktorý má zatiaľ len menšiu sumu pojmov a informácií. Tieto zmeny sú kvalitatívne, sú to zmeny vedomia. Bol to práve Steiner, ktorý ako jeden z prvých dbal a systematicky rozvíjal vývinovú psychológiu. Rozvíjal pojmy umožňujúce porozumieť rôznym iným stavom vedomia, ktoré vyvíjajúca sa bytosť dieťaťa alebo človek vo svojom vývoji zakúša a v ktorých artikuluje svoj „obraz“ sveta. A práve vďaka tomu i ďalším poznatkom vývinových psychológov môžeme uznať oprávnenosť detského náhľadu na svet. Tu spočíva možnosť urobiť zadosť detstvu. Nabáda nás to k opatrnosti pri prenášaní vlastných úsudkov o veciach na ľudí v inom veku – či už sa to týka vývinu dieťaťa alebo človeka v histórii a evolúcii. A naopak, vedomie zmeny vedomia nás vyzýva k snahe porozumieť stanovisku ľudí v inom veku a vedomí.

* * *

¹⁶⁴ Rudolfom Steinerom ovplyvnený filozof Owen Barfield v tomto duchu, vychádzajúc z poznatkov antropológa Lévy-Bruhla, tvrdí, že skutočnosť participácie našej mysle a jej figuratívny či predstavotvorný charakter znamená, že dnes na rozdiel od dávnovekých ľudí „nejenže myslíme jinak, ale také, že samotné jevy [...] jsou odlišné.“ BARFIELD, Owen. *Záchrana jevů. Studie o idolech v myšlení*, s. 39. Barfield preto považuje za neadekvátne ono naivno-realistické zobrazovanie prehistórie či dokonca geologických počiatkov zeme v populárnej literatúre. Ak je vnímanie reality závislé od vedomia pozorovateľa a predstáv v tomto vedomí obsiahnutých, tak takto zobrazované počiatky zeme či života sú projekciou toho, akoby vyzerali, keby ich mohol pozorovať človek so súčasným vedomím. Keby ich však pozoroval nejaký prehistorický človek, vnímal a zobrazoval by úplne niečo iné. Potom by sa ukázala úplne iná prehistória. Tam., s. 42-43.

Vybraným aspektom Steinerových dejín myslenia sa bude venovať tretia časť práce. Teraz je na mieste otázka: Ak aj pripustíme, že vec sa nám zjavuje nielen skrze vnímanie, ale aj skrze naše mysliace vedomie, prečo sa epistemológie v tejto veci tak zásadne rozchádzajú? Steinerov argument, že mysliača činnosť subjektu je len nutnou podmienkou toho, aby sa obsah myšlienky ako aj jej vzťah k zmyslovému javu prejavil ako objektívny fakt, je logický. Je však presvedčivý? Je možné, že nerozpoznanie idey veci ako jej reálnej súčasti má nejaké hlbšie opodstatnenie než skutočnosť, že by teoretici poznania robili chyby v úsudkoch a nepostrehli, že „v subjektívnom sa môže zjavovať objektívno“?

Zdá sa, že teoretici poznania vo svojich myšlienkových úvahách vychádzali z rozdielneho zážitku, z inej skúsenosti ako Steiner. Akým právom Rudolf Steiner považuje pojem za niečo, čo je rovnako reálne ako napr. farba či vôňa nejakej veci? Oproti bezprostrednosti a živosti, ktorú sprostredkováva zmyslové vnímanie nejakej rastliny, je predsa pojem niečo, čo pôsobí ako vyblednutý tieň. Čo sa týka pocitu skutočnosti a reálnosti, je pojem len slabý odvar toho, čo poskytuje zmyslová skúsenosť.

Ukazuje sa, že síce Steiner hovoril o ideových súvislostiach ako o niečom bytostnom, čo človek môže vnímať mysliacim pozorovaním, že však nie každé myslenie pôsobí s rovnakou intenzitou a živosťou. A preto idey ako javy ukazujúce sa mysliacemu vedomiu nie sú so samozrejmosťou pociťované ako reálna súčasť vecí. Aby sme porozumeli rozdielu v rôznych spôsoboch myslenia čo do svojej životnosti, nazrime aspoň okrajovo do oblasti pedagogiky.

2 Živé myslenie a waldorfská pedagogika¹⁶⁵

„Musíme si stále viac a viac zvykať na jazyk tých, čo prešli bránou smrti, ak to tak môžem povedať. Na to si navykneme, ak sa postupne zbavíme všetkých podstatných mien, všetkých substantívnych foriem a budeme žiť v slovesách. To sú slová diania a stávania sa, ktorým zomrelí rozumejú ešte relatívne dlhú dobu po smrti.“

STEINER, Rudolf. Oxford, 22. augusta 1922, GA 211

Waldorfská pedagogika sa neraz vníma ako súbor špecifických pedagogických zásad a princípov. Vymenovanie hlavných zásad je azda i najschodnejšou cestou ako waldorfskú pedagogiku predstaviť laickej verejnosti a často je to práve to, čo jedinec, či už rodič alebo študent, počuje pri prvom kontakte s waldorfskou školou.¹⁶⁶ Takýmto spôsobom je možné sa dozvedieť, že na waldorfských školách sa dbá na všestranný rozvoj osobnosti, že sa témy preberajú hĺbkovo a intenzívne pomocou učebných blokov, tzv. ranných epoch, že sa zväčša nepoužívajú učebnice ani klasické známkovanie – prípadne sa spomenú niektoré iné princípy waldorfskej pedagogiky. Takýto prístup môže byť prínosný pre vytvorenie si akej-takej predstavy o waldorfskej pedagogike pre začiatočníka, rodiča či pre úradníka zaoberajúceho sa školstvom. Pre samotnú pedagogickú prax sú však takéto zásady či princípy neplodné a pre vystihnutie podstaty tejto pedagogiky nepostačujúce.

To, čím sa waldorfská pedagogika zásadne odlišuje od iných pedagogických smerov, nie je koláž viac či menej typických vzdelávacích princípov či zásad, ale predovšetkým to, z čoho tieto waldorfské zásady vychádzajú a bez čoho nie sú plne pochopiteľné ani použiteľné. Základom a žriedlom waldorfskej pedagogiky nie sú jej princípy, ale jej

¹⁶⁵ Základom tejto časti práce je článok ÚLL, Peter (2019). Živé myslenie a waldorfská pedagogika. In: PELCOVÁ Naděžda a KVĚTOŇOVÁ Lea et al. *Stejně a jiné ve filosofické a speciálněpedagogické reflexi. Inkluzivní škola*. Praha: Univerzita Karlova – Pedagogická fakulta. ISBN 978-80-7603-036-7. S. 171-187. Táto kapitola predstavuje rozšírenú a prepracovanú verziu uvedeného článku.

¹⁶⁶ Takéto princípy vymenúva napr. Miron Zelina. Porov. ZELINA, Miron. *Alternatívne školstvo*. Bratislava: IRIS, 2000. ISBN 80-88778-98-0. S. 29-30. Obdobne napr. Martyn Rawson približuje waldorfskú pedagogiku cez prizmu osemnástich tzv. generatívnych princípov. RAWSON, Martyn. *Steiner Waldorf Pedagogy in Schools. A Critical Introduction*, s. 50-157. V Rawsonovej publikácii sú však tieto princípy ukotvené v širšom kontexte, ktorý sa celkovým duchom približuje prístupu vlastnému autorovi tejto práce a ktorý v ďalších častiach textu bude i explicitnejšie formulovaný.

špecifická antropológia, špecifický náhľad na človeka. A predovšetkým skutočnosť, že táto antropológia chce byť prejavom *iného spôsobu myslenia*. A to práve takého, ktoré sa jednostranne neutápa v abstraktných myšlienkach a vo všeobecných princípoch, ale v ktorom chce byť zachovaná plnosť života, aby sa to individuálne v každom človeku mohlo ukázať. Má ísť o tzv. *živé, pohyblivé myslenie*.

Podľa Rudolfa Steinera aj vzdelávacie inštitúcie pre budúcich učiteľov poskytujú veľa dobrých pedagogických princípov a na každý nedostatok vyskytujúci sa v pedagogickej praxi učiteľa by sa našla myšlienka nejakého veľkého pedagogického vedca, ktorej nasledovanie by mohlo v danej veci pomôcť. Zároveň podľa neho platí, že mnohí pedagógovia majú nielen dobrú vôľu všeobecné zásady pedagogickej vedy poznať, ale ich aj aplikovať v praxi. No i napriek tomu sa však objavuje – a podľa Steinera oprávnená – „nemalá nespokojnosť“ so stavom vzdelávacích inštitúcií, čo sa prejavuje v stálom zakladaní nových inštitúcií a stanovovaní nových cieľov. To poukazuje na skutočnosť, že dobré pedagogické zásady nevedú k uspokojivým výsledkom a že sa ich i napriek dobrej vôli nedarí vnášať do praxe. Zároveň to podľa Steinera ukazuje, že liek na nedostatky vzdelávania nespočíva v absencii dobrých pedagogických zásad či v neochote uviesť ich do praxe, ale v niečom inom, omnoho hlbšom.¹⁶⁷

Tak napríklad je podľa Rudolfa Steinera pre pedagogické kruhy typický súhlas s abstraktnou zásadou, podľa ktorej *je vhodné získavať smerodajné impulzy pre vyučovanie a výchovu z pozorovania vyvíjajúcej sa individuality dieťaťa*. Steiner nemá problém s obsahom tohto princípu, s ktorým sa dá len súhlasiť, ale s možnosťou jeho praktickej uplatniteľnosti, ak sa myslí v takejto abstraktnej podobe.¹⁶⁸ Obdobne je to aj s inými pedagogickými princípmi: „Zní to pekne, když se někomu řekne: vyvíjej individuální vlohы dítěte, rozvíjej z těchto vloh všechno, co sis pedagogicky předsevzal. S těmito krásnými princípy si nedokážeme nic počít“.¹⁶⁹ Neschopnosť uviesť tieto pedagogické

¹⁶⁷ Porov. STEINER, Rudolf. *Anthroposofie a pedagogika*. Frýdek-Místek: AWŠ ČR, 2011. ISBN 9788090522282. S. 45.

¹⁶⁸ Tam., s. 46.

¹⁶⁹ Tam., s. 57. V prednáške v Berne 16. apríla 1924 Steiner uvádza príklad ďalšej dobre mienenej pedagogickej zásady: „Neprihášať dieťaťu ničो zvonku, ale snažiť sa rozvíjať to, čo v dieťati už je.“ A i u nej opakuje, že dôležitejšie ako súhlas s ňou je to, či je možné ju v takejto abstraktnej podobe uplatniť v praxi. STEINER, Rudolf. *Anthroposophische Pädagogik und ihre Voraussetzungen* (GA 302). Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1981. ISBN 10: 3727430907. S. 68.

zásady do praxe súvisí s neschopnosťou spoznať konkrétnu individualitu dieťaťa. Príčina tejto neschopnosti je podľa Steinera principiálna. Spočíva totiž v istom druhu myslenia a poznávania, ktoré je preferované „svetonázorovým prúdom ovládajúcim vzdelanie súčasnosti“¹⁷⁰ a na ktoré si človek navykne v priebehu svojej profesijnej kariéry vo vzdelávacích inštitúciách. A toto myslenie sa opiera o základné presvedčenie, že k prakticky uplatniteľnému poznaniu dospievame iba vtedy, ak v podobe „pevných pojmov“ postulujeme „všeobecne platné zákony“, ktoré je možné „aplikovať na jednotlivé prípady“.¹⁷¹

Podľa Rudolfa Steinera je však uvedené poznávanie (v podobe všeobecných zákonitostí následne vzťahovaných na konkrétne prípady) vhodné len pre skúmanie prírody, resp. jej tzv. neživej, anorganickej zložky. Pre porozumenie človeku však primerané nie je. A keď i psychológia, pedagogika či iné humanitné vedy pristupujú k skúmaniu niečoho, čo presahuje prírodu v človeku, k niečomu typicky ľudskému, k duši či k výchove, tak to robia často spôsobom poplatným duchu a mysleniu prírodných vied: na základe pozorovaní jednotlivých prípadov dospievajú k určitým všeobecným poznatkom o výchove a psychológii dieťaťa, ktoré chcú potom aplikovať v konkrétnych výchovných situáciách. To sú potom práve ony abstraktné zásady alebo didaktické poučky typu „treba rozvíjať individuálne vlohy dieťaťa“, s ktorými učitelia vychádzajú zo vzdelávacích inštitúcií a snažia sa ich aplikovať v kontakte s mladými. Problém je podľa Steinera v tom, že ak skúmame vyvíjajúcu sa ľudskú bytosť v duchu novovekej prírodovedy a jej zákonov, tak sa pred nami skutočná podstata človeka neotvára, pretože „ľudská duševná bytosť se vzpirá poznávaní, ktoré by ji chtělo uchopovat těmito zákony.“¹⁷² Psychologickému a antropologickému výskumu tohto druhu sa ľudská individualita neukazuje, ale sa pred ním schováva.

Aby sa pred poznávajúcim pedagógom odkryla bytostná podstata duše vychovávaného, a aby sa v praxi uskutočňovalo to, čo v abstraktnej podobe spočíva v pedagogických zásadách, je nutný iný druh myslenia, iný druh poznávania, iný druh vedy. Podľa Steinera je potrebný prechod k „takému psychologickému poznávaniu“, ktoré by primeraným

¹⁷⁰ STEINER, Rudolf. *Anthroposofie a pedagogika*, s. 46.

¹⁷¹ Tam., 46.

¹⁷² Tam., s. 46.

spôsobom pristupovalo k tomu typicky ľudskému v človeku, na čo nedosiahnu prírodné vedy alebo na čo márne cieľia neadekvátnymi metódami a nenáležitým myslením. S takouto celostnou antropológiou sa Steiner snažil spojiť waldorfskú pedagogiku, resp. waldorfská pedagogika bola vyústením a pedagogickým výrazom iného spôsobu myslenia a poznávania človeka. Úlohou tohto prístupu nemá byť produkcia definícií, všeobecne platných zákonitostí a zásad, ktoré by sa mali aplikovať v jednotlivých výchovných situáciách, ale poznanie ľudskej bytosti schopné oplodniť učiteľovu prax tak, že všeobecné princípy a ciele pedagogickej vedy prirodzene vstanú z učiteľovej činnosti a stanú sa skutočnosťou. Učiteľ nemá byť v pozícii: „Najskôr som nadobudol teoretické vedomosti, teraz ich idem aplikovať do vyučovania.“ Takýto prístup by vzdialil učiteľa od toho, kým je dieťa vo svojej podstate. Učiteľ by sa mal skôr venovať takým vedomostiam o človeku a tak s nimi pracovať, aby došlo k premene u neho samotného a prebudil sa v ňom pedagogický inštinkt, ktorý mu umožní duchaprítomne a adekvátne reagovať na vzniknuté pedagogické situácie.¹⁷³

A naopak, ak činnosť učiteľa nebude podnietená špecifickým poznávaním človeka, ale ju budú určovať všeobecné normy abstraktnej pedagogiky, tak síce dobré, ale abstraktné zásady zostanú odtrhnuté od života, a tu-tam sa objavivší pedagogický úspech bude možný len vďaka malému množstvu učiteľov, ktorí si vypracujú svoju dobrú prax skôr inštinktívne na základe vlastných šťastných vlôh a prirodzeného talentu než vďaka nadobudnutému pedagogickému vzdelaniu.¹⁷⁴ Preto by sa učiteľova prax nemala inšpirovať mŕtvymi, neplodnými abstrakciami, ale sa „mnohem spíše v každom okamžiku stále znovu rodit z živoucího poznání vyvíjejícího se člověka.“¹⁷⁵

2.1 Neživotné myslenie a abstrakcie empirizmu

Jednou z centrálnych charakteristík súčasnosti podľa Steinera je, že naša doba je „intelektualistická“ a má „rada abstrakcie“.¹⁷⁶ Tieto abstrakcie môžu mať podobu jasne definovaných zákonitostí a poučiek o povahe sveta, matematicky exaktne vyjadrených formulácií, či obyčajných abstraktných predstáv. Aby sme však túto otázku objasnili, je

¹⁷³ Porov. Tam., s. 66.

¹⁷⁴ Tam., s. 50.

¹⁷⁵ Tam., s. 38.

¹⁷⁶ Tam., s. 47 a 59.

potrebné povšimnúť si, že Rudolf Steiner v celku svojho diela rozlišuje dva rozdielne druhy všeobecných výpovedí, pojmov a ideí, v podstate dva druhy univerzálií. Sú to dve rozdielne cesty spájajúce konkrétny svet mnohorakých jednotlivostí s ideami, obsiahlejšími a všeobecnými pojmami. Obe cesty majú spoločné východisko: pozorovateľný svet so svojimi fenoménmi a predmetmi. Ich smery sú však protichodné. Jedna cesta vedie ku koncom a ustrnutiu, druhá k prameňom a životu. Tu prvú si vybrali predstavitelia novovekého západného myslenia, počnúc prinajmenšom Galileom, Francisom Baconom či Newtonom. Tu druhú sledoval Johann Wolfgang von Goethe.

Podľa Steinera v spôsobe prírodovedeckého myslenia reprezentovaného Baconom (a v rôznych modifikáciách mnohými inými)¹⁷⁷ sa hľadá poznanie tak, že v rozmanitých jednotlivostiach sveta sledujeme to „rovnaké a podobné“, abstrahujeme a odhliadame od nepodobného, čím prichádzame k istým všeobecným pojmom, kategóriám či zákonitostiam, a teda k rôznym prírodným rodom a druhom.¹⁷⁸ Takýmto spôsobom potom pojem vlka ako zvieracieho druhu vzniká podľa Steinera „abstrahovaním od toho, čo je špecifické pre toho či onoho vlka“.¹⁷⁹ Rovnakým spôsobom môžeme prichádzať k všeobecným pravidlám o veciach a dianí v prírode.¹⁸⁰ Idey vzniknulé touto cestou zachytávajú to spoločné v rozmanitom, čím nám umožňujú mať prehľad o jednotlivostiach a tieto jednotlivosti na základe takéhoto všeobecného poznania usporadúvať a účelne využívať. Všeobecné pravidlá, ktoré touto metódou získavame, však v takomto empirizme nie sú ideovou časťou samotnej prírody, ktorá sa zjavuje myslením. Sú to len slová, užitočné abstrakcie nachádzajúce sa v hlave poznávajúceho.

¹⁷⁷ Menovaného Bacona je potrebné brať len ako zástupný pojem pre celú radu mysliteľov, ktorí by sa dali zaradiť do prúdu empirizmu, resp. naivného realizmu, v rámci ktorého sa k „neskutočnej“ – teda ideovej - časti sveta pokúša prísť pomocou indukcie. Tak napr. Sijmons dáva Steinerovo myslenie do protikladu s empirickým induktivismom Johna Stuarta Milla, ktorého Steiner tiež v tejto súvislosti vo svojom diele neraz spomína. Porov. SIJMONS, Jaap. *Phänomenologie und Idealismus. Struktur und Methode der Philosophie Rudolf Steiners*. Basel: Schwabe, 2008. ISBN 978-3-7965-2259-8. S. 195-197.

¹⁷⁸ Porov. STEINER, Rudolf. *Goethes Weltanschauung* (GA 6), s. 35-37.

¹⁷⁹ STEINER, Rudolf. *Von Seelenrätseln* (GA 21). Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1983. ISBN 3-7274-0210-5. S. 138-139.

¹⁸⁰ Tak napr. vidíme, že istý jav nastal za istých okolností. Či je tam i zákonitá súvislosť, to nevieme, ani ktoré pridružené okolnosti sú nutnými podmienkami javu. Ale keď obdobných javov vznikajúcich v podobných podmienkach vidíme mnoho, tak túto skutočnosť zovšeobecníme do všeobecného zákona, že za daných podmienok sa nejaký jav „musí“ objaviť. Či sa vždy a nutne objaví, s istotou nevieme. Vieme to však s istou pravdepodobnosťou. Takto utvorené poznanie nevychádza z objavenia nutnej zákonitosti. Je voči skúmanému javu niečím vonkajškovým, a Steiner preto hovorí o „vonkajškovom empirizme“. STEINER, Rudolf. *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2), s. 68-69.

Význam novovekého prírodovedeckého poznávania akcentovaného Baconom spočíva podľa Steinera v tom, že sa v ňom na rozdiel od špekulatívnej filozofie a racionalizmu pozornosť poznávajúceho upriamuje na svet zakúšaný zmyslami v jeho detailoch a rozmanitosti. Bacon urobil zadosť javom zmyslového sveta, teda jednej časti skutočnosti. Pre ideovú časť sveta však nemal správne porozumenie. Nebol schopný prísť k ideám, ktoré by mali živosť obdobnú zmyslami zakúšaným javom. A to práve pre postup, s akým Bacon navrhuje pracovať s jednotlivosťami. Jav v podobe, v akej sa ukazuje zmyslovému vnímaniu, je pre neho na veci všetkým. Tým sa jav vyčerpáva. Pojem či idea sa nenahliada ako súčasť skúmaného javu, ako podstata javu, ako hybná sila prírody. Je to len prílepok skúmajúceho ducha k už hotovej skutočnosti. Keďže idea nie je konštitutívnym prvkom javu, musí byť vytvorená zovšeobecnením jednotlivostí, abstrahovaním invariantov z mnohých podobných javov.¹⁸¹

Uvedenou cestou však zo skúmaných jednotlivostí na ceste od jednotlivého k všeobecnému „uniká život“ (*geht das Leben weg*)¹⁸², resp. ona kvalita sveta javov, pre ktorú považujeme javy – ak sa nezapletieme do kriticko-idealistických špekulácií – za reálne. Vo výsledku sú takto získané všeobecniiny zjednodušené, života, pohybu a rozmanitosti zbavené abstrakcie. Je totiž „pohodlnejšie nahradiť nazeranie plné života schematickým pojmom; pomocou takýchto pojmov možno ľahko vynášať schematické úsudky. Takýmto postupom však človek žije v bezpodstatných abstrakciách.“¹⁸³ Oproti živosti vnímanej skutočnosti nám takéto mentálne abstrakcie pripadajú ako vyblednuté tienie, ako neživé a neskutočné myšlienky, ako „iba myšlienky“. A podľa Steinera majú naše obvyklé myšlienky vskutku takýto tienistý, v porovnaní so živosťou vnímania

¹⁸¹ Takto chápe Steiner aj Kanta: „[Kant] prisúdil nášmu rozumu [Verstand] schopnosť postupovať len od konkrétneho k všeobecnému. Len tieto konkrétne, jednotlivé veci sú mu dané a on z nich abstrahuje všeobecné zákony. Kant tento druh myslenia nazýva diskurzívnym a považuje ho za jediný druh, ktorý človeku prislúcha. Preto podľa neho je veda možná len pri tých veciach, pri ktorých ono niečo konkrétne samo o sebe neobsahuje pojmy a môže byť pod nejaký abstraktný pojem len dodatočne zahrnuté.“ STEINER, Rudolf. *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2), s. 73. Steiner pripomína, že Kant preto považoval *organiku* ako vedu o organickej prírode za nemožnú, pretože tam jednotlivé zmyslom sa ukazujúce veci už obsahujú ideu, a to ideu účelu jednotlivých zvierat a ich orgánov, ktorú (podľa Kanta) do zvierat vložil Stvoriteľ. A keďže k uchopeniu účelov (pojmov) obsiahnutých v organizmoch nie sme rozumom obdarený, je veda o živom nemožná. Steiner pripomína, že Goethemu nebola vlastná takáto predstava účelu (idey), ktorá by bola vložená do organizmu nejakou bytosťou zvonku. Hľadal ideu ako konštitutívny prvok organizmu samotného.

¹⁸² Steiner na danom mieste (GA 6), s. 36 uvádza Goetheho slová.

¹⁸³ STEINER, Rudolf. *Goethes Weltanschauung* (GA 6). Tam., s. 215.

v podstate „mŕtvy“ charakter. Nie sú pociťované ako živá súčasť a podstata javov, pretože sú v porovnaní so skutočnou myšlienkou len jej tieňom.

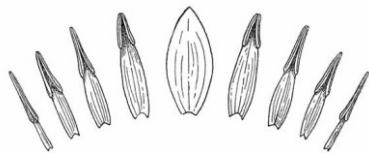
Uvedený prístup totiž vystihuje obvyklý spôsob, akým pristupujeme ku skutočnosti a akým si vytvárame naše individualizované pojmy a z nich všeobecné predstavy vecí. Ak sú na strome dva listy, máme istú tendenciu vidieť v oboch jednoducho „list“. Spozorujeme, že patria tomu istému druhu a nesústredíme sa na rozdiely medzi nimi. Zameriame sa na *to spoločné v nich* a jednoducho zaregistrujeme, že v oboch prípadoch ide o list. Ak už dané listy poznáme, tak vnímané javy len podnietia našu myseľ, aby im v ústrety šla z nášho vedomia predstava listu (individualizovaný pojem), ktorú sme si v minulosti vytvorili. Našu pozornosť venujeme skôr mentálnej abstrakcii, ktorú sme si počas mnohých skúseností s listom vybudovali, než konkrétnym detailom a rozdielom jednotlivých listov.¹⁸⁴ Zmyslové detaily vnímanej veci sú pre nás dôležité len dovtedy, kým ich prostredníctvom istú vec rozpoznáme ako práve nejakú vec, či už strom, zviera, leva a pod. Naša všeobecná predstava stromu je obvykle akýmsi spoločným menovateľom, zjednodušeným prímerom jednotlivých stromov, teda niečím spoločným, čo mali všetky stromy, ktoré sme behom života vnímali. Z rozmanitých konkrétnych briez vyabstrahujeme ich najmenší spoločný menovateľ a utvoríme si predstavu brezy ako druhu. Keď nás skúsenosť privedie do kontaktu s podobným vnemovým obsahom, ktorý má niečo spoločné ako tie doterajšie, tak tento vnem slúži len ako spúšťač pre mentálnu abstrakciu (individualizovaný pojem), ktorú sme si utvorili v minulosti. Pri spoznávaní aktuálnej brezy ako brezy sú rozdielnosti predošlého vnemu od toho súčasného pre nás vedľajšie. Odhliadame, abstrahujeme od nich a vo výslednej abstrakcii sa nenachádzajú. Ako poznanie si sebou následne nesieme neživotné abstrakcie.

2.2 Goethe ako priekopník živého myslenia

Inú cestu k ideám razil Goethe. Hoci ten uznával čiastočnú oprávnenosť uvedeného spôsobu poznávania, tak zároveň sa podľa Steinera svojimi bádania snažil ísť proti navyknutému smeru vytvárania ideí a myšlienkových súvislostí. Na rozdiel od predošlého prístupu nehľadal ideu ako nejaký spoločný prienik v rozmanitosti javov, ktorý by vznikol

¹⁸⁴ Príklad s listom uvádza Henri Bortoft. Porov. BORTOFT, Henri. *Taking Appearance Seriously. The Dynamic Way of Seeing in Goethe and European Thought*. Edinburgh: Floris Books, 2014. ISBN 978-0863159275. S. 53-4. Pre kontext tuná predostieraných myšlienok je toto dielo kľúčové.

abstrahovaním od jednotlivostí, ale skôr ako niečo, čo sa človeku zjavuje intenzívnejším prihliadaním na to jednotlivé a rozmanité, a v čom toto rozmanité zostáva zachované. Idea,

teda to niečo univerzálne vo veciach, na základe čoho tieto veci patria tomu istému druhu, bola pre neho prítomná a stelesnená v každej jednotlivéj veci, hoci v každej *inak*. Naopak, baconovskému bádateľovi preto vzniká podľa

Steinera len neživotný obraz skutočnosti, pretože „nevyhľadáva ideu priamo v jednotlivosti, ale abstrahuje ju z mnohosti jednotlivostí“¹⁸⁵, čím dochádza len k tieňovému a abstraktnému obrazu, ku skici prírody.

Goethe si všímal rozdielnosti a detaily javov: v prípade listov ich rozmanitú podobu na tej ktorej rastline a ich postupnosť v tom, ako vyrastajú na stonke. Z listov jednej rastliny vytváral rady a postupnosti (viď obrázky)¹⁸⁶.

Pozorne sledoval zvláštnosti formy a štruktúry každého listu a následne si ich živo predstavoval a v imaginácii prechádzal od jedného listu k druhému. Pozorovateľ si takto v rade za sebou idúcich listov môže všimnúť istú sekvenciu

a dynamický pohyb, akoby každý ďalší list bol obmenou toho predošlého.¹⁸⁷ Takýmto spôsobom možno postrehnúť, že jednotlivé listy sú rôzne manifestácie a metamorfózy *jedného* listu v rôznych formách. Týmto listom však nie je nejaký konkrétny z pozorovaných listov, ktorý by sa premieňal na ostatné, ale ide o „ideový list“, o „transcendentný list“ či rastlinný „praorgán“. K nemu sa dá dospieť uvedeným dynamickým, imaginatívno-pohyblivým vnímaním a predstavovaním. Jeho rozličné zmyslovo vnímateľné tvary sú jeho rôznymi podobami a zhmotneniami, jeho

¹⁸⁵ STEINER, Rudolf. *Goethes Weltanschauung* (GA 6), s. 36.

¹⁸⁶ Na obrázku vpravo je sekvencia listov *iskerníka prudkého*, od spodných listov (vpravo dole) po vrchné listy (vľavo dole). Obrázok prevzatý z BRADY, Ronald H. *The Idea in Nature. Rereading Goethe's Organics* (1998). In: SEAMON, David – ZAJONC, Arthur (ed.). *Goethe's Way of Science*. New York: SUNY, 1998. ISBN 0-7914-3682-9. S. 94. Na obrázku vľavo je postupná premena okvetného lístku *lekna bieleho* na tyčinku. Obrázok prevzatý z GOETHE, Johann Wolfgang. *The Metamorphosis of Plants*. London: MIT Press, 2009. ISBN 978-0-262-01309-3s. 44.

¹⁸⁷ „Ak sú listy nejakej rastliny položené v poradí, v akom sa objavujú na stonke, tak zmeny medzi jednotlivými štádiami sú také postupné, že sa zdajú vytvárať pohyb.“ BRADY, Ronald H. *The Idea in Nature. Rereading Goethes's Organics*, s. 93.

metamorfózami. Ideový list však nie je abstrakciou či najmenším spoločným menovateľom jednotlivých listov, v ktorej by sa strácali rozdielnosti, ale je to istá dynamická jednota, v ktorej sú jednotlivé rozdiely zachované.¹⁸⁸ Takýto ideový list nie je ani *plne* totožný so žiadnym z existujúcich listov, hoci je prítomný v každom z nich. Idea takéhoto listu je pohyblivá a živá, to skôr jednotlivé sformované listy sú jej ustrnutím v konkrétnom čase a mieste, sú fotografickými snímkami niečoho, čo je v skutočnosti v pohybe.

Tento postup „vnímajúceho myslenia“, charakteristického svojou dynamikou, je možno realizovať na rôznych úrovniach. Je možné pozorovať jednotlivé orgány rastliny v ich slede a postupnosti, ale i celú rastlinu istého druhu a jej rôzne individuálne manifestácie, alebo, ako u Goetheho, aj rozmanité druhy rastlín v prírodnej ríši a dospieť tak k idey archetypálnej rastliny – prarastliny (*Urpflanze*). Vnímáním jednotlivých štádií vývoja a ich plastickým modelovaním v duchu pozorovateľa, kedy jedna konkrétna podoba prechádza plynule do druhej, je možné zachytiť ich metamorfózu a prísť k *dynamickej* idei veci. Podľa Steinera v prípade Goetheho nejde ani tak o konkrétne výsledky jeho pozorovania prírody, ale o spôsob, akým bádal, a predovšetkým dynamický, živý charakter myslenia i ideí, ku ktorým prichádzal alebo smeroval.

To, že pre Goetheho nebola idea rastliny (*Urpflanze*) len zovšeobecnením jednotlivostí či holým abstrahovaním toho v nich spoločného, sa podľa Steinera ukazuje aj na skutočnosti, že sa mu nepodarilo nájsť v zvieracej ríši ideu zvieracieho praorganizmu tak, ako sa mu podarilo v rastlinnej ríši nájsť archetypálnu rastlinu. Goethe porovnával medzi sebou tvary jednotlivých zvierat, no dospel len k ich neživotnej, „baconovskej“, zovšeobecnenej predstave, nie k živej idei, ktorej by boli rozmanité druhy rôznymi manifestáciami, a ktorá by bola ich formotvorným činiteľom. Ako dodáva Steiner:

„Tento [Goetheho] všeobecný obraz zvieracieho prototypu nie je oným živým obrazom naplneným obsahom podľa základných zákonov zvieracieho vývoja, a tým pádom rekonštrukciou pravzoru zvierat. Je to iba všeobecný pojem, ktorý je odpojený od jednotlivých javov. Ukazuje iba to, čo majú rozmanité zvieracie formy spoločné, no neobsahuje zákonitosť zvieracej ríše.“¹⁸⁹

¹⁸⁸ Slovanmi Bortofta: „Miesto abstrahovania jednoty z mnohosti máme v tomto prípade intuíciu, že mnohosť je v jednote.“ BORTOFT, Henri. *Taking Appearance Seriously. The Dynamic Way of Seeing in Goethe and European Thought*, s. 57.

¹⁸⁹ STEINER, Rudolf. *Goethes Weltanschauung* (GA 6), s. 136.

Steiner opakovane zdôrazňuje, že pod ideou, pravzorom rastliny či zvierat'a, ktorú hľadal Goethe, „si nemôžeme predstavovať nič pevné, tuhé (*nichts Festes*).“ Skôr je takáto idea (u Goetheho niekedy nazývaná aj *typus*) niečo „skrz-naskrz tekuté, z čoho sa dajú všetky zvláštne druhy a rody, na ktoré možno nazerať ako na podtypy, špecializované typy, odvodiť.“¹⁹⁰ Takáto živá idea či dynamická praforma má v sebe plastický potenciál k všetkým tvarom a formám, ktoré sa objavujú v rozmanitých organizmoch. Medzi týmito tendenciami k rôznym formám však v tejto praforme existuje harmonická rovnováha. U jednotlivého organizmu sa však dominantne vytvorí istá konkrétna forma a ostatné formy sú potlačené alebo iba naznačené.¹⁹¹

Živá idea sa dá vzdialene prirovnať k mlieku, z ktorého sa môže vytvoriť syr, maslo i jogurt, pričom samotné mlieko je dostatočné plastické na to, aby sa premenilo na všetky uvedené možnosti a formy. Predstavme si, že by sme mlieko v jeho čistej podobe nepoznali, len rôzne z neho vyrobené konečné produkty. Abstraktné myslenie začína od konečných, sformovaných, zmyslovo vnímateľných tvarov a pokračuje na rozdiel od Goetheho *po príúde* tvorenia a tvarovania pôvodne „nepevného“, „tekutého“ a „aforemného“ smerom k abstrakcii. Nehľadá mlieko ako niečo prítomné v každom konečnom produkte, hoci v každom inak. Všeobecnú predstavu o mlieku sa snaží vytvoriť spriemerovaním či zovšeobecnením konečných mliečnych produktov. Takým spôsobom možno dôjsť k statickým, pevným, ale neživotným ideám vecí, v ktorých sa stráca mnohosť a plnosť javov. Takéto statické predstavy nie sú tým živým, tvorivým a ideovým základom prírody, z ktorého všetko vzniká, ale len jej mŕtvym obrazom.

Na rozdiel od takéhoto statického a abstraktného myslenia sa Goethe so svojim konkrétnym, obsahovo plným a metamorfným myslením snažil ísť po cestách, po ktorých prechádzala príroda, keď dávala vzniknúť jednotlivým organizmom, aby dospel k prameňom vecí: k živej, tvoriacej prírode plnej ideí. Svojím prístupom k prírode nehľadal spoločného menovateľa jednotlivých javov ani nejaký priemerný orgán.

¹⁹⁰ STEINER, Rudolf. *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2), s. 78-79. Dynamický charakter Goetheho myslenia a ideí zdôrazňuje predovšetkým Bortoft, ktorý zároveň opakovane spomína Steinera ako toho, kto si ako jeden z mála goetheanistických bádateľov tento dynamický aspekt všimol a zdôrazňoval ho. Porov. BORTOFT, Henri. *Taking Appearance Seriously. The Dynamic Way of Seeing in Goethe and European Thought*.

¹⁹¹ Porov. STEINER, Rudolf. *Goethes Weltanschauung* (GA 6), kapitola VII, s. 101-155.

Nevytvára abstraktnú jednotu spriemerovaním jednotlivostí či odhliadaním od ich rozdielov. Nesleduje rozdielnosti len ako podnet k všeobecnej kategórii, ale sleduje ich ako sformované, ustrnuté a jednostranné prejavy a metamorfózy pôvodného harmonického a dynamického celku, ku ktorému sa snaží prísť vnímaním jednotlivých štádií vývoja a ich plastickým modelovaním v predstavivosti, teda rozhábaním myslenia a predstavového života. Od konečných a sformovaných podôb sleduje cestu späť k pôvodnej dynamickej jednote, k idey. Svojím pohyblivým, metamorfným myslením ide *proti prúdu* tvorenia (tvarovania) tam, odkiaľ všetko stvorené vzniká. Goethe podľa Steinera skúsenostne nazrel do sveta Platónových archetypálnych ideí.¹⁹² Od prírody ako produktu vystúpil svojim „nahliadajúcim myslením“ k prírode ako aktivite, produktivite.¹⁹³

Goethe bol schopný nahliadať na organický svet takým spôsobom, že rastlinný list videl meniť sa na okvetný lístok, potom na vláknitú tyčinku, či dokonca na koreň rastliny. Kruhovitý chrbtový stavec videl v jeho spôsobilosti premeny na niečo, čo je schopné na jednej strane obklopiť miechu, na strane druhej i mozog, ktorý je tiež v jeho očiach premenenou časťou miechy. To všetko mu umožňovala podľa Steinera pohyblivosť jeho myslenia. A to isté je aj príčinou, prečo je iným nemožné nahliadať na prírodu týmto spôsobom. Nieкто, kto má strnulé myslenie, kto chce rozvíjať pojmy s ostrými kontúrami, si dokáže vytvoriť len pevné pojmy zeleného listu, okvetného lístka a podobne. Nevie prechádzať od jedného pojmu k druhému – všetko sa mu rozpadá na detaily. Jeho pojmy nemajú vnútornú pohyblivosť, aby prenikli do vnútornej pohyblivosti prírody.¹⁹⁴

Je to práve tento dynamický a metamorfný spôsob myslenia, ktorý Rudolf Steiner opakovane na Goethem zdôrazňuje a ktorý sa zo západného myslenia vytratil:

¹⁹² Porov. STEINER, Rudolf. *Menschenschicksale und Völkerschicksale* (GA 157). Prednáška v Berlíne 6. júla 1915. Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1981. ISBN 3-7274-1571-1.

¹⁹³ Bortoft v tomto kontexte spomína rozdiel medzi prírodou ako hotovým výsledkom tvorenia a prírodou ako samotným tvoriacim procesom a dáva ho do súvisu s Eurigenom, Spinozom či Schellingom akcentovaným rozdielom medzi *natura naturata* a *natura naturans*. Porov. BORTOFT, Henri. *Taking Appearance Seriously. The Dynamic Way of Seeing in Goethe and European Thought*, s. 70. Steiner vo svojich neskorších antropozofických spisoch hovorí o pravzoroch (archetypoch) ako o živých ideách prírody, ktoré sú „v ustavične pohyblivé činnosti, v neustálém tvořivém pohybu.“ STEINER, Rudolf. *Theosophie* (GA 9). Hranice: Fabula, 2010. ISBN 978-80-86600-68-0. S. 92.

¹⁹⁴ STEINER, Rudolf. *Das Ewige in der Menschenseele Unsterblichkeit und Freiheit* (GA 67). Prednáška s názvom *Goethe als Vater der Geistesforschung* v Berlíne 21. februára 1918. Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1992, ISBN 3-7274-0670-4. S. 68-102.

„A keď sa v nedávnej dobe objavil na Západe mysliteľ, ktorý sa odhodlal naozaj takto myslieť, tak nebol pochopený, aj keď sa o ňom veľa hovorí a tára mnoho nezmyslov. Prečítajme si, čo Goethe napísal vo svojej *Metamorfóze rastlín*, čomu hovorí ‚prarastlina‘, čomu hovorí ‚prazviera‘ a uvidíme, že sa k týmto pojmom ‚prarastlina‘, ‚prazviera‘ dostaneme len vtedy, keď uvedieme naše myšlienky do pohybu. Ak uchopíme túto myšlienkovú pohyblivosť, o ktorej hovorí sám Goethe, potom nemôžeme nikdy dôjsť k abstraktnému pojmu, ktorý je ohraničený vo svojich myšlienkových formách, ale získame to, čo v týchto formách žije [...] Goethe priviedol pevné, nehybné pojmy tvarov do pohybu. To bol jeho veľký hlavný čin. To bol tiež významný prvok, ktorý zaviedol svojho času do pozorovania prírody.“¹⁹⁵

2.3 Steiner ako Galileo ľudského života a pedagogiky

Martin Heidegger v polovici minulého storočia upozorňoval, že ľudia (ešte) nemyslia, nemyslí ani veda a že o myslení nesvedčí ani silnejší záujem o filozofiu.¹⁹⁶ Steiner sa o myslení vyjadroval obdobne, keď tvrdil, že „väčšina ľudí vôbec myšlienky nemá“.¹⁹⁷ Podľa neho ľudia nemyslia a žijú len v slovách a abstrakciách. Niežeby ľudom chýbal sklon k intelektualizmu a abstraktno-logickému mysleniu. Práve naopak, tento sklon myslieť v statických, abstraktných pojmoch prinajmenšom od novoveku kontinuálne silnie, bude silnieť a naša kultúra je na naň hrdá. Podľa Steinera to však nie sú skutočné myšlienky a pravé myslenie, ale len jeho silácky sa tváriaci tieň.¹⁹⁸ Takéto myslenie nás odvádza od kontaktu so skutočnosťou a je len mŕtvym pozostatkom živého, skutočného

¹⁹⁵ STEINER, Rudolf. *Der Menschliche und der Kosmische Gedanke* (GA 151). Prednáška v Berlíne 20. januára 1914. Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1990. ISBN 3-7274-1510-X. S. 17-18. Ako som uviedol vyššie, Steiner na jednom mieste prezentuje Goetheho ako toho, kto skúsenostne uzrel „prarastlinu“, nie však „prazviera“. V tužá uvedenom citáte túto dištinkciu nerobí.

¹⁹⁶ Porov. HEIDEGGER, Martin. *Co znamená myslieť?* Praha: Oikoymenth, 2014. ISBN 978-80-7298-494-7.

¹⁹⁷ STEINER, Rudolf. *Der Menschliche und der Kosmische Gedanke* (GA 151). Prednáška v Berlíne 20. januára 1914, s. 10.

¹⁹⁸ Hoci Steiner stojí z hľadiska tzv. sporu o univerzálie všeobecne na strane realizmu, tak na druhú stranu je podľa neho omylom spájať bytie s obvyklým „myslením“. Miesto skutočností máme v takomto myslení len niečo ako namaľovaný obraz skutočnosti. A to platí aj pre ponímanie nás samých. Ak pod myslením rozumieme naše obvyklé abstraktné premýšľanie o svete, tak neplatí Descartovo „myslím, teda som“, ale skôr: „Kam až sahá moje poznání, nejsem já, nýbrž je pouze obraz.“ STEINER, Rudolf. *Všeobecná nauka o člověku jako základ pedagogiky* (GA 293). Praha: Opherus, 2003. ISBN 80-902647-8-6. S. 36. Dokonca dáva za pravdu nominalistom, že všeobecný pojem trojuholníka nie je nič viac ako slovo. Teda aspoň dovtedy, dokedy si všeobecný trojuholník predstavujeme abstraktno-statickým spôsobom. Aby sme sa podľa Steinera priblížili skutočnej, živej idey trojuholníka, museli by sme myslieť taký trojuholník, ktorý je neustále v pohybe, ktorého strany sa hýbu v rôznych smeroch a v rôznych rýchlostiach. Inak nám zostane len prázdna abstrakcia či definícia, tieň skutočného trojuholníka. Porov. STEINER, Rudolf. *Der Menschliche und der Kosmische Gedanke* (GA 151). Prednáška v Berlíne 20. januára 1914.

myslenia. Na vystihnutie charakteru takéhoto myslenia používa Steiner i prímer balzamovania u Egypt'anov:

„Starovekí Egypt'ania vzali ľudské mŕtvolu, zabalzamovali ich, zakonzervovali smrť. My dnes musíme cítiť, že nosíme v sebe duševnú smrť, keď naše myšlienky sú čisto abstraktné a intelektualistické. Musíme cítiť: To je duševná múmia. [...] Vládne v nás mŕtve myslenie; naše myslenie predstavuje smrť duše. V našom myslení nosíme múmiu duše, ktorá produkuje presne tie veci, ktoré si tak ceníme na našej modernej civilizácii. Keby sme mali širšie vnímanie, napríklad ten druh vnímania, ktorý mal rozvinutý Goethe, mohli by sme prechádzať miestnosťami v múzeách s vystavenými múmiami, potom vyjsť do ulíc a vidieť istú metamorfózu [...] Múmie v múzeách sú múmiami tiel; ľudia, ktorí kráčajú ulicami vo veku intelektualizmu sú múmiami duše, pretože sú plní mŕtvych myšlienok, myšlienok neschopných života. [...] Nemôžeme ďalej mumifikovať abstraktnú duševnú mŕtvolu, ktorú nosíme v našom intelektualistickom myslení. Dnes je tu skutočná tendencia balzamovať myslenie, ktoré sa tak stáva pedantsky logické, bez jedinej ohnivej iskry života a entuziazmu.“¹⁹⁹

Práve v tom, že ľudia nepoznajú myslenie v jeho pravej podstate, ale len jeho tieň v podobe neživotných abstrakcií, videl Steiner dôvod, prečo ho ľudia nepovažujú za konštitutívnu zložku skutočnosti a v teóriách poznania mu nenachádzajú primerané miesto. Je to tiež dôvod, prečo apel na myslenie odmietajú ľudia, ktorí chcú žiť v kontakte s niečím skutočným, s niečím živým a oduševneným, s niečím, čo nie je iba chladným tieňom či mŕtvou kostrou skutočnosti. Títo ľudia, ktorí myslenie poznajú len v jeho neživotnej forme, sa preto radšej pridŕžajú iných vlôh človeka než je myslenie, čím vylievajú vaničku aj s dieťaťom. Sú to rôzni citoví mystici, ktorí sa domnievajú, že sa dotýkajú skutočnosti, keď túto skutočnosť dokážu cítiť. A taktiež rôzni metafyzici vôle, ktorí majú zážitok niečoho reálneho pri vnímaní vlastnej vôle, a tak sa domnievajú, že vôľa, a nie myslenie, je podstatou a tmelom sveta.

„Ťažkosti s uchopením myslenia v jeho podstate prostredníctvom pozorovania spočívajú v tom, že táto podstata sa pozorujúcej duši, ak na ňu chce zamerať svoju pozornosť, až príliš ľahko vytratí. Ostane jej len mŕtve abstraktum, pozostatky živého myslenia. Človek sa pri pohľade na toto abstraktum môže ľahko ocitnúť pod tlakom pristúpiť na ‚plnosť života‘ citovej mystiky či metafyziky vôle. Bude sa mu zdať čudné, že niekto chce pochopiť podstatu skutočnosti ‚iba myšlienkami‘. Kto sa

¹⁹⁹ STEINER, Rudolf. *Die Grundimpulse des weltgeschichtlichen Werdens der Menschheit* (GA 216). Prednáška v Dornachu 30. septembra 1922. Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag. ISBN 3-7274-2160-6. Steiner však nezavrhuje bežné abstraktné myslenie úplne a vidí jeho čiastočnú oprávnenosť. Jeho pôsobenie je však potrebné doplniť a harmonizovať so živým, aktívnym myslením, ktoré civilizácia potrebuje, ak nechce spustiť. Porov. STEINER, Rudolf. *Metamorphosen des Seelenlebens* (GA 58). Prednáška v Berlíne 22. októbra 1909 s názvom *Die Mission der Wahrheit. Goethes Pandora in geisteswissenschaftlicher Beleuchtung*. Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, s. 77-116.

však dopracuje k skutočnému životu v myslení, ten dospeje k náhľadu, že s vnútorným bohatstvom a v sebe spočívajúcou, no zároveň vnútorne dynamickou skúsenosťou v rámci tohto života sa spriadanie čírych citov alebo nazeranie prvku vôle nemôže vôbec porovnávať, nehovoriac o tom, že by ho tieto mohli presahovať. Práve z bohatstva, z tejto vnútornej plnosti prežívania vyplýva, že jeho protiklad v obvyklom duševnom naladení vyzerá mŕtvo, abstraktne. Nijakú inú ľudskú duševnú činnosť nemožno zneuznať tak ľahko, ako myslenie.²⁰⁰

Podľa Steinera tak pravé myslenie nemalo stáť v protiklade k citom či vôli, ale bolo to práve ono, ktoré malo prebúdzat' omnoho vyššie city a plnšie prežívanie skutočnosti než obvyklé „myslenie“. A bolo to ono skutočné myslenie, ktoré obsahuje aj vôľu, pretože je potrebné myslenie preniknúť vôľou, aby sa dalo do pohybu, oživilo, uskutočnilo, či oduševnilo.²⁰¹ Kameň je nehybný, ak nedostane mechanický popud zvonku k pohybu. Tak i naše myslenie je v tomto ohľade mechanické a podobné kameňom: nehybné a statické, a ak sa tu-tam vôbec ukáže, tak len na mechanický popud zvonku v podobe zmyslových dojmov. Organické, živé myslenie má ako rastlina popud k pohybu samo v sebe, rastie od jednej myšlienkovvej formy k druhej a svojimi koreňmi sa vnára do skutočnosti.

Skutočné myslenie nie je podľa Steinera ľahké. Vyžaduje námahu a snahu o rozhybanie toho, čo chápeme ako myšlienky. Je to aktívna činnosť. Preto aj Steiner navrhol pre anglický preklad jeho *Filozofie slobody* názov *The Philosophy of Spiritual Activity*, pretože to bola aktívna činnosť prejavujúca sa v myslení, ktorá umožňuje človeku byť slobodným.²⁰²

Ani matematické poznatky nemožno prijímať pasívne. Preto predstavujú predstupeň živého myslenia. Matematické poznatky musí človek myslením vedome vytvárať a chápať vnútornú súvislosť jednotlivých matematických pojmov. Hoci sú mentálne matematické

²⁰⁰ STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 117-118.

²⁰¹ Činné myslenie nepociťuje subjekt ako chladné. Zážitok živého myslenia môže mať človek vtedy, keď ho poznanie nejakej veci nadchne, takže on pociťuje vo vlastnom myslení „oheň nadšenia“. Kto pri poznávaní zažíva v nadšení teplo vôle, ten pociťuje myšlienky nie ako nebytosťný tieň, ale ako niečo plné života, vzhľadom k čomu by sa podľa Steinera aj zmyslové vnemy dali považovať za vyblednuté tieň. Porov. STEINER, Rudolf. *Der Mensch als Zusammenklang des schaffenden, bildenden und gestaltenden Weltenwortes* (GA230). Prednáška v Dornachu 3. novembra 1923. Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1993. ISBN 3-7274-2300-5. S. 135.

²⁰² Porov. editorovu poznámku k druhému vydaniu v STEINER, Rudolf. *The Philosophy of Spiritual Activity*. London: Rudolf Steiner Publications, 1949. Preklad: Prof. and Mrs. R. F. Alfred Hoernlé.

modely „skonštruované výhradne vnútorne“²⁰³, predsa len obohacujú naše vnímanie vonkajšieho sveta, pretože ukazujú, že sa podľa nich „riadi i prírodné dianie“.²⁰⁴ Matematizujúca prírodná veda a modely aplikovanej matematiky ukazujú tú časť javu, ktorá by bez aktívneho myslenia zostala neviditeľná. Tak napr. vnútorné skonštruovanie paraboly ako myšlienkového modelu umožňuje rozpoznať túto parabolu ako súčasť vonkajšieho fenoménu, napr. dráhy vrhnutého kameňa.²⁰⁵ Kto je matematicky činný a vo svojej mysli konštruuje niečo, čo nie je najskôr prístupné jeho pozorovaniu, tomu sa obohacuje pohľad na svet a dokáže vo svete odhaliť matematické zákonitosti.

Je to však zároveň matematika, ktorá ponúka len vysoko abstraktné poznanie. Keď z bohatého sveta zmyslových javov vyčleníme len to, čo je kvantifikovateľné alebo vykazuje matematické zákonitosti, a len toto obsiahneme svojím poznaním, tak zo sveta podľa Steinera poznávame len veľmi abstraktnú skicu skutočnosti:

„Človek sa matematickým poznaním dostáva hlbšie do ľudského vnútra a je presvedčený, že sa tým približuje k vonkajšiemu svetu; verí, že mu to umožňuje vnútorne zažiť to, čo predstavuje podstatu vonkajšieho sveta. Lenže potom človek zažije, že vlastne stratil bohatú plnosť vonkajšieho sveta s tým, čo premenil na matematickú formulu.“²⁰⁶

Optické javy nám môžu dať podnet pre vytváranie abstraktných matematických modelov. Tieto modely však už „neobsahujú nič z onej plnosti farebných javov“ a stratili „pôvodnú intenzitu skutočnosti“²⁰⁷, keďže z nich bolo vytesnené všetko zmyslové, čo človek pociťuje ako reálne. K tomu vedú matematické predstavy v spôsobe uvažovania akcentovanom Galileom, Newtonom a ich pokračovateľmi. V takomto prístupe môžeme na pozorované jednotlivosti aplikovať matematické pojmy a prísť tak k matematicky vyjadriteľným zákonitostiam, ktoré sú tak všeobecné a abstraktné, že sa, ako v prípade zákonitostí tiaže a pádu predmetov, dajú aplikovať ako na padajúce jablko, tak aj na pohyb planét. Jednotlivé javy, na ktorých boli univerzálne zákonitosti pozorované, sa už vo výslednom poznaní nenachádzajú, hoci toto poznanie možno na ne spätne aplikovať. Výsledné

²⁰³ STEINER, Rudolf. *Naturbeobachtung, Experiment, Mathematik und die Erkenntnisstufen der Geistesforschung* (GA 324). Prednáška v Štutgarte 16. marca 1921. Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1991. ISBN 3-7274-3242-X. S. 18.

²⁰⁴ Tam., s. 20.

²⁰⁵ Porov. STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 75.

²⁰⁶ STEINER, Rudolf. *Naturbeobachtung, Experiment, Mathematik und die Erkenntnisstufen der Geistesforschung* (GA 324). Prednáška v Štutgarte 16. marca 1921, s. 23.

²⁰⁷ Tam., s. 21.

poznanie nemá charakter zmyslovej pestrosti javov, ale abstraktných tvrdení, formúl, prípadne matematických rovníc.²⁰⁸

Matematika nám tak podľa Steinera nedáva reálny, živý obraz skutočnosti, ale len je formálny, abstraktný obrys. Keď myslíme matematické pojmy, tak vďaka vlastnej plne ovládanej činnosti, jasnosti vedomia a priehľadnosti myslených pojmov cítime istotu takto získaného poznania. Takéto poznanie nám príde na jednej strane isté, zároveň však kvôli svojej formálnosti a abstraktnosti ako nereálne: nepodobné živosti či intenzite zmyslovo vnímateľného sveta.

Myslenie spojené s abstraktno-matematickými predstavami má podľa Steinera svoje oprávnenie. Je vhodné pre skúmanie neživej, anorganickej prírody s jej fyzikálnymi či mechanickými zákonitostami, keďže „[p]ráve svet minerálov nám ponúka niečo, čo je istým spôsobom celkom spôsobilé na čisto matematické spracovanie“.²⁰⁹ Na takomto myslení je založená naša intelektuálno-technická civilizácia. Ak však skúmame takýmto myslením svet rastlín, zvierat či človeka, tak zachycujeme v ňom len to neživé, to, čo je v tomto svete podriadené mechanicko-fyzikálnym zákonitostiam. Pre postihnutie toho *živého* v prírode je už potrebné živé myslenie. Aby bádateľ postihol podstatu života a nevidel v prírode len to, čo je mŕtve a čo odumiera, musí byť jeho myslenie rovnako pohyblivé, ako je pohyblivou a živou príroda, ktorú sleduje. Ide o živé, metamorfné myslenie. A potreba takéhoto myslenia sa nevyčerpáva vedami o organickom, keďže podľa Steinera „potrebujeme tým živšie idey, čím viac stúpame od dejov čisto mechanických a fyzikálnych k vyšším prírodným útvarom a k človeku.“²¹⁰

Uvedeným smerom stúpala Goethe. Jeho metamorfné myslenie nadväzovalo na to matematické. Zároveň však bolo iné. Zachovalo si matematickú jasnosť a cieľavedomosť, no pritom sa nestávalo abstraktným. Vo svojich predstavách prechádzal rôznymi

²⁰⁸ Ohľadne vzťahu jednotlivého prípadu a všeobecného zákona v bežnej a „Goetheho“ vede porov. HEITLER, Walter. Goethean Science. In: SEAMON, David – ZAJONC, Arthur (ed.). *Goethe's Way of Science*. New York: SUNY, 1998. ISBN 0-7914-3682-9. S. 56; Tiež BARNES, John M. *The Third Culture. Participatory Science as the Basis of a Healing Culture*. New York: Adonis Press. ISBN 978-0-932776-40-2. S. 101.

²⁰⁹ STEINER, Rudolf. *Naturbeobachtung, Experiment, Mathematik und die Erkenntnisstufen der Geistesforschung* (GA 324). Prednáška v Štutgarte 18. marca 1921, s. 48.

²¹⁰ STEINER, Rudolf. *Die Rätsel der Philosophie in ihrer Geschichte als Umriss dargestellt. Zweiter Band* (GA 18), s. 136.

zmyslovými fenoménmi - listami, rastlinnými či zvieracími druhmi. V imaginácii s nimi experimentoval, rôzne ich zorad'oval, až sa mu zjavil v duchu prafenomén, ona ideová zákonitosť javov postavená čisto na empirickom, skúsenostnom základe. Išlo o používanie síl fantázie exaktným spôsobom.²¹¹ Vedec a umelec sa spojil v jednej osobe. Jeho myšlienky a predstavy o prírode boli exaktné a vedecké, no zároveň boli umeleckým činom. V takomto poznávaní sa plnosť zmyslového sveta nestrácala. Malo intenzitu skutočnosti.

Goethe svoje pohyblivé myslenie zameral len na vonkajšiu prírodu. Steiner však nutnosť zdynamizovania myslenia považuje za požiadavku doby, ktorá nájde svoje uplatnenie aj v iných oblastiach. Takýmto oživeným spôsobom je potrebné uchopiť predovšetkým ľudské záležitosti, a to nielen myslenie samotné, ale celý duševný život. Abstraktnými myšlienkami nezachytíme život duše, pretože „takéto myšlienky sú ako sito, cez ktoré život duše pretečie.“²¹² Steiner nechcel vlastný duševný život človeka popisovať abstraktným spôsobom pomocou definícií. Výsledkom takéhoto prístupu by podľa neho boli len abstraktné poučky a náhľady na dušu obvyklé v bežných psychologických prístupoch.²¹³ Bežná psychológia si podľa Steinera predstaví zložky duše – cítenie, vnímanie, myslenie a pod. - a hľadá medzi nimi vzťahy ako medzi javmi prírodného sveta. Je však potrebné k duševnému životu pristúpiť s rovnakou, či podľa Steinera dokonca s ešte väčšou pohyblivosťou, ako Goethe pristupoval k prírodným fenoménom, aby sa jeden prírodný jav ukázal ako metamorfóza iného. Keď človek uchopí život duše pohyblivým myslením,

„potom sa ukáže to, čo sa javí ako myslenie, cítenie, vôľa, či vnímanie, ako jednotné bytie, ktoré sa premieňa jedno v druhé. Vôľa sa stáva metamorfózou cítenia, cítenie metamorfózou predstavovania, predstavovanie metamorfózou vnímania a naopak. [...] Vniesť predstavivosť do vôle, vniesť vôľu do

²¹¹ K tzv. exaktnej fantázii u Goetheho porov. PLEŠTIL, Dušan. *Okem ducha. Živá příroda v přírodovědných spisech Johanna Wolfganga Goetheho*, s. 295-298.

²¹² STEINER, Rudolf. *Das Ewige in der Menschenseele Unsterblichkeit und Freiheit* (GA 67). Prednáška s názvom *Goethe als Vater der Geistesforschung* v Berlíne 21. februára 1918.

²¹³ „Kdo dnes vezme do ruky nějakou psychologii nebo i jen knihu, která má co činit s psychologickými pojmy, shledá, že v takových výtvořech dnes už nevězí žádný skutečný obsah.“ STEINER, Rudolf. *Všeobecná nauka o člověku jako základ pedagogiky* (GA 293), s. 35.

predstavivosti, zmeniť vôľu v predstavivosť a naopak, premeniť predstavivosť na vôľu vo vnútornej živosti, premena jednotlivých síl duše jednu v druhú – to je meditatívny život.“²¹⁴

Už Goethe sa pokúsil ísť týmto smerom a uchopiť ľudskú dušu pohyblivým myslením. Výsledkom takéhoto prístupu bolo jeho dielo *Rozprávka o zelenom hadovi a krásnej Lalii*, plné podobenstiev, alegórií a obrazov o ľudskom živote a jeho zmysle.²¹⁵ Steiner opakovane upozorňuje na toto dielo. Zároveň však chce ísť ďalej v skúmaní a vyjadriť duševný život nielen umeleckými inotajmi, ale vedeckým spôsobom primeraným svojmu predmetu.

„Duchovná veda nechce byť v tomto ohľade takpovediac ničím iným ako dieťaťom Goetheho. To, čo Goethe tak plodne použil na svet vonkajších prírodných javov, aby v ňom objavil ducha, chce rozšíriť aj na duševné fenomény, čím bezprostredne dostanú aktívny život a odhaľujú vnútorné duchovno, to duchovno, ktoré žije v človeku ako jeho večná nesmrteľná podstata. [...] Keď niekto ďalej rozvíja to, čo Goethe považoval za tak plodné, potom nejde o opakovanie toho, čo on už povedal, ale sa duchovná veda oprávnene ukazuje ako pokračovanie Goetheho svetonázoru.“²¹⁶

Steiner považoval Goetheho za zakladateľa organiky v pravom zmysle. Mechanika ako veda uspokojuje potrebu ľudského poznania preto, lebo myslením vytvára pojmy, ktoré následne v zmyslovej skúsenosti s neživou prírodou nachádza uskutočnené. V tomto smere má zásluhy Galileo, ktorý dal svojim uvažovaním v pojmoch vhodných pre anorganický svet podobu novovekej prírodovede. Pokiaľ bol Galileo zakladateľom mechaniky, tak pre Steinera bol Goethe „Galileom organiky“, pretože vytvoril pre organické fenomény prírody to, čo Galileo pre javy anorganické.²¹⁷

Rudolf Steiner však chcel pokračovať tam, kam Goethe cestu len naznačil. Štúdium vonkajších prírodných fenoménov Goetheho spôsobom môže byť dobrou prípravnou fázou pre rozhybanie myslenia. Zintenzívnené a rozhybané myslenie sa však nemá zastaviť u prírody, ale pristúpiť k jej korune – k človeku. Bolo Steinerovým životným cieľom, ku ktorému tvorili jeho filozofické a epistemologické spisy len predstupeň, ukázať vo svetle oživeného myslenia bytostnú podstatu človeka a uchopiť ním základné záhady

²¹⁴ STEINER, Rudolf. *Das Ewige in der Menschenseele Unsterblichkeit und Freiheit* (GA 67). Prednáška s názvom *Goethe als Vater der Geistesforschung* v Berlíne 21. februára 1918.

²¹⁵ GOETHE, Johann Wolfgang. *Pohádka*. Revnice: Arbor vitae, 2020. ISBN 978-80-7467-142-5.

²¹⁶ STEINER, Rudolf. *Das Ewige in der Menschenseele Unsterblichkeit und Freiheit* (GA 67). Prednáška s názvom *Goethe als Vater der Geistesforschung* v Berlíne 21. februára 1918.

²¹⁷ STEINER, Rudolf. *Má cesta životem* (GA 28), s. 83.

a existenciálne otázky ľudského bytia. Preto John M. Barnes nazýva Steinera „Galileom ľudského života“.²¹⁸

Bolo to práve Goetheho pohyblivé, organické myslenie, ktoré Rudolf Steiner považoval za plodné nielen pre poznávanie živej prírody, ale predovšetkým pre pedagogické pôsobenie. Waldorfská pedagogika mala byť postavená na inom než obvyklom spôsobe myslenia a poznávania. Nie inom v princípe, ale v intenzite. Malo ísť o prehĺbené, rozhybané, a teda oživené myslenie. Takéto iné poznávanie má pomáhať prekonávať tie prekážky a obmedzenia, ktoré vyplývajú z tendencie a návyku *myslieť vo všeobecných abstrakciách*, ktorými je preniknutá pedagogická veda a ktorým sa to individuálne v človeku bráni, aby bolo spoznané. Podľa Steinera sa takéto iné myslenie musí stať „nosným základom pro umění výchovy a vyučování, protože vzhledem k člověku vede k takovému poznání, které obsahuje pohyblivé a živé ideje, jaké navíc pedagog dokáže použít i v praktickém pozorování jednotlivé dětské individuality. A teprve pro toho, kdo je toho schopen, získává praktický význam požadavek, aby se vychovávala a vyučovala individualita dítěte.“ Je to „žijúce poznání“, a nie na jednotlivé prípady aplikované abstraktné pedagogické zásady. Z takéhoto poznania môže vyplynúť pohľad na *to* v jednotlivom človeku, čo „nelze zařadit jako jednotlivý případ pod obecný zákon, pohled na to, kde je nutné uchopit zákonitost teprve při pozorování tohoto případu.“ Takéto poznávanie „nevede – po vzoru poznávání přírody – k představám obecných zákonů, které by se v jednotlivých případech použily, nýbrž vychovává člověka k takovému duševnímu rozpoložení, které v procesu prožívajícího pozorování uchopí jednotlivý případ v jeho samostatnosti.“ A pre takto poznávajúceho človeka „se dítě nestane *jednotlivým případem*“, ktorý posudzuje podľa všeobecných meročiek, nýbrž stane sa individuálnou hádankou, ktorou sa snaží vylúštiť.“ Ak sa pedagóg prenikne takýmto zmýšľaním o človeku, tak sa to individuálne v dieťati nebude brániť vstupu do duše poznávajúceho pedagóga, ale takéto „životem prosycené vědomosti o člověku vnímají a přijímají dětskou bytost stejně, jako oko vnímá a přijímá barvu.“ A takéto poznanie podľa Steinera umožňuje nielen spoznanie konkrétnej ľudskej individuality, ale zároveň „v každé jednotlivé lidské individualitě spatřuje člověka obecně.

²¹⁸ BARNES, John M. *The Third Culture. Participatory Science as the Basis of a Healing Culture*, s. 98.

Přesto se ale nestává abstraktní teorií, která člověka pokaždé, když ho chce poznávat, rozpouští do obecných sil.“²¹⁹

Predpokladom praktickej realizácie toho, čo sa v abstraktnej podobe nachádza v pedagogických princípoch a zásadách, je schopnosť myslieť inak, v pedagogickom kontexte myslieť inak o človeku. Žriedlom a sprievodcom takéhoto myslenia je pre pedagóga špecifická antropológia - antropozofia.²²⁰ Táto antropozofická antropológia mala byť nadviazaním na Goetheho spôsob poznávania a jeho rozvedenie do ľudskej sféry s rešpektom k jej metodickej špecifickosti. Steiner v nej prezentuje výsledky pozorovania človeka získané iným, ľudskej oblasti primeraným spôsobom poznávania. Zároveň majú tieto poznatky predstavovať živé idey, ktoré pomôžu učiteľovi rozhybať svoje myslenie, aby sa jeho pedagogické pôsobenie stalo plodným.²²¹ A podľa Steinera má byť takáto „preduchovnená“ antropológia a preduchovnený pohľad na svet potravou pre dušu učiteľa oživujúcou vzdelávací proces:

„[Z]laté pravidlo by malo preniknúť celú výchovu a vyučovanie [...] Všetko, čo vychovávateľ a učiteľ robí so žiakmi, by malo byť tak oživené, ako krv vo fyzickom zmysle oživuje fyzický organizmus. Rovnako by mala zo zduchoveného pohľadu na svet prúdiť do duše učiteľa duchovná životodarná krv. Potom sa v živote táto duchovná životodarná krv naplno vtlačí do metodiky a didaktiky, a tie sa nebudú musieť prezentovať v abstraktných princípoch.“²²²

Dynamický aspekt Steinerom predstavenej antropológie spočíva už v jej samotných základoch, pretože ide vlastne o jednu z prvých systematických pokusov o vývojovú psychológiu: o popis človeka v jeho vývoji, v pohybe, a to ešte v kontexte špecifickej evolučnej kozmológie. U Steinera však nejde len o zmeny ľudského organizmu a psyché v priebehu času v klasickom zmysle, ale o metamorfózy istých síl v určitom období a ich

²¹⁹ Všetky citácie v odseku zo STEINER, Rudolf. *Anthroposofie a pedagogika*, s. 47-49, 55 a 66.

²²⁰ Pedagogické aspekty takejto antropológie predstavil Steiner učiteľom prvej waldorfskej školy v Štutgarte v r. 1919, a to v dvojtyždňovom prípravnom učiteľskom kurze predchádzajúcom otvoreniu školy. STEINER, Rudolf. *Všeobecná nauka o človeku jako základ pedagogiky* (GA 293). Po založení waldorfskej školy mal Steiner aj ďalšie cykly pedagogických prednášok. V jeho súbornom diele majú pedagogické prednášky označenie od GA 293 až po GA 311.

²²¹ Člen kolégia prvej waldorfskej školy popísal zámer antropozofickej antropológie predstavenej v kurze pre učiteľov ako psychologickú iniciáciu, „ktará je nejen tvorivě koncipována, ale ktará k tvorivosti i vybízí, protože je jasnozřivě odpozorována ze života a je pohyblivá jako život sám“. [Kurzíva P. Ú.] ZDRAŽIL, Tomáš. *První waldorfská škola ve Stuttgartu 1919 – 1925. Rudolf Steiner – kolegium – pedagogika*. Semily: Akademie waldorfské pedagogiky, 2022. ISBN 978-80-908621-0-4. S. 169.

²²² STEINER, Rudolf. *Anthroposophische Pädagogik und ihre Voraussetzungen* (GA 302). Prednáška v Berne 16. apríla 1924, s. 88.

premeny v duševné schopnosti činné v inom vývojovom období. Tak podľa neho napr. sily organizujúce a formujúce telesné orgány človeka sa zhruba v čase začiatku školného veku čiastočne osamostatňujú a premieňajú v duševnú schopnosť formovania obrazov, v obrazotvornosť dieťaťa; plachá úcta z detstva sa v dospelosti premení na schopnosť utešovať a poradiť druhým atď. Tieto metamorfózy je nutné sledovať ako rôzne obmeny organizmu, keďže *ľudský život* sám je podľa Steinera organizmus, a to „organizmus v čase“.²²³ A na pochopenie organizmu je potrebné organické myslenie. Steiner sa snažil o to, aby sa idey v antropológii waldorfskej pedagogiky nechápali zovšeobecňujúco-abstraktne bez súvisu s určitým miestom a časom, ale aby sa nahliadali v kontexte konkrétnej vývojovej etapy človeka: „Je vyslovene hŕichom mlúvať o pravde, krásnu a dobro v abstraktnom smyslu, aniž bychom konkrétne upozornili na to, jaký vzťah to má k jednotlivým obdobím života.“²²⁴ Duševné vlohy ako vôľa či myslenie neexistujú oddelené samé osebe v nejakom bezčasí, nedajú sa vystihnúť nejakou vždy platnou a hotovou definíciou, ale sú vzájomne previazané a ich rozdiel spočíva v čase, keďže podľa Steinera sú obe jednou „pohyblivo tekutou“ duševnou činnosťou v rôznych obdobiach: Vôľa je mladé myslenie a myslenie je vôľa, ktorá zoslarla.²²⁵

Steiner učiteľov opakovane nabáda, aby robili „své myšlení stále pohyblivějším“.²²⁶ Pričom pre toto oživovanie myslenia má ním predostretá antropológia poskytovať rôzne podnety. Tak napríklad poukazuje na pedagogickú plodnosť starého gréckeho myslenia v živlových kvalitách, cez ktoré je možné uchopiť človeka vo väčšej plnosti, než je to možné modernými abstrakciami: „V ohni teplé a suché, ve vzduchu teplé a vlhké, ve vodě

²²³ „Ten, kdo chce zkoumat živoucí organismus, musí svou pozornost obrátit k vztahu, v němž stojí jednotlivá část k životu celku, a dále k tomu, jak se zjevuje působení celku v jednotlivé části. Nelze pochopit mozek, pokud neprohlédneme činnost srdce. Stejně tomu je ale také v životě člověka, který probíhá v čase. Nelze rozumět jevům dětského věku, jestliže v nich nezřídíme vlastnosti dospělého člověka. Lidský život je celek: je to organismus v čase. Dítě se učí v úctě vzhlížet k dospělému člověku. Učí se uctívání člověka. Tato zbožná úcta [...] se ale v průběhu života proměňuje, neboť život je proměna. Zbožná úcta k člověku, která se v lidské duši hluboce zakoření, se objevuje v člověku v pozdějším životě jako síla, jejímž prostřednictvím dokážeme jednoho utěšit, jinému poradit. Nikdo nebude schopen ve svých pětácti letech soucitně utěšit a nesobecky poradit, kdo jako dítě nevzhlížel v plaché úctě k jiným lidem, kdo nemohl správným způsobem druhé zbožně uctívat. A tak je tomu v lidském životě se vším.“ STEINER, Rudolf. *Anthroposofie a pedagogika*, s. 56.

²²⁴ STEINER, Rudolf. *Utváření vyučování na základě poznání člověka* (GA 302). Prednáška v Štutgarte 19. júna 1921. AWŠČR: 2019. ISBN 978-80-907148-2-3. S. 131.

²²⁵ Porov. STEINER, Rudolf. *Der Zusammenhang des Menschen mit der elementarischen Welt* (GA 158). Prednáška v Dornachu 22. novembra 1914. Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag. ISBN 3-7274-1580-0.

²²⁶ STEINER, Rudolf. *Utváření vyučování na základě poznání člověka* (GA 302). Prednáška v Štutgarte 12. júna 1921, s. 20.

chladné a vlhké, v zemi chladné a suché. Kedyž si človek tyto kvality predstaví a v sobě je oživí, pak ho tyto predstavy kvalitatívne uchopí.“²²⁷ Steiner viac krát upozorňuje, že jeho snahou nie je predostierať abstraktný obraz človeka a hovoriť o duchu či duši v abstrakciách, ktorých sú plné náboženské kázne, ale ukazovať konkrétne duševno-duchovné aspekty človeka v bezprostrednom vzťahu s tým, čo je možné na ľudskej telesnosti zmyslovo pozorovať. Len tak máme možnosť vytvoriť si príslušné živé idey a pojmy, ktoré „môžu rásť“. Napríklad živú predstavu o tragike nezískame podľa Steinera na základe abstraktných definícií v učebniciach, ale ak ju budeme vnímať v bezprostrednom vzťahu s organickými pochodmi v človeku:

„V našich bežných učebniciach estetiky sa prece nachádzajú tak krásne veci, ale všetky se více nebo méně pohybují v abstraktnostech a člověk vlastně nezíská žádnou živou představu, pojednává-li se o těchto věcech takovouto abstraktní formou. Ve skutečnosti se to má tak, že cítíme-li tragicky, smutně, pak to velmi silně ovlivňuje naši látkovou výměnu, totiž zpomaluje ji to. Všechny smutné pocity zpomalují naši látkovou výměnu. Se zřetelem na tělesnost člověka skutečně existuje podobnost mezi tím, co nám zůstává ležet v žaludku, co nemůžeme pořádně strávit, co ze žaludku nechce náležitě procházet vnitřnostmi, a tím, co nás činí smutnými.“²²⁸

Steiner podnecuje učiteľov, aby sa jednotlivé obory, v ktorých neraz dominuje abstraktnosť a „vzletné slová“, študovali v súvislosti s obormi, v ktorých naopak prevláda „hrubá konkrétnosť“ či „tiaž“, ako napr. anatómia či biológia človeka. Tým sa abstraktnosť vyučovanej látky prenikne niečím konkrétnym a naopak:

„Mohli byste učít dějepis, abyste oživilí anatomii, a učít anatomii, abyste oživilí dějepis. Mohli byste se například u funkce jater učít, jak máte pojmut dějiny pozdního Egypta. Totiž osobitý, zvláštní odstín líčení těchto dějin, řekl bych aroma, jež máme nechat zavanout pozdní etapou egyptských dějin, si člověk osvojuje, sleduje-li funkci jater v organismu. [...] [Pak] budete tedy mít obojí, nebudete dítěti na jedné straně vštěpovat slova, která se pouze vznášejí, a na druhé straně učít dovednostem, v nichž žije pouze tíže.“²²⁹

²²⁷ STEINER, Rudolf. *Utváření vyučování na základě poznání člověka* (GA 302). Prednáška v Štutgarte 17. júna 1921, s. 101. Hoci nie je cieľom waldorfských škôl vyučovať žiakov Steinerovu antropológiu (antropozofiu) (viď 3. časť práce), jej impulzy prenikajú aj do uchopenia vyučovacej látky. Tak ako sú u Goetheho jednotlivé listy rastliny rôznymi konkrétnymi výrazmi (ustrnutiami) „ideového listu“ a rôzne rastliny výrazom „prarastliny“, tak sú u Steinera jednotlivé zvieracie formy ustrnutiami „pračloveka“. To sa jemne zrkadlí vo waldorfských školách vo výučbe foriem rôznych zvieracích končatín, ktoré bývajú usporiadané okolo ľudskej ruky (keďže táto má v Steinerovej antropológii najbližšie k praforme končatín).

²²⁸ STEINER, Rudolf. *Utváření vyučování na základě poznání člověka* (GA 302). Prednáška v Štutgarte 12. júna 1921, s. 22-23.

²²⁹ STEINER, Rudolf. *Utváření vyučování na základě poznání člověka* (GA 302). Prednáška v Štutgarte 12. júna 1921, s. 27.

A tak jadro waldorfskej pedagogiky nevystihujú abstraktné formulácie o potrebnosti rozvíjania celej osobnosti vychovávaného či obdobné myšlienky. Tie nechávajú myslenie pedagóga v nehybnosti. Omnoho bližšie k tomuto jadru sú skôr uvedené podnety typu „predostierať dejiny neskorého Egypta s nádychom pečene“. Ak aj u nich zostáva „rozum stáť“, tak toto státie má byť len východiskovým bodom pohybu, kým sa myslenie pedagóga nevydá po stopách živých ideí a ich metamorfóz v prírode, v človeku či v dejinách.

* * *

Steinerova pedagogika má svoje ukotvenie v epistemológii. Svet sa neukazuje človeku hotový, ale ukazuje zo seba len to, k čomu sa človek učinil vnímavým. Bohatosť nášho vnútorného myšlienkového života podmieňuje to, nakoľko vidíme svet v jeho bohatosti a úplnosti. Myšlienky, ktoré v sebe nosíme, sú orgány vnímania. Abstraktné myšlienky a matematické formulácie umožňujú podľa Steinera vidieť len tú časť zo sveta a človeka, ktorá je mŕtva alebo na ceste k zániku. Neumožňujú uchopiť život, a teda ani založiť pedagogiku či kultúru, ktorá by neviedla k civilizačnej pustine, ale k životu. Abstraktno-matematické myslenie ovládlo neživú prírodu a dalo povstať technike. Organické a metamorfné myslenie malo dať povstať životaschopnej pedagogike a oplodniť odumierajúcu kultúru životom. Len takto možno pochopiť dôležitosť, ktorú Rudolf Steiner vkladal do waldorfského pedagogického pokusu. Evolučná antropológia a kozmológia, vývojová psychológia, premeny vedomia v dejinách, kontextuálne a kvalitatívne myslenie, obrazné vyjadrovanie, mnohosť náhľadov na jednu vec atď. To všetko mali byť podnety pre pedagógov k oživeniu a rozhýbaniu myšlienkového života, k demumifikácii a k zmŕtvychvstaniu myslenia. Živé idey a myslenie preniknuté vôľou mali predstavovať nový *organon* umožňujúci vidieť svet, v ktorom je možný život. Len životom nasýtené idey mali umožniť spoznať nielen človeka všeobecne, ale spoznať a prijať i konkrétnu individualitu dieťaťa tak, ako „oko vníma a prijíma farbu“.

3 Filozofia, antropozofia a waldorfská pedagogika

Keď sa neerudovaný vonkajší návštevník ocitne na waldorfskej škole, tak okrem špecifickej architektúry či dizajnu si medzi prvými vecami môže všimnúť zvláštnu klímu školy, ktorá sa ťažko vyjadruje slovami. Inú atmosféru vidieť v tom, ako sa deti k sebe a k učiteľom správajú: v niečom tichšie, s istým rešpektom, pomalšie v pohyboch a reči – aspoň v porovnaní s tým, čo môžu vonkajší návštevníci zažívať na ne-waldorfských školách. Iné sú i pohľady učiteľov na žiakov. Ak návštevníci túto inú atmosféru zaznamenajú, len málokedy si ju spoja s antropozofickým ponímaním ľudskej prirodzenosti, ktoré je podhubím waldorfských škôl.²³⁰

V akom vzťahu sú waldorfská pedagogika a antropozofia a ako tento vzťah obstojí cez prizmu vedeckých štandardov? Rudolf Steiner považoval antropozofickú antropológiu ako nevyhnutnú súčasť waldorfskej pedagogiky, keďže tá sa „musí stáť nosným základom také pro umění výchovy a vyučování.“²³¹ Už na počiatku 20. storočia, viac ako desať rokov pred založením waldorfskej školy, napísal Steiner spis, ktorý bezprostredné prepojenie zamýšľanej pedagogiky a antropozofie vyjadruje už svojím názvom: *Výchova dieťaťa z hľadiska duchovnej vedy*.²³² Keď mal v roku 1919, tesne pred založením prvej waldorfskej školy, pedagogický kurz pre jej učiteľov, tak nielenže povolání účastníci kurzu mali kladný vzťah k antropozofii, ale aj hlavnou náplňou kurzu bolo predstavenie antropozofickej pedagogickej antropológie, z ktorej následne vyplývali rôzne metodické a didaktické postupy.²³³ Tento kurz bol úvodom do učiteľsky-profesného antropozofického ezotericizmu.²³⁴ Príbuznosť antropozofie a waldorfskej pedagogiky sa zračí aj v rôznych

²³⁰ Tak popisuje atmosféru waldorfských škôl profesor pedagogiky Nieke. Porov. NIEKE, Wolfgang (2023). Education Science and Waldorf Education. In: SCHIEREN, Jost (ed.). *Handbook of research on Waldorf education*. New York: Routledge, s. 415-416. ISBN 9781032034683.

²³¹ STEINER, Rudolf. *Anthroposofie a pedagogika*, s. 47.

²³² Spomínaný spis predstavuje prepracovanú prednášku, ktorú mal Rudolf Steiner v niekoľkých mestách (vrátane Prahy) na prelome rokov 1906/7. Český preklad spisu sa nachádza v publikácii STEINER, Rudolf. *Výchova dítěte a metodika vyučování* (GA 34). Praha: Baltazar, 1993. ISBN 80-900307-9-3. S. 11-40.

²³³ Účastníci boli s antropozofiou veľmi dobre oboznámení. Väčšinu tvorili dlhoroční členovia Antropozofickej spoločnosti. Výnimku predstavovala Hannah Langová, ktorá pred kurzom nemala spojenie s antropozofiou ani Rudolfom Steinerom. Porov. ZDRAŽIL, Tomáš. *První waldorfská škola ve Stuttgartu 1919 – 1925. Rudolf Steiner – kolegium – pedagogika*, s. 109-150.

²³⁴ KIERSCH, Johannes. „Painted from a palette entirely different“ *A new hermeneutic approach to Steiner's esoteric courses for teachers*. Online. RoSE - Research on Steiner Education. Vol. I, No. 2, December 2010, s. 64-72. ISSN 1891-6511. Dostupné z: <https://www.rosejournal.com/index.php/rose/article/view/32> [citované 2024-04-22].

vzdelávacích inštitútoch pre waldorfských učiteľov, kde sa študujú Steinerove pedagogické texty, praktikuje umenie a rôzne sebarozvojové aktivity zväčša vychádzajúce z podnetov antropozofie.²³⁵

Je to však práve prepojenie waldorfskej pedagogiky s antropozofiou, ktoré je približne od 80. rokov minulého storočia predmetom kritiky zo strany academickej obce a školskej pedagogickej vedy.²³⁶ Kritizovaná nie je ani tak waldorfská pedagogika ako taká, ale antropozofia ako jej filozofické východisko. Smer udávajúce sú najmä diela Klauza Prangeho a Heinerja Ullricha (najmä v nemeckom spoločensko-vednom diskurze). Prange popisuje waldorfskú pedagogiku ako ideologicky zaujatú a dogmatickú. Jej cieľom má byť antropozofická indoktrinácia.²³⁷ Ullrich považuje antropozofiu v pozadí waldorfskej pedagogiky za predmoderný, predosvietenský, mystický svetonázor, ktorý nespĺňa štandardy súčasnej vedy. Podľa neho Steiner a jeho nasledovníci v kontraste so skromnou, vedomou a metodickou sebadisciplínou vedy a v protiklade k jej otvorenosti presadzujú dogmatický náhľad na vesmír v jeho remytologizovanej podobe s nárokom na nemennú pravdu. Má ísť podľa neho o moderný druh akejsi gnózy, kde sa stiera hranica medzi poznaním a vierou a z ktorej vyplýva metafyzický náhľad na človeka, ktorý je deterministický a protirečiaci modernému apelu na slobodu človeka. Takéto uvažovanie považuje za degenerovanú filozofiu a ideológiu.²³⁸ Pokiaľ Prange hovorí o riziku indoktrinácie všeobecne, tak Ullrich vidí ideologický dosah antropozofie na osobnej úrovni (vplyv na učiteľov a ich myslenie), na obsahovej úrovni (štruktúra učebného plánu) a na úrovni metodiky a didaktiky (metódy vychádzajúce z antropozofického náhľadu na človeka).²³⁹

²³⁵ GOLDSCHMIDT, Gilad. *Waldorf Education and Anthroposophy – A Complex Relationship*. Online. Global Journal of Human-Social Science. Volume 23, Issue 9, 2023, s. 81-88. ISSN: 2249-460x. Dostupné z: <https://doi.org/10.34257/GJHSSGVOL23IS9PG81> [citované 2024-04-22].

²³⁶ SCHIEREN, Jost (2023). Introduction. In: SCHIEREN, Jost (ed.). *Handbook of research on Waldorf education*. New York: Routledge, s. 1-3. ISBN 9781032034683.

²³⁷ PRANGE, Klaus. *Erziehung zur Anthroposophie. Darstellung und Kritik der Waldorfpädagogik*. 3. Aufl. Bad Heilbrunn: Klinkhardt, 2000. ISBN 3-7815-1089-1.

²³⁸ ULLRICH, Heiner. *Rudolf Steiner. Leben und Lehre*. Munich: Beck, 2011. ISBN 978-3-406-61205-3. S. 109.

²³⁹ Hlavné body kritiky zmienovaných autorov zhrňuje SCHIEREN, Jost (2023). Anthroposophy and Waldorf Education. A Field of Tension. In: SCHIEREN, Jost (ed.). *Handbook of research on Waldorf education*. New York: Routledge, s. 428-429. ISBN 9781032034683.

A aj kvôli nejasnému – z pohľadu kritikov nevedeckému či iracionálnemu – charakteru antropozofie sa akademická obec (viac menej) zdráha pristupovať k waldorfskej pedagogike. Pokiaľ nie je predmetom ojedinelého záujmu kritického charakteru, tak sa väčšinou ignoruje. Niektorí autori kritizujú naviazanie na antropozofiu a zároveň oceňujú praktické úspechy waldorfských škôl. Zdôvodňujú to analógiou s alchýmiou: Uznanie niektorých praktických vymožeností a vynálezov alchymistov neznamena prijatie ich nevedeckých predpokladov.²⁴⁰ Waldorfské školy sú potom nahliadané ako dobré školy nie vďaka, ale napriek antropozofii.²⁴¹ Z pohľadu akademickej vedy je prekážkou vstupu do serióznej diskusie predovšetkým to, že antropozofická antropológia sa nahliada ako intersubjektívne neoveriteľná, pretože jej overiteľnosť sa podmieňuje zasvätením či rozvojom vedomia. A taktiež pre prístup nahliadaný ako dogmatický, pretože stojí zväčša na autorite jedného človeka – Rudolfa Steinera. Cez túto prizmu sa antropozofia javí ako náboženstvo, ktorému je v sekulárnej spoločnosti dopriaty istý rešpekt.²⁴² Pozícia waldorfských škôl je tak skôr tolerovaná ako uznávaná a ich miesto sa vidí vo sfére súkromných škôl.

Je nejaké opodstatnenie v uvedenej kritike? Ako presne myslel Rudolf Steiner napojenie antropozofie na waldorfskú pedagogiku? Na jednej strane považoval waldorfskú pedagogiku za plod antropozofie. Úspešné realizovanie waldorfskej pedagogiky videl Steiner ako dôkaz toho, že antropozofia nie je nepraktickou idealistickou teóriou, ale niečím, čo má veľmi realistické základy a plodné praktické vyústenia. Hneď v predslove prednesenom v predvečer prvého kurzu pre učiteľov hovorí: „Waldorfská škola se má stát praktickým důkazem pro průraznost anthroposofické orientace o světě.“²⁴³ Hneď na to však pokračuje vystríhaním pred nezdravým prienikom antropozofie do škôl:

„Nebudeme tady ve Waldorfské škole zařizovat školu světonázorovou. Waldorfská škola nemá být škola světonázorová, kde bychom pak pokud možno cpali do dětí anthroposofická dogmata. Nebudeme učit anthroposofickou dogmatiku, anthroposofie nebude žádným naukovým obsahem, nýbrž budeme usilovat o aplikaci anthroposofie v učitelské práci. To, co je možné získat v oblasti anthroposofie, to se pokusíme přenést do skutečné vyučovací praxe. Na naučném obsahu anthroposofie

²⁴⁰ SCHIEREN, Jost (2023). *Introduction*, s. 3.

²⁴¹ LOEBELL, Peter (2023). Central Motifs in Education Reform and Waldorf Education. In: SCHIEREN, Jost (ed.). *Handbook of research on Waldorf education*. New York: Routledge, s. 405. ISBN 9781032034683.

²⁴² NIEKE, Wolfgang (2023). *Education Science and Waldorf Education*, s. 416.

²⁴³ STEINER, Rudolf. *Všeobecná nauka o člověku jako základ pedagogiky* (GA 293), s. 19.

bude záležet mnohem méně než na praktickém využití toho, co je možné z anthroposofie vydobýt v pedagogickém směru obecně a ve zvláštním smyslu ve speciální metodice, tedy toho, jak anthroposofie může přecházet do praktické vyučovací činnosti. (...) Anthroposofie budeme používat jenom v metodice vyučování.“²⁴⁴

O čtyři roky neskôr konzistentne s predošlými vyjadreniami hovorí Steiner v Anglicku nasledovné:

„Táto všeobecná ľudskosť vo vyučovaní a výchove, ktorú som musel charakterizovať pre najrôznejšie odvetvia vyučovania, sa prejavuje v princípe waldorfskej školy najmä v tom, že táto waldorfská škola nie je v žiadnom prípade školou náboženského alebo filozofického presvedčenia alebo školou určitého svetonázoru. A v tomto smere bolo samozrejme potrebné, najmä pre vyučovanie vyvinuté z antropozofie, pracovať na tom, aby táto waldorfská škola bola ďaleko, ďaleko od toho, aby sa stala antropozofickou školou. Určite sa ňou nesmie stať. Chcelo by to povedať: každý deň je potrebné sa nanovo usilovať o to, aby sa neupadlo nejakým spôsobom do antropozofickej jednostrannosti, a to prostredníctvom prílišnej horlivosti učiteľa alebo prostredníctvom úprimného presvedčenia o antropozofii, ktoré je prirodzene prítomné u učiteľov waldorfskej školy, keďže sú antropozofmi. Základným princípom waldorfského vzdelávania z didakticko-pedagogického hľadiska musí byť človek ako taký, nie človek určitého svetonázoru.“²⁴⁵

Uvedené výroky poukazujú na to, že Steiner si bol vedomý potenciálneho nezdravého, či „dogmatického“ prenikania antropozofie do škôl a chcel vyznačiť jasnú hranicu medzi antropozofiou a waldorfskou školou. Čo sa týka možného ideologického vplyvu na žiakov, tak prieskumy absolventov waldorfských škôl v Nemecku naznačujú, že k takémuto

²⁴⁴ Tam., s. 21.

²⁴⁵ STEINER, Rudolf. *Gegenwärtiges Geistesleben und Erziehung* (GA 307). Prednáška v Ilkley (Yorkshire) 15. augusta 1923. Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1986. ISBN 3-7274-3070-2. S. 203-4. O pár dní neskôr opakuje niečo obdobné v Penmaenmawr, a to pri vystúpení v diskusii v anglickej antropozofickej spoločnosti. „S touto pedagogickou oblasťou by sa malo zaobchádzať tak, že z antropozofického hnutia sa majú čo najlepšie vypracovať len pedagogické, didaktické metódy. Waldorfská škola v Štutgarte, v ktorej sa uplatňuje táto pedagogika, táto didaktika, nie je ničím podobným sektárskej škole, ničím podobným dogmatickej škole, ničím podobným tomu, čo by svet chcel nazvať antropozofickou školou. Do školy totiž nevnášame antropozofický dogmatizmus, ale snažíme sa rozvíjať čisto didakticko-pedagogické metódy, ktoré sú všeobecne ľudské.“ STEINER, Rudolf. *Das Schicksalsjahr 1923 in der Geschichte der Anthroposophischen Gesellschaft* (GA 259). Prednáška v Penmaenmawr 19. augusta 1923. Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1991. ISBN 3-7274-2590-3. S. 172. A takto bolo chápaný vzťah antropozofie a waldorfskej školy aj po Steinerovej smrti. Mária Steinerová v roku 1932 píše: „Vůbec nám nezáleží na tom, abychom vyrůstajícím člověku vštěpovali svá ‚dogmata‘, své zásady, obsah našeho světového názoru. Neusilujeme o dogmatickou výchovu. Snažíme se, aby se všechno, co jsme mohli získat duchovní vědou, změnilo v živou vychovatelskou činnost. Snažíme se, abychom v metodice i v didaktice spatřovali něco, co může vyplývat z živé duchovní vědy a změnit se v zacházení s lidskou duší. Z mrtvé vědy může vzcházet pouze vědění, z živé vědy o duchu bude vyplývat metodika, didaktika a i vědomí, co konkrétně dělat v duchově-duševním smyslu v dané situaci. Snažíme se o to, abychom dovedli učit, abychom dovedli vychovávat...“ Dodatok Márie Steinerovej k vydaniu Steinerovho prvého kurzu pre učiteľov. In: STEINER, Rudolf. *Všeobecná nauka o člověku jako základ pedagogiky* (GA 293), s. 208.

vplyvu nedochádza. Absolventi spätne hodnotili ich školy ako tolerantné a otvorené voči rôznych náboženstvám a svetonázorom.²⁴⁶ Tvrdenia kritikov, že waldorfské školy sú akýmiisi výcvikovými tábormi budúcich antropozofov, nie sú preto opodstatnené.

Na druhú stranu Schieren a Kiersch zvnútra waldorfského hnutia naznačujú, že nezdravé nie je len to, ak by učitelia odovzdávali antropozofiu žiakom, ale aj keď waldorfskú školu či hnutie ovládne nesprávne uchopená antropozofia. Podľa Kierscha sa to do istej miery stalo. Podľa neho sa pre mnohých nasledovníkov Rudolfa Steinera stala antropozofia akýmsi náboženstvom. Obsah antropozofie si za posledné obdobie usporiadali a sumarizovali do niečoho podobného stredovekým teologickým sumám. A jednotlivé tvrdenia Steinera sa takýmito „veriacimi antropozofmi“ berú ako pravdy odhalené zasvätencom, čomu rozumejú tak, že takéto pravdy sú brané za postačujúce a nie je potrebné ich ďalšie skúmanie či obrusovanie inými vedeckými poznatkami. Antropozofické hnutie sa tak podľa Kierscha stalo z istej svojej časti akousi denomináciou, ktorá generuje ten istý druh dogmatických argumentov a fundamentalistických tendencií, ktoré sa dajú nájsť v histórii náboženstiev. Zároveň však Kiersch dodáva, že uvedené tendencie časti antropozofického hnutia sú v rozpore s tým, čo antropozofiou zamýšľal Steiner.²⁴⁷ Čo však vlastne zamýšľal? Čím mala antropozofia byť?

3.1 Filozofický vývoj ako výraz duševných zmien a vedomia človeka

Rudolf Steiner videl antropozofiu ako pokračovanie západného filozofického vývoja, na ktorý sa snažil nadviazať a podnietiť jeho ďalšie štádium. Toto štádium malo byť významom obdobné niekdajšiemu prechodu od mýtu k logu.²⁴⁸ Keď však Steiner sleduje dejiny západného myslenia, tak to robí so zreteľom na zachytenie premien a vývoja

²⁴⁶ RANDOLL, Dirk a PETERS, Juergen (2015). *Empirical research on Waldorf education*. Online. Educare em Revista. S. 33-47. Dostupné z: <https://doi.org/10.1590/0104-4060.41416> [citované 2024-04-22].

²⁴⁷ KIERSCH, Johannes (2023). How Can Steiner's Pedagogical Esotericism Be Open for Discussion? Theses on Avoidable Obstacles to Discourse. In: SCHIEREN, Jost (ed.). *Handbook of research on Waldorf education*. New York: Routledge, s. 421. ISBN 9781032034683.

²⁴⁸ V tomto a v nasledujúcom výklade sa opierame predovšetkým o dvojväzkové dielo STEINER, Rudolf. *Die Rätsel der Philosophie in ihrer Geschichte als Umriss dargestellt*. Erster Band (GA 18). Berlin: Verlag Siegfried Cronbach, 1914. STEINER, Rudolf. *Die Rätsel der Philosophie in ihrer Geschichte als Umriss dargestellt*. Zweiter Band (GA 18) Berlin: Verlag Siegfried Cronbach, 1914. Čo presne myslí Steiner týmto prechodom, bude naznačené v ďalšom texte. Samotný výraz „od mýtu k logu“ Steiner nepoužíva, ale jeho vyjadrenia poukazujú na to isté obdobie v dejinách myslenia, ktoré tematizujú autori používajúci dané termíny. Porov. napr. BOUZEK, Jan, KRATOCHVÍL, Zdeněk. *Od mýtu k logu*. Praha: Herrmann & synové, 1994.

ľudského vedomia. Nejde mu ani tak o obsah filozofických spisov, ale o to, aby ukázal, že zmeny myšlienkových sústav sú vždy výrazom zmeny vedomia ľudí v istom čase.

Prehistorickí ľudia podľa Steinera vnímali život, prírodu a kozmos zásadne inak ako moderný človek. Príroda bola nimi nahliadaná ako oduševnená, prestúpená duchovnými bytosťami na rôznom stupni vývoja vedomia. Všetko bolo plné bohov: rieky, hory, živly. Človek necítil oddelenosť od prírody a kozmu a prírodné deje prežíval ako deje vlastnej duše. V daždi padajúcom k zemi vnímal pôsobenie sily rovnakého druhu ako je tá, ktorú pociťoval pri vykonávaní nejakej vlastnej činnosti:

„Ľudia v raných dobách ešte neoddeľovali vlastné prežívanie duše od života prírody. Nestavali sa vedľa prírody ako zvláštne bytosti; prežívali sa v prírode tak, ako v nej prežívali hromy a blesky, plynutie mrakov, pohyb hviezd, rast rastlín. To, čo hýbe rukou na vlastnom tele, čo stavia nohu na zem a núti ju napredovať, patrí pre prehistorického človeka do oblasti svetových síl, ktoré spôsobujú aj blesky, hnanie mrakov a všetky vonkajšie udalosti.“²⁴⁹

Dozvuk tohto prežívania sa ukazuje ešte u predsokratikov a napríklad aj v náuke o temperamentoch. V nej boli jednotlivé duševné kvality osobnosti popisované prírodnými dejmi. Podľa Steinera nešlo o obyčajné alegórie. Pre raných ľudí tvorilo to duševné a prírodné jednotu a „v tejto jednote potom pociťovali prúd síl, ktoré prechádzajú napríklad flegmatickou dušou, ako tie isté sily, ktoré prechádzajú vonku v prírode tým, čo spôsobuje voda.“²⁵⁰

Dávnovekí ľudia vnímali život v obrazoch, symboloch (*das Bild, Sinnbild*). Pričom tieto obrazy podľa Steinera nemysleli, neboli to *predstavy o svete*, ale prežívali ich ako súčasť skutočnosti sveta a ich prostredníctvom participovali na prírodnom dianí.²⁵¹ Odlesk tohto obrazno-symbolického spôsobu zakúšania sveta sa nám zachoval v podobe rôznych starých mytológií (*mythischen Bilderlehren*). To, že mýtické duchovné bytosti sú produkty bujnej fantázie, je podľa Steinera len predstava vychádzajúca z „myšlienkových zvyklostí našej

²⁴⁹ STEINER, Rudolf. *Die Rätsel der Philosophie in ihrer Geschichte als Umriss dargestellt*. Erster Band, s. 3.

²⁵⁰ Tam., s. 16.

²⁵¹ Tu treba spomenúť, že Steiner nejednoznačne používa ten istý výraz *obraz (das Bild)* na rôznych miestach svojho diela v rôznych významoch. Niekde ako pojem poukazujúci neskutočný, tienistý aspekt neživotnej myšlienky. Na iných miestach hovorí o obrazoch (obraznom vyjadrovaní, imagináciách a pod.) ako o tom prístupe, ktorý naopak privádza človeka bližšie ku skutočnosti. Rozhodol som sa nezavádzať pre odlišné významy nové pojmy. Čitateľ musí rozdiel významu vytušiť z kontextu.

doby“.²⁵² Nemá však nič spoločné s nepredpojatým pozorovaním. Mýty odrážali niečo skutočné. A sledovaním týchto mýtických obrazov možno uznať, že svet bol pre raných ľudí plný zmyslu a významu a dávnoveký človek dokázal nahliadať či čítať významy vecí v knihe kozmu. Konštelácie hviezd, let vtákov, osudové udalosti – všetko bolo plné významu. Podľa Steinera v tom čase filozofia v pravom zmysle neexistovala. Nebola potrebná.

Až v dobe klasického Grécka sa zásadne mení postavenie človeka vo vzťahu ku kozmu.²⁵³ Podľa Steinera približne v tomto čase zaniká to, čo by mohlo byť označené ako myto-poetické vedomie. Rodí sa myšlienka. To, čo boli predtým duchovné bytosti v prírode a kozme, sa teraz stáva pojmom. Z osobných duchovných síl kozmu zostali v prírode len stopy v podobe myšlienok či myšlienkových kategórií. Matkovraha už viac netýrajú Erýnie, ale hryzie ho svedomie. Aristoteles už viac nehovorí o bohoch myto-poetickým spôsobom, ale popisuje bohov ako „nehmotné podstaty“. Uvedomuje si, že je to tá istá skutočnosť, ktorú vnímali predkovia, len inak vnímaná a inak vyjadrená.²⁵⁴ Zrodila sa filozofia a zaniklo staré prežívanie obrazov, hoci jeho vyblednutá podoba ďalej pôsobila v básnictve a v umeleckých výtvoroch fantázie. Filozofia sa odteraz pociťovala ako niečo, čo je hodnotnejšie a prináša dokonalejšie pochopenie než staré obrazné prežívanie. A hodnotnejšie než bohovia ľudového náboženstva. Stará forma vedomia, ktorú Steiner nazýva tiež staré či atavistické jasnovidectvo, prežívala v rôznych formách, napr. u veštiek v Delfách. Strácala však na dôveryhodnosti.²⁵⁵

Zrodenie myslenia v starovekom Grécku je podľa Steinera zásadný prelom. Myšlienka na rozdiel od obrazného prežívania totiž stavia predel medzi človeka a prírodu. „Myšlienka

²⁵² Tam., s. 4.

²⁵³ V iných kultúrach sa mohla podľa Steinera táto zmena odohrať v inej dobe. Porov. Tam., s. 5.

²⁵⁴ Porov. ARISTOTELES. *Metafyzika*. Praha: Petr Rezek, 2008. ISBN 80-86027-27-9. Kniha 12, kap. 8, 1074b.

²⁵⁵ Uvedené je len hrubá skica toho, ako tento prechod popisuje Steiner na rôznych miestach svojho diela. Na tomto mieste by som však chcel spomenúť dve do češtiny preložené diela. Jednak dielo *Chrám kozmu*, kde Steinerom ovplyvnený autor Jeremy Naydler popisuje mytologické prežívanie starých ľudí na príklade egyptskej civilizácie. Vid' NAYDLER, Jeremy. *Chrám kosmu. Staroveká egyptská skúsenosť Posvätného*. Praha: Volvox Globator, 1999. ISBN 80-7207-245-5. Druhým dielom sú dejiny filozofie v podaní Richarda Tarnasa. Tarnas popisuje dejiny myslenia vrátane obdobia pred zrodom filozofie neredukcionistickým spôsobom a ako jeden z mála autorov do svojho prehľadu nepredpojato integroval i Goetheho a Steinera ako autentických filozofov s významným príspevkom k dejinám myslenia. Vid' TARNAS, Richard. *Vášeň západní mysli. Proměny myšlenek, které vytvořili náš svět*. [Považská Bystrica]: Inštitút Gaia, 2023. ISBN 978-80-973281-2-2.

postavila niečo ako stenu okolo ľudskej duše.“²⁵⁶ Človek sa emancipuje od spoluprežívania prírodného diania a vzniká pocit protikladu prírody a duše. Nie však úplný, pretože Grék podľa Steinera pociťoval myšlienku inak ako my:

„Grék pociťoval myšlienku tak, ako my v súčasnosti pociťujeme vnem; ako pociťujeme, že niečo je ‚červené‘ či ‚žlté‘. Ako vnem farby či tónu teraz pripisujeme nejakej ‚veci‘ ako jej vlastnosť, tak videl Grék myšlienky vo svete vecí a na ňom. Myšlienka preto v tejto dobe ešte zostávala putom, ktoré spájalo dušu so svetom. Oddeľovanie duše od sveta ešte len začína [...]“²⁵⁷

Grécky mysliteľ mal podľa Steinera pocit, že tak ako nemôže zo zmyslového sveta prísť pri správnom používaní zmyslov vnem okrídleného koňa, tak nemôže z duchovného sveta vniknúť do duše nesprávna myšlienka, ak sa človek postaví voči duchovnému svetu s vnímavou dušou. Tak vykresľuje Steiner Platónovho Sokrata. Jeho názory nie sú osobnými názormi, ale to príroda v ňom pokračuje a myslí v podobe *daimóna*. Sú to názory prírody, ktoré prostredníctvom myslenia poukazujú na „zámery svetového poriadku“ (*Absichten der Weltordnung*), na vôľu bohov. V duši sa ukazuje svet ideí ako pokračovanie svetového rozumu. A Sokrates tento myšlienkový svet duše, ktorý je ešte v spojení s dušou sveta, prebúda ako pôrodník vo svojom okolí.²⁵⁸ Pre mysliteľov ako Platón a neskôr ešte Plotínos nie je myšlienkový svet ničím uzavretým v duši človeka, ale tak ako zmyslový vnem i svet myšlienok je jeden a patrí svetu samotnému.²⁵⁹

Ďalší vývoj prichádza už v čase rozšírenia kresťanstva a výrazne sa prejavuje u Augustína, ktorý je podľa Steinera viac ako s tými starovekými mysliteľmi spríbuznený so stredovekými, či dokonca s modernými.²⁶⁰ U neho sa rodí intenzívny pocit prežívania seba samého. Už nepociťuje len svoju dušu, ale v nej i akýsi stred, svoje „ja“. Oproti skutočnosti, živosti pocitu prežívania seba samého sa ostatné veci javia menej isté. Grék pociťoval myšlienku ako vnem, teda elementárne, plnohodnotne, životne a skutočne – omnoho viac ako ju môže prežívať súčasný človek. Táto životnosť myšlienky sa v stredoveku stráca a dostáva tienistý charakter v intenzívnom svetle duše, v ktorej horí oheň „ja“: „Tak ako v gréckych dobách vstúpila myšlienka do ľudskej duše a vyhladila

²⁵⁶ STEINER, Rudolf. *Die Rätsel der Philosophie in ihrer Geschichte als Umriss dargestellt*. Erster Band (GA 18), s. 21.

²⁵⁷ Tam., s. XI.

²⁵⁸ Tam., s. 27-31.

²⁵⁹ STEINER, Rudolf. *Das Denken. Zwischen Sündenfall und Erlösung* (GA 74), s. 49-50.

²⁶⁰ Nielen Augustín, ale podľa Steinera i Pelagius boli v tomto zmysle moderní a z pocitu vlastného „ja“ si hľadali individuálny vzťah k duchovným svetom. Porov. Tam., s. 29-65.

staré obrazné predstavy, tak vstúpilo v dobách stredoveku do duši vedomie ‚ja‘. Toto vedomie utlmilo životnosť myšlienky, vzalo jej presvedčivosť vnemu.“²⁶¹

S tým sa podľa Steinera rodí aj iný pocit, iná duševná nálada človeka. Mysliteľ staroveku mal pocit, že myšlienka je mu jednoducho daná zo sveta rovnako ako vnem. Mysliteľ stredoveku už cíti nielen svoju dušu ako niečo oddelené od vonkajšieho sveta, ale že duša je i miestom zrodu myšlienky: myšlienku tvorí on. To však podľa Steinera prirodzene budí otázku: Aký podiel na skutočnosti má niečo, čo sám vytváram? Akú pozíciu má myšlienka vo svete, ak ju pociťujem ako môj výtvor? Myšlienky sa prestali cítiť ako súčasť sveta. Z toho vznikli diskusie medzi nominalistami a realistami o povahe všeobecných myšlienok (univerzálií). Je všeobecný, druhový pojem leva niečím reálne existujúcim, alebo je tento pojem len v hlave mysliteľa, ktorý si ho vytvára ako akýsi súhrn všetkých jednotlivých zmyslovo-vnímateľných levov čisto pre svoju orientáciu vo svete? Keď sa stratilo vnímanie myšlienky ako súčasti veci, začali sa diskusie o jej povahe. Základom uvedených debát o povahe univerzálií je však zmena duševného prežívania človeka, pretože čo sa týka myšlienky, tak túto duša už „nevníma, ale vytvára“.²⁶² A tak síce stredovekí realisti považovali myšlienky teoreticky za reálne, no podľa Steinera ich už nepociťovali ako živú súčasť reality, ako život formujúce sily.

So stratou vnímania myšlienok ako pokračovania sveta v duši sa vytvorili základy pre slobodu človeka. Keď totiž podľa Steinera človek vníma pojmy spolu so zmyslovými javmi a prežíva v duši idey ako pokračovanie svetového rozumu, tak na neho doliehajú s istou nevyhnutnosťou a „jeho vedomie sa nemôže stať takým, aby v ňom vznikol impulz slobody.“²⁶³ Človek sa musel vzdať pri pohľade na vonkajší svet bezprostredného vnímania pojmov a začať ich pociťovať ako výtvor duše. Toto opustenie človeka božskoduchovným (*ein Verlassensein des Menschen vom Göttlich-Geistigen*) základom sveta je predpokladom ľudskej slobody. Duchovno v podobe myšlienok tak už k človeku neprichádza zvonku ako niečo dané, ale musí si ho vyvolať „z najhlbšej sily duše.“²⁶⁴

²⁶¹ STEINER, Rudolf. *Die Rätsel der Philosophie in ihrer Geschichte als Umriss dargestellt*. Erster Band (GA 18), s. 52.

²⁶² Tam., s. 55.

²⁶³ STEINER, Rudolf. *Heilfaktoren für den sozialen Organismus* (GA 198). Prednáška v Dornachu 2. apríla 1920. Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1984. ISBN 3-7274-1980-6. S. 61.

²⁶⁴ Tam., s. 62.

Zároveň s touto zmenou základnej nálady duše sa musel zmeniť aj vzťah k poznaniu. Božský prazáklad sveta v podobe ideí už nebolo možné priamo vnímať. Keďže však staré mýty hovorili o svete bohov a kresťanské zjavenie o svete anjelov ako o hybných a formotvorných silách sveta, tak tam niekde za svetom pojmov a myšlienok sa začala hľadať plná skutočnosť bytia. Myslenie stredovekého človeka však k tejto skutočnosti už nevedelo preniknúť. Pojmy scholastikov boli príliš slabé na to, aby sa jej priamo dotkli. Preto, a to vyplýva z prežívania zintenzívneného ja v duši, potrebuje človek vieru a náboženské zjavenie, ktorá doplní tú časť obrazu sveta, ku ktorej nevie dôjsť myslením.²⁶⁵ Tieto božské idey nedostupné skúsenosti myslenia, no zmienené v Zjavení či v mýtoch, boli podľa Steinera v dôsledku jednostranne pochopeného platonizmu uvažované čoraz viac v oddelenosti od sveta prírody a bez vzťahu k nej. Neboli druhou stranou zmyslového sveta a zmyslový svet nebol ich fyziognomickým výrazom, ale ležali kdesi v zászvetí ako nejaký druhý svet, ktorého je svet dostupný zmyslom len nedokonalým zrkadlením. Ideu a zmyslový jav je podľa Steinera oprávnené epistemologicky rozlišovať, no nie ontologicky oddelovať.²⁶⁶

S počínajúcim sa novovekom na jednej strane silnie nedôvera voči tomu, čo pre poznanie získavame myšlienkami, keďže tie sú pociťované ako vlastné výtvyry. Myslitelia hľadajú niečo viac než len vlastný výtvyor, niečo, čo nie je subjektívne vytvorené, ale objektívne dané. A tak bádatelia, ktorí chcú zostať v kontakte so skutočnosťou, sa obracajú k zmyslovému skúmaniu prírody. Tam nachádzajú niečo skutočné, niečo dané, čo nie je ich vlastným produktom. Zhruba od počiatku novoveku sa „človek pozerá na prírodu tak, že zmyslové pozorovanie sa stáva jediným jej svedkom.“²⁶⁷ Zjaveniam viery možno veriť, možno o nich i myslením špekulovať. V zmyslovom pozorovaní sa však zjavuje samotná príroda a jej tajomstvá sú dostupné ľudskému bádaniu. Človek si môže o vnímanom vytvárať myšlienky, tie však budú len zovšeobecnením vnímaných jednotlivostí, akýmsi pomocným slovom na zaobchádzanie so skutočnosťou.

²⁶⁵ V práci nie je miesto na predstavenie Steinerovho náhľadu na mystické hnutie stredoveku a novoveku, hoci Steiner tejto téme venoval aj osobitný spis. STEINER, Rudolf. *Mystika na úsvitu novodobého duchovného života* (GA 7). Praha: Grada, 2009. ISBN 978-80-247-3180-3.

²⁶⁶ Porov. STEINER, Rudolf. *Goethes Weltanschauung* (GA 6), s. 26-45.

²⁶⁷ STEINER, Rudolf. *Die Rätsel der Philosophie in ihrer Geschichte als Umriss dargestellt*. Erster Band (GA 18), s. 65.

Na strane druhej sa v novoveku ozýva intenzívne prežívaný subjekt, ono „ja v duši“, a hľadá si svoje miesto vo svete. Myslitelia si podľa Steinera začínajú uvedomovať, že mnohé z toho, čo prisudzovali prírode, je produktom ľudskej duše, ľudskej mysle. Počnúc Galileom a Descartesom sa z obrazu vesmíru začínajú vylučovať všetky duševné aspekty, ktoré tam vniesol človek. „Z obrazu prírody mizne stále viac to, čo človek pociťuje iba ako výtvor sebavedomia. Proti seba tak stále vyhranenejšie stoja výtvory sebavedomia a pozorovanie prírody - a stále viac sú oddeľované priepasťou.“²⁶⁸

Vzniká tak nový názor na prírodu, ktorý sa vymedzuje voči predošlým náhľadom, keďže „vykresľovať obraz sveta takým spôsobom, aby sa v ňom vyskytovali vnútorné zážitky ľudskej duše rovnako ako výsledky bádania prírodnej vedy, pokladá tento názor za neoprávnené.“²⁶⁹ V takomto ponímaní ľudia predošlých dôb kontaminovali svet rôznymi predstavami bohov a o svete uvažovali, akoby mal dušu. V novom náhľade na prírodu je obsiahnutý apel na uvedomenie si toho, že to všetko sú ľudské myšlienkové výtvory, projekcie mysle. Inými slovami: ide o naivný antropomorfizmus. Obraz sveta vychádzajúci z vedy musí byť očistený a zbavený takýchto naivných projekcií. Tým sa podľa Steinera buduje vedomie, v ktorom sa človek cíti oddelený od kozmu. To, čo mu je najvlastnejšie, jeho duševné prežívanie, je diametrálne odlišné od toho, z čoho pozostáva svet. Duša sa cíti oddelená od sveta a môže sa opierať už len o seba.

A pocit oddelenosti sa ďalej stupňuje. Ani zákonitosti, ktoré v prírode zdanlivo objavujeme, nie sú vlastnosťou samotnej prírody. Sú to produkty mysle, myšlienkové návyky. To, že v pozorovanom svete sa objaví vždy nejaký jav v následnosti za iným javom, neznamená, že je tam nutná súvislosť, ktorá by bola vlastnosťou prírody. Je to len zvyk mysle. A ak aj sú nejaké myšlienkové obsahy, ktorých vzájomná súvislosť je zrejmá, či nutná, ako v matematike, tak tiež ide len o produkt ľudskej mysle, ktorý projektujeme do prírody. Nami vytvárané prírodné zákonitosti nie sú skutočnosťou vlastnou svetu, ale len našej mysle, nášho subjektu. V prírode nenachádzame žiadne zákonitosti, žiadne významy, žiadne morálne hodnoty iné než také, ktoré sme sami do prírody nevedomky vopred vložili. Všetok náš zmysel pre krásno, pravdu, dobro sú len naše subjektívne kategórie.

²⁶⁸ Tam., s. 65.

²⁶⁹ STEINER, Rudolf. *Die Rätsel der Philosophie in ihrer Geschichte als Umriss dargestellt. Zweiter Band* (GA 18), s. IV-V.

Svet ako taký nimi nedisponuje. Je to len nevedomá, bezduchá hmota, ktorá je úplne indiferentná voči našim myšlienkam, estetickým či mravným ideálom. To, čo je objektívne, sa zásadne líši od toho, čo je subjektívne. Nekonečná duševná prázdnota kozmu viedla k vzniku človeka a ľudského vedomia so všetkými jeho vlastnosťami a túžbami po ideáloch, ktoré však vo vesmíre, uprostred ktorého stojí, nemajú miesto. Hviezdy stíchli. Človek sa modlí, no svet neodpovedá.

Toto rastúce intenzívne prežívanie vlastnej subjektivity sa podľa Steinera prejavilo aj v zmene náhľadu na zmyslové kvality. Dospelo sa k presvedčeniu, že tak ako vo vonkajšom svete neexistuje pocit šteklenia spôsobený vtačím perom, tak v ňom z rovnakých dôvodov neexistuje ani pocit tepla. Tak ako je šteklenie subjektívnym zážitkom a výtvorom duše reagujúcim na vonkajšie mechanické podnety, tak má byť teplo tiež len pocit v duši zapríčinený mechanickým pohybom častíc. Len tie zmyslové kvality, ktoré sú kvantifikovateľné, majú svoje miesto v objektívne danej prírode. Obraz sveta môže byť tak naďalej vystavaný len z matematických a mechanických predstáv.

Postupne sa však i to zo zmyslového vnímania, čo tvorí základ pre takéto predstavy, začína tiež považovať za subjektívny výtvor. Ani naše kvantifikovateľné zmyslové vnemy nám nehovoria nič o svete, len o našich subjektívnych stavoch, ktoré zažívam, keď na nás sily sveta pôsobia. „Každodenný zmyslový svet sa stal ‚ilúziou‘, pretože sebavedomé ja bolo v priebehu filozofického vývoja so svojimi zážitkami stále viac izolované v sebe samom.“²⁷⁰ Svet nepoznávame tak, ako je, ale len tak, ako sa nám subjektívne javí. Sme uzavretí vo vlastnom subjekte. To niečo, čo spôsobuje naše vnemy, čo nás núti uvažovať prírodné zákonitosti istým spôsobom, onen svet osebe, ten nikdy nespoznáme. Môžeme v neho však veriť. A tak ako stredoveký človek mohol svojim poznaním prísť iba po istú hranicu, no o skutočnosti ako takej sa mohol dozvedieť niečo len vďaka náboženskému zjaveniu, tak aj moderný človek si stanovuje medze svojho poznávania zmyslového sveta, za ktoré je možné preniknúť len vierou. Či existuje život po smrti, či existujú bohovia, či hviezdy majú duše, čo je základom našich vnemov – to sa nikdy nedozvieme. A pokiaľ sa dávnoveký človek cítil vďaka myto-poetickému vedomiu prepojený s prírodou a rozplýval sa duševne vo svete, tak moderný človek vďaka zintenzívnenému sebavedomiu nasal celý

²⁷⁰ Tam., s. 228.

svet v jeho význame i zmyslovej pestrosti do seba a prežíva len sám seba. Dávni ľudia sa strácali v objekte. Moderný človek zrodil myslením subjekt. A je to predovšetkým vlastná subjektivita, ktorú intenzívne pociťuje a v ktorej sa cíti uzavretý. Odlúčenosť človeka od sveta, ktorá začala zrodením myšlienky, sa završuje.

3.2 Ďalší krok vo filozofickom vývoji je vývoj vedomia

Rudolf Steiner stavia cestu k antropozofii na oboch momentoch novovekého vývoja – na hľadaní objektivity v tom, čo sa ukazuje vedomiu ako dané, ako i na zintenzívnenom pociťovaní tvorivej činnosti subjektu. A snaží sa ich zbaviť protirečenia. Podľa Steinera význam modernej prírodovedy spočíva v obrátení pozornosti na v stredoveku zanedbané zmyslové poznávanie. Moderná myseľ sa však dostala do zmätkov, pretože stavala na predpoklade, že svet sa ukazuje kompletný v podobe, v akej sa javí zmyslom, a myslenie k javeniu sa sveta nič nepridáva, len ho zrkadlí. Realita sa hľadala v zmyslovom vnímaní, ktoré malo poskytovať jediné skutočné poznanie. Vzápätí však moderná myseľ, kriticky uvažujúca o vlastnom poznávaní, správne rozpoznala, že postrehnutie ideovej časti prírody, v podobe prírodných zákonitostí či iných myšlienkových vzťahov, je výsledkom aktívnej myšlienkovvej činnosti ľudského subjektu. A celkovo si povšimla úlohu myslenia pri štruktúrovaní vnímanej skutočnosti. Neprisúdila však tomuto faktu správne miesto v poznaní.

Kľúč k porozumeniu vedomiu súčasného človeka spočíva podľa Steinera v náhľade, že sebavedomé moderné *ja pri obrátení pozornosti na zmyslový svet potlačí a zakryje závojom idey spočívajúcej v prírode. Až v akte poznania tieto idey doluje z hĺbín vlastnej bytosti*. Moderná myseľ si všíma, že zmyslové vnemy sú vedomiu dané, no idey sa vynárajú na horizonte vedomia až vlastnou činnosťou. Neuvedomuje si, že ideová časť sveta sa síce zjavuje v subjekte, v duši človeka, patrí však svetu samotnému a k podstate vecí.

„V poznaní sa vlastnou činnosťou odhaľuje to, čo je spočiatku skryté. Ak pokladá človek za skutočnosť už to, čo sa najskôr ukázalo jeho vnímaniu, potom sa mu javí to, čo vytvoril v poznaní, ako by to k tejto skutočnosti len pripojil. Ak však pozná, že to, čo zdanlivo sám vytvoril a čo sprvu len nevidel, musí hľadať vo veciach samotných, potom zistí, že poznanie je proces uskutočňovania (*Wirklichkeitproceß*), ktorým duša postupne zrastá so svetovým bytím a rozširuje svoje vnútorné izolované prežívanie v prežívanie svetov. [...] [Človek môže nahliadnuť, že] sebavedomé ja sa

neprežíva izolovane v sebe a mimo objektívny svet, ale že jeho odlúčenie od tohto sveta je iba prejav vedomia, ktorý môže byť prekonaný“.²⁷¹

Podľa Steinera vďaka tomu, že sila myšlienky a jej prepojenie so svetom ustúpili do úzadia, sa mohlo zrodiť sebavedomé ja. „Svetové sily [ideovej] časti skutočnosti pracujú teda na duševnej bytosti tak, že sa stiahnu do ústrania, aby nechali sebavedomé ja zažiť v plnej sile.“²⁷² Tým je podľa Steinera naše bežné vedomie i charakterizované: zahŕňa ideovú participáciu človeka na svetovej skutočnosti, aby sa poznávajúci prežíval ako sebavedomá bytosť. Ideová časť sveta musí pri zmyslovom vnímaní „utlmiť svoj vlastný život“, aby človek následne takéto „utlmené predstavy“ prežil ako „vedomé zážitky duše“, prostredníctvom ktorých spoznáva vonkajší svet.²⁷³

Utlmený život myšlienok je v podobe predstáv zárodkom sebavedomia duše. A veda si na takomto vedomí zakladá: „V podstate všetko vedecké úsilie novej doby používa ten spôsob myslenia, ktoré slúži oddeleniu sebavedomého ja od pravej skutočnosti. A sila a veľkosť novej vedy, najmä prírodnej vedy, spočíva na bezvýhradnom používaní tohto spôsobu myslenia.“²⁷⁴ Vedomie, na ktorom stojí vedecké úsilie, prináša popri úspechoch na prírodovedeckom a technickom poli aj nutné limity. Nie je ním totiž možné získať poznanie existenciálnych otázok človeka. Podľa Steinera s týmto vedomím, ktoré nás svojou podstatou oddeľuje od sveta a budí zdanie izolovanej bytosti, zostávajú záhady ľudského ducha neprebádateľné, aj keby sa pozorovali duševné fenomény akokoľvek pozorne. Pravá podstata ľudského ja totiž nespočíva v jeho oddelenosti od sveta, a preto ju nemôže spoznať ten typ vedomia, ktorého úlohou je budiť sebavedomie pocitom oddelenosti. A slepou uličkou západného vývoja by bolo, ak by sa človek obyčajným vedomím pokúšal odhaľovať záhady ľudského bytia budovaním hypotéz a špekulatívnych metafyzík, alebo by poprel túžbu duše po možnosti zodpovedania jej existenciálnych otázok. Podľa Steinera sa

„žádná lidská duše nemůže při hlubším přemýšlení natrvalo uzavírat před skutečností, že by nejdůležitější otázky po smyslu a významu života musely zůstat nezodpovězené, kdyby nebyl možný

²⁷¹ Tam., s. 231 a 233.

²⁷² Tam., s. 233.

²⁷³ STEINER, Rudolf. *Von Seelenrätseln* (GA 21), s. 26.

²⁷⁴ STEINER, Rudolf. *Die Rätsel der Philosophie in ihrer Geschichte als Umriss dargestellt*. Zweiter Band (GA 18), s. 234.

přístup k nadsmyslovým světům. Člověk se může teoreticky přes tuto skutečnost klamně přenášet, hlubiny duševního života však s tímto sebeklamem nebudou v souladu.“²⁷⁵

Ak nechcú zostať najvyššie otázky ľudského života večnou záhadou bez možnosti prebádania, je potrebné od vedomia vybudovaného západnou myšlienково-vedeckou tradíciou postúpiť k ďalšiemu vedomiu, na horizonte ktorého bude poznávajúci vnímať a skúsenostne zakúšať to, o čom normálne len špekuluje. „Filozofia vedie svojimi vlastnými cestami k poznaniu, že od úvah musí postúpiť k prežívaniu sveta, ktorý hľadá.“²⁷⁶

Cesta ďalšieho vývoja však podľa Steinera nespočíva v popretí moderného sebavedomia, ale v presunutí ťažiska sebavedomia do prežívania intenzívnej myšlienkovkej činnosti. Preto nevidel ďalší duchovný vývoj človeka v rôznych znížených a hmlistých stavoch vedomia ako je médiumita či hypnóza, vďaka ktorým sa ľudia v 19. storočí snažili preniknúť k hlbším základom duše a sveta. To by bolo popretie západného vývoja a regres v stupni vedomia. Vedomie ja ohlušilo a umŕtvilo myšlienkové sily, ktoré nás spájajú so svetom. Nie je potrebné tlmiť vedomie, ale zosilniť a oživiť myšlienkové sily pri zachovaní bdelého vedomia. „Myšlienka sa ukázala ako vychovávateľka duše. Priviedla ju až tam, kde sa v sebavedomom ja cíti úplne osamotená. Ale keď ju priviedla k osamelosti, zocelila jej sily, takže duša môže byť schopná, aby sa tak ponorila do seba, že, stojac v svojich hlbších základoch, stojí zároveň v hlbšej skutočnosti sveta.“²⁷⁷ Myšlienky vo svojej plnej intenzite duchovného bytia sa stiahli z ľudského vedomia a zanechali v ňom len slabé tiene pojmov. Urobili miesto, aby v tieni myšlienky vyrástlo sebavedomé ja, ktoré sa môže naučiť myšlienkové formácie ovládať a vytrénovať svoju silu natoľko, aby nestratilo samé seba, keď sa mu skutočnosť myšlienky ukáže v plnej sile.

Ponárať sa do hlbších základov skutočnosti v súlade so západným vývojom sa musí diať nie tľmením, ale stupňovaním a zintenzívnením obvyklého duševného a myšlienkového života. Preto Steiner upriamuje pozornosť na úsilie mysliteľov, ktorí sa snažili svoj obraz kozmu vytvoriť z vnútornej energie a intenzívnej myšlienkovkej práce sebavedomej duše – Leibnitz, Spinoza, Schelling, Hegel či Fichte. Myslitelia prírodovednej tradície chcú

²⁷⁵ STEINER, Rudolf. *Tajná veda v nástinu* (GA 13), s. 12.

²⁷⁶ STEINER, Rudolf. *Die Rätsel der Philosophie in ihrer Geschichte als Umriss dargestellt*. Zweiter Band (GA 18), s. 252.

²⁷⁷ Tam., s. 250.

minimalizovať aktivitu svojej duše, pretože chcú, aby veci samé rozprávali svoj príbeh, a neboli kontaminované subjektívnymi duševnými výtvormi. Vec však podľa Steinera dostane iný rozmer, keď si poznávajúci človek uvedomí, že idey objavujúce sa v ľudskom vnútri myšlienkovou aktivitou sú pokračovaním príbehu prírody. Keď človek nepreruší hlas prírody krikom vlastných myšlienkových náruživostí, tak potom vôbec nehovorí o prírode, to príroda v človeku hovorí sama o sebe. V duchu Pavlových slov (*Gal 20:2*): „Nie ja, ale Príroda vo mne“. Príroda je duch vo viditeľnej podobe. V duchu sa objavuje neviditeľná časť prírody. Myšlienky rôznych idealistických filozofov sa potom javia v inom svetle. Nie sú to len matematické a mechanické idey, ktoré sú legitímne pri budovaní si svetonázoru. V exaktnom duchu matematiky či mechaniky môžeme myslieť aj otázky, ktoré nie sú v princípe matematické či mechanické, a ktoré môžu poskytnúť odpovede na životné otázky človeka, ktoré prírodoveda necháva – ak neprekračuje svoje hranice – nezodpovedané. Nie je potrebné ponárať sa do temných, myslením nepreniknutých hĺbok duše hmlistou mystikou, ani hľadať odpovede na životné otázky len vo viere. Myšlienka nie je len suchá logika. V myšlienke spočíva tvorivá podstata sveta, ktorá si vytvorila svoj nástroj – človeka – aby sa vďaka nemu, ak bude slobodne chcieť, mohla spoznávať:

„Ľudia [17-18. storočia] nevedome pociťovali ako nočnú moru v otázkach svetového názoru to, že myšlienka už nevystupovala pre človeka tak, ako pre Platóna. Jemu prejavovala sama seba vo svojej opornej sile a so svojím plným obsahom ako pôsobiaca svetová podstata (*Weltwesenheit*). Teraz ľudia pociťovali, že vyzdvihujú myšlienku zo základov sebavedomia. Pociťovali nutnosť, aby jej nejakou mocou [inou ako myslenie samotné] dali nosnú silu. Túto nosnú silu hľadajú v pravdách viery alebo v hĺbinách mysli či cítenia, ktoré pokladali za silnejšie, než vyblednuté, abstraktne pociťované myšlienky. [...] To je pre mnoho ľudí opakovaný zážitok s myšlienkou, že ju pociťujú len ako obyčajný obsah vlastnej duše a nedokážu z nej čerpať tú silu, ktorá by im zaručila poznanie, v rámci ktorého sa človek uvidí ako bytosť zakorenená v duchovných základoch sveta. Takýmto dušiam imponuje len logická povaha myšlienky. Uznávajú ju preto za silu, ktorá je schopná pomáhať vede pri budovaní svetonázoru z nej vychádzajúceho. Pre svetový názor, ktorý by obsiahol aj najvyššie poznanie [týkajúce sa existenciálnych otázok človeka o živote a svete], však chcú mocnejšie pôsobiacu silu [než je myšlienka]. Týmto dušiam chýba k tomu, aby mohli prežívať myšlienku v zdroji svetového tvorenia (a tým sa cítiť s myšlienkou v podstate sveta) spinozovská odvaha duše.“²⁷⁸

²⁷⁸ STEINER, Rudolf. *Die Rätsel der Philosophie in ihrer Geschichte als Umriss dargestellt*. Erster Band (GA 18). Berlin: Verlag Siegfried Cronbach, 1914. S. 81. Steiner považoval Spinozu za jedného z prvých mysliteľov v západnej tradícii, ktorý si uvedomoval transformatívnu povahu myslenia. Myslenie je človeku

Medzi najodvážnejších v uvedenom zmysle radil Steiner Hegla. Ten dokázal myšlienky nielen myslieť, ale i prežívať. A v tomto prežívaní cítil pôsobenie podstaty sveta:

„Heglova filozofia smeruje v istom zmysle k tomu, aby dala duši vyrásť nad seba samú, do výšok, kde zrastie so svetom v jednotu. Zrodením myšlienky v gréckej filozofii sa duša oddelila od sveta. Naučila sa čeliť svetu v osamelosti. V tejto osamelosti objavuje seba s myšlienkou, ktorá v nej vládne. Hegel chce toto prežívanie myšlienky doviesť na vrchol. V najvyššom zážitku myšlienok nachádza zároveň tvorivý svetový princíp. Tým prešla duša okruh, keď sa najskôr oddelila od sveta, aby hľadala myšlienku. Cíti sa tak dlho oddelená od sveta, pokiaľ poznáva myšlienku len ako myšlienku. Cíti sa však s ním opäť spojená, keď objaví v myšlienke prapôvod sveta. Okruh sa uzatvoril.“²⁷⁹

Avšak okruh sa uzatvoril len zdanlivo. Steiner totiž hneď dodáva, že Heglova myšlienková stavba je pre moderného človeka neuspokojivá. Ľudská duša nemôže byť vo svojich najhlbších existenciálnych otázkach uspokojená tým, že sa ľudský duch pri poznávaní začne chápať ako duch sveta. Stále budú dušu hľadať otázky: Je duša totožná s telom a jej život končí smrťou tela? Alebo je od neho odlišná a pokračuje po rozpade tela ďalej v inom svete, než v ktorom žije spolu s telom? Ako potom tento netelesný svet poznať? Odkiaľ pochádza utrpenie? Kde je pôvod mravnosti? Heglova filozofia dospela v istom zmysle k vrcholu, zároveň však ponecháva človeka v neutešenom stave a predstavuje mŕtvy bod (*toten Punkt*) vývoja. Vývoj myslenia musí ísť ďalej: „Uspokojivý svetový názor môže byť len ten, ktorý poukazuje ku svetu, z ktorého prichádzajú odpovede na uvedené otázky. A ktorý zároveň preukazuje oprávnenie k tomu, že smie takéto odpovede [ľudskej duši] poskytovať.“²⁸⁰ Nespočíva v zárodku myslenia niečo viac, než je len myslenie? Heglova filozofia ukázala duši, aký je život v myšlienkach. Zároveň však odhalila, že tento myšlienkový život neposkytuje uspokojenie životných záhad.

Prežívaním vlastného myslenia dokázal Hegel podľa Steinera vidieť pôsobenie myslenia aj vo svete – dokázal zrieť ducha sveta. Myšlienkou zažívanou v bežnom vedomí sa však duch v prírode nevyčerpáva. Má aj hlbšie roviny. Tak ako duchovné bytosti dávnovekých ľudí metamorfovali časť svojho bytia v myšlienky (viď ďalej obraz zo semiačkom), tak sa musí myšlienka opäť, tento krát vďaka sebavedomému ja, premeniť v duchovnú realitu.

dané v nejakom stave. To však neznamená, že sa nemôže vyvíjať. Porov. STEINER, Rudolf. *Das Denken. Zwischen Sündenfall und Erlösung* (GA 74). Bad Liebenzell: Archiati Verlag, 2010. ISBN 978-3-86772-036-6 S. 119-121.

²⁷⁹ STEINER, Rudolf. *Die Rätsel der Philosophie in ihrer Geschichte als Umriss dargestellt. Zweiter Band* (GA 18), s. 4.

²⁸⁰ Tam., s. 7.

Zrod myšlienky v starovekom Grécku zatlačil plnosť duchovného bytia mimo ľudské vedomie. Vo vedomí zostali len kontúry duchovného sveta, pojmy ako tiene duchovného bytia, ktoré Grék vnímal v prírode, neskorší mysliteľ v sebe ako vlastný produkt, a Hegel opäť v prírode. Je teraz podľa Steinera potrebné vnoriť sa s jasnou myšlienkou do hĺbok duše a vyniesť na svetlo to, čo ako duchovné svety pôsobilo v priebehu západného filozofického vývoja ďalej len v nevedomí. *Život* ideí sa totiž ich ochromením nestráca, len „vedie svoju existenciu oddelene od oblasti vedomia v nevedomých sférach duše.“²⁸¹ Človek dostal vedomie seba samého a mohol poznať sám seba za cenu toho, že sa časť skutočnosti stratila z jeho vedomia. Svoju slobodu zaplatil nepoznaním plnej skutočnosti. S plným sebavedomím však môže nájsť cestu opäť k živej skutočnosti. Pre ďalší vývoj je tak potrebná zmena vedomia:

„Nepredpojaté pozorovanie filozofického vývoja ukazuje, že prežívanie myšlienok bolo síce prvkom, ktorým sa malo sebavedomé ja osamostatniť, že však od života v myšlienkach je nutné pokročiť k takému duševnému prežívaniu, ktoré vedie nad obyčajné vedomie. Lebo i k Heglovmu prežívaniu myšlienok dochádza ešte v oblasti tohto obyčajného vedomia.“²⁸²

Myšlienka nesmie byť len myslená, ani len prežívaná, je potrebné prebudiť ju k vyššiemu stupňu života. Po Heglovi – a možno i kvôli Heglovi – však podľa Steinera myslenie nevstúpilo na cestu svojho ďalšieho vývoja. Naopak, klesla dôvera k mysleniu. Pre mysliteľov, ktorí nevidia v myšlienke nič reálne, sa Heglovou filozofiou odhalil duch vo svojej ničotnosti. Hegel sa pohyboval v ríši všeobecných ideí a svet vo svojej zmyslovej konkrétnosti používal iba na ilustráciu sledovanej myšlienky. To pôsobilo príliš abstraktne a myslitelia sa v druhej polovici 19. storočia od idealistických „obyčajných myšlienok“ opäť obracajú k niečomu, čo pociťujú ako reálne. Tým je zmyslové poznávanie a na ňom postavená prírodoveda. Ak má myslenie nejaké opodstatnenie, tak len ako prostriedok na orientáciu vo svete zmyslových skutočností a budovanie vedy na ich základe.

Z toho potom myslitelia budovali celkový svetový názor, v ktorom sa všetko dianie vo svete vysvetľuje príčinou jedného druhu. Tou sú materiálne procesy. Aj pôvod ľudského

²⁸¹ STEINER, Rudolf. *Von Seelenrätseln* (GA 21). Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1983. ISBN 3-7274-0210-5. S. 26. Dalo by sa tu pustiť do hľadania príbuzností medzi citovaným tvrdením a Jungovými archetypmi v kolektívnom nevedomí. Na to tu však nie je priestor. Porov. WEHR, Gerhard. *C. G. Jung a Rudolf Steiner. Konfrontace a synopse*. Hranice: Fabula, 2003. ISBN 80-86600-04-1.

²⁸² STEINER, Rudolf. *Die Rätsel der Philosophie in ihrer Geschichte als Umriss dargestellt. Zweiter Band* (GA 18), s. 241.

ducha sa začal hľadať v hmote, keďže myslenie samotné bolo brané ako epifenoménn procesov v mozgu: Mozog vylučuje myšlienky tak, ako slinné žľazy vylučujú sliny.²⁸³ Z nazerania, ktoré je dostupné prírodovede, sa chcel vysvetliť všetok ľudský život a fungovanie vesmíru. Filozofia sa u mnohých stala slúžkou prírodovedy a nástrojom na vytváranie materialistickej filozofie. Alebo filozofi bránili vieru pred prenikajúcim materializmom na základe kantovského spôsobu uvažovania: pre vieru radšej obetovali možnosť objektívneho poznania sveta. Myšlienky uväznili v duši a medzi ne a nepoznatelnú skutočnosť postavili neprekonateľnú hradbu.

Myslители, ktorí by ďalej viedli idealistický výklad svetových dejov v Heglovom duchu, boli čoraz vzácnejší. Steiner ich však sleduje.²⁸⁴ Na pozadí rôznych idealistických názorov modernej doby, bez ohľadu na odlišnosti v jednotlivostiach, vidieť podľa neho pôsobenie istého impulzu. Tento impulz sa prejavuje ako úsilie silou myslenia získať svetonázor, ktorý by uspokojil najhlbšie otázky človeka, a zároveň svojou metodickosťou poskytoval stupeň istoty obdobný tomu, ktorý dosahuje prírodoveda pridržaním sa zmyslového pozorovania. Podľa Steinera sa tým prejavuje túžba modernej duše po niečom, čo bude pravou náhradou „za Platónove a Aristotelove nádeje získať istotu o ďalšom živote našej lepšej časti po rozklade tela“.²⁸⁵ Takouto náhradou nemôžu byť psychologické či filozofické abstrakcie (v Heglovom štýle), pretože to, čo uspokojí existenciálne potreby človeka, nie sú abstraktné frázy o nesmrteľnosti duše, ale konkrétne výsledky bádania zo sveta ducha. Steiner v tom videl túžbu moderného človeka po duchovnej vede. „Duchovno-vedecký svetový názor sa javí ako požadovaný novším prúdom filozofie, ako odpoveď na otázky z neho vyplývajúce.“²⁸⁶ Duša túži po takom obraze sveta a vesmíru,

²⁸³ Steiner tu naráža na názory a vyjadrenia materialistického filozofa Pierra J. G. Cabanisa (1757-1808). Porov. STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4). Bratislava: Kalligram, 2004. ISBN 80-7149-556-5. S. 42. V ostrom protiklade voči tomu stojí Steinerov „idealisticko-realistický“ pohľad na vzťah mozgu a myslenia: „V čase materializmu bolo používané materialistické prirovnanie, že mozog vylučuje myšlienky tak ako pečeň vylučuje žlč. – To je nezmysel. Opač je pravdou, pretože mozog je výlučok myšlienok.“ STEINER, Rudolf. *Die Verantwortung des Menschen für die Weltentwicklung* (GA 203). Prednáška v Dornachu 30. januára 1921. Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1989. ISBN 3-7274-2030-8.

²⁸⁴ Konkrétne predstavuje dielo Hermanna Lotzeho (1817-1881), Gustava Theodora Fechnera (1801-1887) a Eduarda von Hartmanna (1842-1906) a v náznakoch i ďalších.

²⁸⁵ STEINER, Rudolf. *Die Rätsel der Philosophie in ihrer Geschichte als Umriss dargestellt. Zweiter Band* (GA 18), s. 167. Steiner tu používa slová Franza Brentana a na viacerých miestach druhého zväzku *Záhad filozofie* používa toto slovné spojenie.

²⁸⁶ Tam., s. 246.

z ktorého by nebola vynechaná. Človek chce *silou vlastného myslenia, s istotou vedy a v konkrétnostiach* spoznať skutočnosť, o ktorej rozprávajú staré mýty, a o ktorej snívajú romantici ponáraním sa do vlastnej duše: že nielen on, ale aj vesmír má dušu a ducha.

Steiner sa snažil zachytiť tento impulz a doviest' ho k realizácii antropozofiou. Je to v Steinerovom ponímaní aj jedna z jej podstatných črt: „Antroposofie je cesta poznání, jež by chtěla vést ducha v člověku k duchu v kosmu.“²⁸⁷ Duša v sebe rodí myšlienku – ducha. Tú zároveň vidí vo svete, keďže tomu vládnu myšlienkové súvislosti – prírodné zákony, duch sveta. A keď sa duša cíti spojená s vnímanou myšlienkou, s ideou nejakého javu, potom tiež prislúcha k tomu, čím je myšlienka vo svete. A tým je niečo nepominuteľné. Zmyslové javy sa menia, jednotlivé kvety na lúke každým rokom zanikajú. To, čo zostáva, je kvetina ako druh (rod) – to zákonitě na rastline. A druh je niečo ideové. Je to myšlienka, podstata javu, duch vo svete. Ideové (duchovné) zákonitosti sa síce zjavujú v ľudskom vnútri, patria však svetu.²⁸⁸

Aj na človeku je pominuteľné to zmyslovo vnímateľné. V človeku sa však rodí duch v podobe myšlienky. Duša myšlienku nevníma ako Grék, ako niečo dané bez jej pričinenia. Západný vývoj priviedol ľudskú dušu k presvedčeniu, že je s myšlienkou spätá. Vie, že ju sama vypracovala. Myšlienka sa však ukazuje následne ako súčasť sveta, a to tá jeho časť, ktorá nezaniká. Vďaka filozofii dokáže duša spoznať, že svojou duchovnou časťou patrí k nepominuteľnému svetu ideí. Aby však tomu duša dokázala nielen rozumieť, ale príslušnosť k duchovnému svetu aj prežívať, musela by podľa Steinera rozvinúť tiež silu, ktorá by ju vytrhla zo zmyslového bytia a postavila ju do pravej skutočnosti. Svetové záhady totiž „nechcú byť iba vedecky myslené, ale chcú, aby ich ľudská duša prežívala, keď sa najskôr uvedie do stavu, v ktorom je takéto prežívanie možné.“²⁸⁹

²⁸⁷ STEINER, Rudolf. *Anthroposofické vúdčí myšlenky* (GA 26). Praha: Antroposofická společnost v ČR, 2014. ISBN 978-80-906056-0-2. S. 17.

²⁸⁸ Myšlienku, že jednotlivé zmyslami vnímané rastliny sú pominuteľné a to ideové (druhové) je na rastline nepominuteľné, Steiner spomína vo *Filozofii slobody* a neskôr aj v *Teozofii*. Porov. STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 100. STEINER, Rudolf. *Theosofie* (GA 9), s. 27.

²⁸⁹ STEINER, Rudolf. *Die Rätsel der Philosophie in ihrer Geschichte als Umriss dargestellt. Zweiter Band* (GA 18), s. 254.

Steiner tak hľadá vo filozofickom vývoji vlákno, na ktoré by nadviazal v úsilí vytvoriť nie idealistickú myšlienkovú sústavu, ale živý organizmus tajomstiev človeka splodený z obživnutých myšlienok. Vlákno nachádza u Goetheho:

„V Goetheho myšlienkach boli zárodky pre vývoj filozofie, ktorých sa Hegel chopil len nedokonalou. Keď sa Goethe snažil získať takú predstavu o ‚prarastline‘, že mohol s touto predstavou vnútorne žiť a z nej myšlienkovito vytvárať špeciálne rastlinné útvary, ktoré sú životaschopné, potom ukazuje, že usiluje o oživenie myšlienok v duši. Stál pred vstupom myšlienky do jej život prebúdajúceho rozvoja, zatiaľ čo Hegel zostal u myšlienky stáť. V duševnom spojení s oživenou myšlienkou, ako o to usiloval Goethe, boli by ľudia mali duchovný zážitok, na základe ktorého by mohli uznávať ducha tiež v hmote. V ‚obyčajnej myšlienke‘ človek takýto zážitok nemal.“²⁹⁰

Goethe vďaka jeho mysleniu ukotvenému v pozorovaní konkrétnych zmyslových fenoménov našiel ideu, ktorú je možné nielen v myšlienkach prežívať, ale ktorá bola živá. Goetheho myšlienka už nebola „len myšlienkou“, ale životom.²⁹¹ Bola to v istom zmysle k životu vzkriesená myšlienka. Dávnovekí ľudia obrazno-symbolickým spôsobom vnímali niečo bytostne živé ako tvorivý prazáklad sveta, z čoho nám po zrode filozofie zostali len suché semienka v podobe myšlienok. Semienka odkazujú na niečo živé, z čoho pochádzajú. Nesú v sebe potenciál k životu. Bežnému vedomiu sú však dostupné len v suchej podobe pojmov. Je potrebné pre ne vytvoriť vo vedomí vhodnú pôdu, skyprenú pohybom, aby obživli.²⁹² To sa – aspoň v prvotných náznakoch – podarilo Goethemu vďaka jeho pohyblivo-metamorfnému mysleniu. U neho niektoré semiačka myšlienok vzkĺčili životom. Neboli to myšlienky. Bol to život. Myšlienky ako živé bytosti. A obdobné životné myšlienky či „živé pojmy“ chcel Steiner rozvíjať aj tam, kde Goethe

²⁹⁰ Tam., s. 46-47.

²⁹¹ STEINER, Rudolf. *Die Rätsel der Philosophie in ihrer Geschichte als Umriss dargestellt*. Erster Band (GA 18), s. 115.

²⁹² Steiner chápe Heglovu filozofiu ako záverečný plod vývoja rastliny, ako semienko, ktoré miesto toho, aby bolo opäť zasadené a vyrástlo z neho niečo nové, je použité ako potrava. Toto semienko je však potrebné zasadiť a rozvinúť z neho nový život. Áno, z rastliny môže podľa Steinera vyrásť len rastlina rovnakého druhu. „Avšak myšlienka ako zárodok poznania, ak je privedená k živému vývoju, by mohla vytvoriť niečo úplne nové oproti obrazu sveta, z ktorého sa vyvinula. Podobne ako v rastlinnom živote vládne *opakovanie*, tak by mohlo v živote poznania existovať *stupňovanie*.“ STEINER, Rudolf. *Die Rätsel der Philosophie in ihrer Geschichte als Umriss dargestellt*. Zweiter Band (GA 18), s. 11. Obdobnú analógiu medzi použitím semienka ako potravy a semienka ako klíčky pre nový život používa Steiner aj v prvej kapitole *Záhad duše*, kde opäť upozorňuje na možnosť rozvoja myšlienkového života. STEINER, Rudolf. *Von Seelenrätseln* (GA 21).

nevstupoval a kde cítil neistotu. A to v oblasti záhad člověka. K takýmto myšlienkam mala viesť antropozofia.²⁹³

Podľa Steinera už filozofia tým, že jej nástrojom je myslenie, pripravuje cestu k životu: k hlbšiemu preniknutiu duše, jej uvoľneniu z tela a k prežívaniu ducha nezávislého na zmyslovo-telesnej organizácii.²⁹⁴ V závere svojej expozície západného filozofického vývoja sa vracia k tomu, čo spomínal už vo svojich epistemologických spisoch:

„Prostriedky pre hlbšie preniknutie duše sa ponúkajú, ak [mysliaci človek] zameria pohľad na to, čo síce v obyčajnom vedomí spolupracuje, čo ale nevstupuje do vedomia pokiaľ je činné. Ak človek myslí, je jeho vedomie zamerané na myšlienky. Chce si myšlienkami niečo predstaviť; chce v obvyklom zmysle myslieť správne. Môžeme však zamerať svoju pozornosť tiež na niečo iné. Môžeme zachytiť duchovným okom činnosť myslenia ako takú.“²⁹⁵

Toto činné myslenie je podľa Steinera „na jednej strane činným procesom, uskutočňujúcim sa v ľudskom duchu, na strane druhej je súčasne duchovným vnemom uchopeným bez zmyslového orgánu.“²⁹⁶ Človek síce nemôže pozorovať aktuálne myslenie, ale predsa ho len prežíva, a môže zamerať pozornosť na zážitky duše pri aktívnej práci ducha: pri myslení. Tieto zážitky ako „vedľajšie produkty“ sústredeného myslenia sú duchovným vnímaním.²⁹⁷

Pre rozvíjanie a oživovanie myslenia, a teda i pre dosiahnutie zmienených duchovných vnemov, navrhuje Steiner urobiť predmetom myslenia niečo ne-zmyslové, napr. geometrickú zákonitosť či nejaký symbol. Symbol je síce zložený zo zmyslových obrazov, vo svojom význame a prepojenosti jednotlivých javov však nie je zmyslový. To, čo je potom obsahom (predmetom) myslenia, ako i samotné činné myslenie, ktoré predmet

²⁹³ To vrhá svetlo aj na niektoré Steinerove enigmatické vyjadrenia. Podľa neho antropozofia nemala byť metafyzickou špekuláciou, ani abstraktnou teóriou, ale „její myšlenky o člověku jsou prožitky z člověka.“ A ďalej: „Antropozofie sjednocuje teoretický pohled na svět s náhledem životaplným a bezprostředním. Nemá zapotřebí uměle aplikovat na jednotlivé jevy života obecné zákony; stojí od počátku v plném životě, přičemž v něm zří všeobecné platné zákonitosti jako život.“ STEINER, Rudolf. *Anthroposofie a pedagogika*, s. 55.

²⁹⁴ Čo pripomína Platóna (*Faidón*, 65a), podľa ktorého je filozofia prípravou na smrť, resp. spôsobuje odpútavanie duše od tela ešte počas života: „Tedy patrně nejprve ve věcech tohoto druhu je vidět, jak filosof co nejvíce oprošťuje duši od společenství těla.“ PLATÓN. *Faidón*. Praha: OIKOYMENH, 2000. ISBN 80-86005-26-7. S. 22.

²⁹⁵ STEINER, Rudolf. *Die Rätsel der Philosophie in ihrer Geschichte als Umriss dargestellt*. Zweiter Band (GA 18), s. 235-236.

²⁹⁶ STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 202-203.

²⁹⁷ Nuansám medzi nemožnosťou pozorovať činné myslenie, ale možnosťou ho prežívať, zakúšať, sa čiastočne venuje Heusser. HEUSSER, Peter. *Anthroposophy and Science: An Introduction*, s. 255 a 260.

myslí, sú rovnakej ne-zmyslovej povahy. Medzi takéto predmety kontemplácie patria aj prírodovedné idey, teda rôzne čisto myšlienkové mechanické či matematické zákonitosti, no najmä filozofické idey, pričom nejde ani tak o výsledky filozofického uvažovania, ale o duševné sily, ktoré je možné získať myšlienkovou prácou.²⁹⁸

Keď podľa Steinera človek intenzívne stavia do svojho mysliaceho vedomia a opakovane kontempluje niečo ne-zmyslové, čisto myšlienkové, a pritom *venuje láskyplnú pozornosť tomu, čo duša pri myslení prežíva*, tak takéto prežívanie myšlienkovvej činnosti odpútava človeka od tela. Tak sa človek môže dostať k zážitkom ne-zmyslového charakteru, k duchovným vnemom, ktoré sa objavujú v duši ako ony „prožitky z človeka“. Tie nie sú závislé od toho myslenia a predstavovania, ktoré je naviazané na zmyslovo-nervové orgány tela. Postupne tak môže mysliteľ dospieť nie k teoretickému názoru o živote duše nezávislom na pominuteľnom tele, ale k mimo-telesným zážitkom duše. A takýmto spôsobom potom môže postupne nielen premýšľať záhady človeka a bytostné otázky filozofie, ale ich aj žiť.

3.3 Vedecký štatút antropozofie podľa Steinera

Uvedenou cestou vystupňovaného myslenia a vnímania zážitkov duše pri aktivite ducha (pri myslení) sa poznávajúci dostáva k silám, ktoré Steiner v antropozofii nazýva *životnými* či *éterickými silami*. Tieto sú v ľudskom organizme podľa Steinera zodpovedné za rast a formovanie orgánov a telesnej stavby. Životné sily podľa neho čiastočne ukončia svoju formotvornú úlohu zhruba po siedmich rokoch života, čoho vonkajším prejavom u dieťaťa je výmena zubov. Taktiež privedú nervovo-zmyslový systém k takému stupňu zrelosti, že časť týchto životných síl sa uvoľňuje zo zmyslovo-nervového organizmu a zo svojho telesne-formotvorného pôsobenia a metamorfuje v detské sily obraznej predstavivosti (fantázie), myslenia a pamäte. To značí školskú zrelosť a pedagógovia môžu týmto silám prispôbiť vyučovanie.²⁹⁹ Poznávajúci s oživeným myslením môžu tieto sily a ich

²⁹⁸ STEINER, Rudolf. *Die Rätsel der Philosophie in ihrer Geschichte als Umriss dargestellt*. Zweiter Band (GA 18), s. 253. Steiner ceste vedúcej k duchovným vnemom venuje celé knihy či state. Heusser ponúka prehľad niektorých Steinerom doporučených predmetov pre myšlienkovú kontempláciu. HEUSSER, Peter. *Anthroposophy and Science: An Introduction*, s. 263.

²⁹⁹ Steiner sa téme životných či éterických síl (či éterického tela) venuje v mnohých svojich spisoch a prednáškach. V pedagogickom kontexte pozri STEINER, Rudolf. *Výchova dieťaťa a metodika vyučovania* (GA 34), s. 25-31.

metamorfózy bezprostredne duchovne vnímať v ich živej, ne-zmyslovej pôsobnosti. Obyčajné vedomie ich však dokáže v zmyslovom svete nazerať prostredníctvom ich zmyslovo badateľných prejavov.

Podľa Steinera sú to teda životné sily, ktoré budujú fyzické telo. Metamorfovanou podobou týchto síl je myslenie. Životné sily duchovného charakteru vylučujú a budujú zo seba zmyslovo-telesný aparát, vrátane mozgu a nervovej sústavy, aby v ňom potom mohli v premennej podobe myslenia ďalej pôsobiť. Bádateľ, ktorému sa otvoril prístup do sveta životných síl, môže potom nie iba v ľudskom organizme, ale v celej prírode sledovať nielen jej ukončené, do zmyslovej podoby utvrdené produkty, ale i prírodu ako živú, produkujúcu a konkrétne formy utvárajúcu silu. Táto formujúca sila prírody je vo svojej realnosti podľa Steinera tak intenzívna, a plná duchovno-konkrétneho obsahu, že voči nej pôsobí zmyslová podoba prírody ako vyblednutý tieň, až je mysliteľ v pokušení označiť ju iba za *zdanie*.

Steiner sa podľa jeho slov pokúsil takéto oživené poznávanie tlmočiť v reči primeranej bežnému, na zmyslové poznávanie viazanému vedomiu. Tak na počiatku 20. storočia predstavil výsledky svojho antropozofického výskumu v knihách ako je *Teozofia* či *Tajná veda v náčrte* a vo svojich prednáškových cykloch. To, čo prezentoval verejnosti, nemala byť podľa neho abstraktná ideová stavba po vzore myšlienkových systémov idealistických filozofov, ale výsledky poznávania v takej konkrétosti, v akej prezentuje svoje výsledky prírodná veda. I preto o svojom úsilí nehovoril ako o filozofii, ale o vede. Idealistickí myslitelia modernej doby boli podľa neho „málo pružní“ (*nicht Spannkraft genug*)³⁰⁰, a tak svojím myslením neboli schopní utvárať také predstavy, ktoré by uspokojili požiadavky doby a poskytli odpovede na bytostné otázky duše. Steiner bol tiež toho názoru, že bytostné túžby duše po poznaní sa nedajú uspokojiť všeobecnými frázami či kázňami o duši, nádeji na posmrtný život a podobne. Snažil sa ním ponímaný Goetheho spôsob poznávania preniesť do oblasti čistého myslenia. Chcel goetheovsky uchopiť produktívne mysliaceho ducha v človeku a v prírode. Podľa jeho slov usiloval o také poznávanie, ktorého výsledkom nie sú abstraktné špekulácie, ale konkrétne popisy toho, čo duša prežíva v mimo-telesnom bytí. Tak popisuje osudy duše pred narodením i po smrti, hovorí

³⁰⁰ Porov. STEINER, Rudolf. *Die Rätsel der Philosophie in ihrer Geschichte als Umriss dargestellt*. Zweiter Band (GA 18), s. 168-169 a 174.

o jednotlivých ne-zmyslových častiach človeka, ktoré prežívajú rozpad fyzického tela, o minulých stavoch ľudstva či planetárneho systému s ohľadom na vývoj vedomia. Bežne sa vyjadroval k otázkam, ktoré ležia za hranicami – podľa Steinera len bežného – poznania a o ktorých zväčša vypovedajú len náboženstvá či rôzne mystické tradície, a to nielen vo vzťahu k duši, ale i vzniku sveta. Podľa neho však nešlo o nejaký eklekticismus pozliepaných náboženských či ezoterických tradícií, ani o hmlisté mystické zážitky, ale o primárny výskum v duchovných svetoch realizovaný exaktne po vzore mechaniky a prírodovedy, avšak prispôsobený svojmu špecifickému predmetu poznávania. Nechcel poprieť prírodovedecké myslenie, ani napodobovať jeho metódy, ale pokračovať v jeho duchu a rozvinúť ho ďalej, aby prichádzal k výsledkom, ktoré sú rovnako relevantné, ako sú výsledky prírodovedy. Vo svojej biografii píše: „Tak jsem tedy vždy usiloval o to, abych v antroposofii vylíčil objektivní pokračování vědy, nikoli abych vedle této vědy uváděl něco subjektivního.“³⁰¹

Steiner vzhľadom na predmet svojho bádania očakával, že ľudia budú odmietat' ním naznačenú cestu poznania z obavy, že je to cesta hmlistej či subjektívnej mystiky, kde človek nevie odlíšiť fantáziu od skutočnosti:

„Je len prirodzené, že mnohí ľudia, oddaní niektorému z terajších spôsobov myslenia, odkážu svet, ktorý sa tu prejavuje, do oblasti spomienkových omylov, ilúzií, halucinácií, autosugescií a podobne. Na to je možné odpovedať, že vážne úsilie duše, ktoré pracuje na naznačenej ceste, si vypestuje takú disciplínu vlastného ducha, že nájde spoľahlivé prostriedky k odlíšeniu ilúzie od duchovnej skutočnosti, rovnako ako môže v obyčajnom živote pri *zdravom* duševnom stave rozlišovať výtvar fantázie od vnemu. Teoretické dôkazy, že charakterizovaný duchovný svet je skutočný, budeme hľadať márne; také však neexistujú ani pre skutočnosť zmyslového sveta. Ako tu máme rozlišovať, o tom rozhodne samotné *prežívanie* v jednom aj v druhom prípade. - Čo mnohých odrádza od toho podniknúť onen krok, ktorý podľa tohto výkladu je jediný schopný ponúknuť vyhliadky na rozriešenie filozofických záhad, je to, že sa domnievajú, že tak upadnú do oblasti hmlistej mystiky. Kto vopred nemá duševný sklon k takejto hmlistej mystike, otvorí sa mu na tu vykreslenej ceste prístup do sveta duševného prežívania, ktoré je v sebe kryštálovo jasné ako matematická ideová stavba.“³⁰²

Aj v oblasti duchovných (ne-zmyslových) svetov sa Steiner domáha možnosti objektívneho poznávania. Samozrejme, že na tejto ceste je veľa subjektívneho, čo nemá s objektívnym poznaním nič spoločné. Avšak zároveň existujú podľa Steinera zážitky

³⁰¹ STEINER, Rudolf. *Má cesta životem* (GA 28), kap. 31, s. 292.

³⁰² STEINER, Rudolf. *Die Rätsel der Philosophie in ihrer Geschichte als Umriss dargestellt. Zweiter Band* (GA 18), s. 239.

duše, ktoré, keď sú preniknuté myslením, nie sú iba duševným vlastníctvom subjektu, ktorý ich prežíva. Tieto zážitky z duchovného poznávania vznikajú v duši, ale patria svetu – duchovnému svetu. Sú to objektívne skutočnosti, ktorými prechádza každý človek, „ktorý se správně vyvíjí k překonání svých subjektivních zážitků.“³⁰³ Tým sa tieto zážitky v ponímaní Steinera odlišujú od subjektívnej mystiky, v rámci ktorej sa mystik zväčša citovo utápa v zrkadlách vlastnej duše. „Duchovnědné duševní školení, jak je tu míněno, usiluje o takové objektivní zážitky, jejichž pravda je sice poznávána zcela vnitřně, ale jež jsou přesto uvědomovány ve své obecné platnosti.“³⁰⁴

Poznanie, ktoré by bolo objektívne a ľudom spoločné, sa bežne obmedzuje na poznanie zmyslovej skutočnosti, a v nej viac-menej len na to, čo je vyjadriteľné matematicky či mechanicky. Ne-zmyslové záležitosti sveta, akú sú otázky významu ľudskej existencie, existencie života pre narodením a po smrti, sa prenechali viere a má v nich panovať len osobný názor. Uvedený názor o obmedzenosti poznania je však podľa Steinera možné zastávať len za istých predpokladov. Kto totiž vyhlasuje obmedzenosť poznania v uvedenom zmysle, nepozná tie duševné sily, vďaka ktorým je možné vyššie poznanie. *Ako však potom môže správne posúdiť niečo, čo nepozná?* Nepredpojaté uvažovanie môže podľa Steinera od druhých požadovať, aby vypovedali len o tom, čo poznali. Nie je však v súlade s duchom nepredpojatosti vyhlasovať, že je nemožné niečo, čo dotýčny sám nepozná.³⁰⁵ Nepredpojatosť nás môže vzhľadom na špecifickosť predmetu skúmania priviesť k istej rezervovanej opatrnosti, nie však k principiálnemu odmietnutiu možnosti duchovno-vedného poznávania.

Rudolf Steiner požadoval, aby ním razená duchovná veda spĺňala striktné kritériá obdobné kritériám modernej prírodnej vedy. To znamená, že vo svojej podstate mali byť všetky jej tvrdenia založené na pozorovaní a skúsenosti.³⁰⁶ Čo sa týka základného ducha vedy a vedeckosti, nechcel prezentovať nič v rozpore s vedeckým vývojom, ako sa odohrával od 16. či 17. storočia. Opakovane vyzdvihuje výdobytky na poli prírodovedy a oceňuje jej

³⁰³ STEINER, Rudolf. *Tajná věda v nástinu* (GA 13). Hranice: Fabula, 2005. ISBN 80-86600-20-3. S. 15.

³⁰⁴ Tam., s. 15. Porov. s. 79.

³⁰⁵ Tam., s. 29.

³⁰⁶ SCHIEREN, Jost (2023). *Anthroposophy and Waldorf Education. A Field of Tension*, s. 430.

celkový charakter. Všeobecnou metodickou požiadavkou pre možnosť objektívneho poznávania je osvojenie si vedeckého ducha bádania:

„Musíme začať tým, že si osvojíme disciplínu, ktorú nás môže naučiť moderná veda. Musíme sa v nej vzdelávať a potom prísnu metodológiu, vedeckú disciplínu, ktorú sme sa naučili z modernej prírodovedy, presunúť (*hinauszureiben*), aby sme sa pomocou rovnako prísneho prístupu dostali do vyšších oblastí a rozšírili túto metodológiu aj na skúmanie úplne iných svetov. Z tohto dôvodu som presvedčený - a chcem, aby to bolo výslovne povedané -, že pravé poznanie ducha nemôže dosiahnuť nikto, kto si neosvojil vedeckú disciplínu“.³⁰⁷

Steiner sa antropozofickým bádáním nechce líšiť od prírodovedy v celkovom vedeckom prístupe, ale len v oblasti výskumu. Predmetom takéhoto bádania nie sú zmyslové javy, ale javy, ktoré majú ne-zmyslový charakter, hoci s tými zmyslovými bezprostredne súvisia a sú ich podstatou. Vedecký charakter bádania, spojený aj s opatrnosťou v súvislosti s validitou výsledkov, však má zostať zachovaný:

„Ve vnější přírodní vědě nejsou určité poznatky tvrzeny dříve, dokud nejsou uzavřeny všechny nutné pokusy a smyslová pozorování a dokud nejsou příslušné výpočty v pořádku. – Tato metodická svědomitost a disciplína není o nic méně nutná ani v duchovní vědě. Jen se postupuje trochu jinými cestami. Je však nutné své vědomí neustále ověřovat ve vztahu k poznávané pravdě. Musí se umět trpělivě, vytrvale a s vnitřní svědomitostí ‚čekať‘, až vědomí v této zkoušce obstojí.“³⁰⁸

Vedu nejde spoznať podľa predmetu, ktorým sa zaoberá, ale „podle druhu činnosti lidské duše, které se projevuje ve vědeckém úsilí.“³⁰⁹ Je potrebné podľa Steinera nahliadnúť, ako sa chová duša, keď si vypracováva vedu. Ak si človek zvykne rozvíjať vedecký druh činnosti len vtedy, keď do úvahy prichádzajú zmyslové vnemy, potom môže podľahnúť dojmu, že na vede sú zmyslové vnemy tým podstatným. To by však podľa Steinera bolo *svojoľným obmedzením vedy*, ktoré z povahy veci nevyplýva. Ide totiž o onen duševný prístup, ktorý je charakteristický pre vedecké poznávanie. A preto je podľa Steinera možné aj v prípade použitia tohto prístupu na ne-zmyslové vnemy chápať takéto úsilie o poznanie ako vedecké. V duši je potrebné nájsť oporu, ktorá je tak pevná, ako je pevná opora, o ktorú sa opierajú výsledky prírodovedeckého bádania. „Duchovní vědec nechce zneuznávat cenu vědy přírodní, ale uznává ji ještě více než sám přírodovědec. Ví, že bez přisnosti představování, která se uplatňuje v přírodní vědě, nemůže žádnou vědu

³⁰⁷ STEINER, Rudolf. *Grenzen der Naturerkenntnis* (GA 322). Prednáška v Dornachu 29. septembra 1920. Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner, 1981. ISBN 3-7274-3220-9

³⁰⁸ STEINER, Rudolf. *Má cesta životem* (GA 28), kap. 37, s. 325.

³⁰⁹ STEINER, Rudolf. *Tajná věda v nástinu* (GA 13), s. 24.

zakládat.“³¹⁰ Existuje veľa nevedeckých výkladov o ne-zmyslovom obsahu sveta. Nie však preto, že by takéto „výklady nemohly byť ve své podstatě vědeckými, ale proto, že se v daném případě zanedbala vědecká sebevýchova pozorováním přírody.“³¹¹ Podľa Steinera musí byť poznávanie ne-zmyslových svetov sprevádzané na každom kroku bdelym vedomím, obdobným tomu, keď sa niekto snaží riešiť geometrickú či matematickú úlohu. Všetko takzvané duchovné vnímanie, ktoré sa snaží získať ne-zmyslové vnemy znižovaním bdelého vedomia a nie je sprevádzané jasným myslením, nevedie k pravému poznávaniu ne-zmyslových svetov.

3.4 Vedecký prístup k antropozofii a prekážky uznania duchovnej vedy

Vyššie uvedené dokumentuje, že Steiner opakovane obhajoval svoje snaženia ako v princípe vedecké a upozorňoval, že nejde z hľadiska vedy o nič iné, než o presmerovanie vedeckého bádania na ďalšie oblasti. Z veľkej časti sa na uvedenom sebaopomínaní Steinerovho úsilia a jeho vedeckej relevancie zakladajú tvrdenia, podľa ktorých waldorfská pedagogika vychádza z vedeckých základov. V úvodných častiach tzv. Richterovho učebného plánu, diela kolektívu autorov venujúceho sa vzdelávaciemu programu v jednotlivých ročníkoch waldorfských škôl, sa píše: „Waldorfská pedagogika vychádza z nauky o človeku, formulované Rudolfem Steinerem. Ta je založena na moderní empirické vědě: antropozofii.“³¹² Príkladom takéhoto ponímania sú diela M. B. Majorka, ktorý zameriava pozornosť na epistemologickú stránku Steinerovho duchovno-vedného výskumu, zdôrazňuje metodickú prepracovanosť a vedeckého ducha takéhoto prístupu v súvislosti s waldorfskou pedagogikou:

„Steinerova pedagogika je založená na rozsiahlych a neuveriteľne podrobných poznatkoch o človeku a jeho vývoji od detstva až po starobu. Tieto poznatky sa však bežne považujú za subjektívne predstavy jedného človeka, ktorý tvrdil, že dokáže vidieť do neviditeľných duchovných svetov. Ako sme však ukázali, toto poznanie je založené na prísnejšom splnení podmienok objektivity (v epistemologickom zmysle) ako štandardné výsledky empirickej vedy [...] Waldorfské školy nie sú založené na nevedeckých, fantastických, metafyzických, mystických predstavách vizionára, ale na skutočnom výskume nadzmyslovej reality, ktorá nás obklopuje v každom čase a mieste, výskume,

³¹⁰ Tam., s. 25.

³¹¹ Tam., s. 25.

³¹² RICHTER, Tobias (ed.). *Vzdelávací plán pro 1. až 12. ročník waldorfské školy. Pedagogické pojetí a vzdělávací cíle*. Praha: AWŠ ČR, 2013. ISBN 978-80-905222-5-1. S. 18.

ktorý je vo svojom duchu úplne vedecký, ba dokonca presahuje bežnú prírodnú vedu v prísnosti a objektívnosti svojich výsledkov.“³¹³

Uvedený prístup považujúci antropozofiu za vedecky fundovanú však privádza antropozofické hnutie a zvlášť waldorfské školy na tenký ľad. Steinerova epistemológia a z nej vychádzajúca koncepcia vedy sa snaží fundovať nielen vedecké poznávanie zmyslového sveta, ale vedecké poznávanie ako také. A výsledkom Steinerovej epistemológie je *poňatie vedy v širšom zmysle*, než je jej *zaužívané* poňatie. Predstavuje v istom zmysle inú metaparadigmu vedy. Zahŕňa možnosť vedeckého prístupu nielen v humanitných oboroch a vo filozofii, ale predovšetkým v oblasti skúmania tzv. duchovných vnemov. Jej ťažisko spočíva v postulovaní možnosti získania evidencie, ktorá je vnútorná. Obhajuje možnosť vnútorného empiricizmu na vedeckých základoch.

I za predpokladu platnosti Steinerovej teórie poznania platí, že to *nie je všeobecne akceptovaná epistemológia*. Autori, ktorí zastávajú Steinerovu epistemologickú pozíciu, sa snažia upozorňovať na podľa nich neopodstatnené bariéry v súčasnej vede, ako je práve ohraničovanie vedy len na zmyslovú skúsenosť, a chcú raziť nové a rozšírené poňatie vedy. Pokiaľ takéto úsilie poukazuje na ideologické a nevedecké predpoklady v súčasnej paradigme vedy, možno považovať takéto úsilie za viac ako žiaduce, pretože oslobodzuje vedu samotnú z neoprávneného oklieštenia.³¹⁴ V kontexte waldorfskej pedagogiky je však potrebná istá ostražitosť. Ako upozorňuje Schieren, možnosť označiť waldorfskú pedagogiku ako vedecky fundovanú odvolávaním sa na Steinerove bádania vyžaduje kompletný posun vo vedeckej paradigme. A tento posun nemôže realizovať len antropozofia samotná. Je skôr pravdepodobné, že vládnuca paradigma skončí časom sama od seba, pretože materializmus a technokratický svetonázor v nej implicitne obsiahnutý povedú k ešte väčším spoločenským či environmentálnym katastrofám. Tie budú viesť ku kritickému prehodnoteniu materialistickej paradigmy, čoho vedľajším efektom bude

³¹³ MAJOREK, Marek B. – DAHLIN, Bo. Anthroposophy and the spiritualized understanding of the human being as basis for education. Príspevok na konferencii ECER-EERA s názvom *Theory and Evidence in European Educational Research* vo Viedni, 28-30. september 2009. Program konferencie dostupný online: <https://eera-ecer.de/ecer-programmes/conference/3/network/6/> Príspevok samotný je momentálne on-line nedostupný.

³¹⁴ Mimo antropozofického hnutia stúpa počet autorov a textov, ktoré poukazujú na neoprávnené ideologické limitácie vedy. Ich predstavenie presahuje rámec tejto práce. Ako možný úvod do tejto problematiky však uvediem aspoň dielo Sheldrakea. Porov. SHELDRAKE, Rupert. *Science Delusion. Freeing the Spirit of Enquiry*. London: Coronet Books, 2012. ISBN 978-1-444-72793-7.

stúpajúci záujem o antropozofiu.³¹⁵ V každom prípade sa tento paradigmatický posun ešte neudial a v súčasnej pedagogickej vede nie je antropozofickej pedagogickej antropológii priznaný vedecký status.³¹⁶

Uvedený posun bude narážať aj na interné prekážky. Tým, že Rudolf Steiner prezentoval výsledky svojho antropozofického bádania ako vedecké, vniesol paradoxne do antropozofického hnutia isté potenciálne riziko nevedeckého prístupu k antropozofii. Ten nesúvisí ani tak s antropozofiou, ale s tým, ako sú Steinerove bádania chápané v antropozofickom hnutí a ako je (ne)chápaná veda. Takýto prístup je potom príznačný nekritickým prijímaním Steinerových tvrdení v časti antropozofického hnutia, bez pokusu testovať ich vlastným úsudkom a pozorovacími schopnosťami. Často ide o vieru a pasívne prijímanie Steinerových slov bez akejkoľvek snahy o vlastné poznanie. Toto neraz vedie k tvorbe kompilácií citátov zo Steinerovho diela a vytváranie špekulácií na ich základe. Veľké množstvo sekundárnych antropozofických publikácií zaobchádza so Steinerovými tvrdeniami ako s nespochybniteľnými faktami.³¹⁷

Nad rámec toho, čo uvádzajú interní kritici antropozofického hnutia ako je Kiersch či Schieren, je na tomto mieste zdá sa potrebné upriamiť pozornosť a vnieť do vedomia jednu špecifickú črtu antropozofie. Táto črta sa nezdá byť problematickou v princípe, ani takou automaticky nerobí antropozofiu, ale zvyšuje možnosť neadekvátneho prístupu k nej. Ako už bolo zmienené, antropozofia sa okrem iného zaoberá výskumom zmyslovo nepostrehnuteľných svetov a tvrdí, že tieto svety nie sú uzavreté, ale prístupné osobnej skúsenosti ako i možnosti ich poznania. V tomto nároku sa viac či menej podobá niektorým ezoterickým tradíciám či niektorým orientálnym duchovným prúdom.³¹⁸ Rudolf Steiner videl hodnotu v samostatnom tzv. duchovnovednom bádani (ako doplnok toho prírodovedného), ktoré sa snažil sprístupniť ostatným bádateľom jasným popisom cesty

³¹⁵ SCHIEREN, Jost. *The scientific credibility of anthroposophy*, s. 91. Taktiež SCHIEREN, Jost. *Anthroposophy and Waldorf Education. A Field of Tension*, s. 431.

³¹⁶ Predstavenie vybraných „novoparadigmatických“ autorov, ktorí predostierajú aj konkrétne výsledky svojich bádani na poli neredukcionistickej vedy, je obsiahnutý napríklad u Lobotku. Porov. LOBOTKA, Vladimír. *Cesta k zjednotenému kozmu*. Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 2016. ISBN 978-80-8061-904-6.

³¹⁷ SCHIEREN, Jost. *The scientific credibility of anthroposophy*, s. 92.

³¹⁸ Západnej ezoterickej tradícii sa venujú práce Wouteru J. Hanegraaffa. Obsahujú state venujúce sa aj dielu Rudolfa Steinera. Porov. napr. HANEGRAAFF, Wouter J. (ed.). *Dictionary of Gnosis & Western Esotericism*. Leiden: Brill NV, 2006. ISBN 9789004152311.

a prostriedkov, ako sa k takémuto bádaniu a vlastným výsledkom dostať. Avšak – a tu spočíva isté antropozofické špecifikum – videl hodnotu aj v zaobraní sa už vybádanými poznatkami samotnými, a to aj v prípade, že človek nie je „duhovne vidiaci“. Inými slovami: netvrdil, že antropozofickými poznatkami sa netreba zaoberať a každý si má sám zistiť, čo je možné zažívať rozšírenými duševnými schopnosťami. Naopak, oboznámenie sa s výsledkami duchovného bádania považoval za potrebné ako nutný predstupeň samostatného bádania. A to z viacerých dôvodov: Jednak bude bádajúci potom rozumieť tomu, čo bude neskôr sám vnímať, inak sa môžu nové vnemy stať neistým, ba nebezpečným tápaním. Výsledky Steinerových bádání potom majú úlohu akejsi mapy či návodu na použitie, a to pred vstupom do samotného terénu. Ďalej: vďaka porozumeniu výsledkom duchovného bádania bude môcť skúmajúci lepšie porozumieť zmyslovému svetu a obyčajnému životu, na ktorý budú mať myšlienky duchovnej vedy posilňujúci účinok. A konečne, keďže má ísť o vedecké bádanie, tak rovnako ako v prírodnej vede by sa i tu mal nový bádateľ zaujímať o výsledky, ktoré už boli na danom poli výskumu dosiahnuté.³¹⁹

Kombinácia apelu na potrebnosť zaoberania sa výsledkami antropozofických bádání spolu s ich prezentáciou ako vedecky fundovanými môže byť jedným z dôvodov, prečo sa Steinerove duchovnovedné bádania prijímali v časti antropozofického hnutia bez výraznejšieho kritického či akademického odstupu. „Prívrženci“ Steinera potom medzi sebou hovorili hermetickým jazykom nezrozumiteľným pre laikov, bez výraznejšieho prejasnenia významu používaných pojmov. Steinerove bádania sa *a priori* považovali za pravdivé výsledky o ne-zmyslový rozmer rozšírenej vedy a mnohí reprezentanti hnutia ich ďalej nekriticky šírili. Nemôžeme nedať v niečom za pravdu Schierenovmu ostrému posudku v súvislosti s nekritickým prijímaním Steinerových diel:

„Desaťročia trvajúci návyk študovať Steinerove dielo vedie k presvedčeniu, že človek je úplne informovaný a zorientovaný vo veciach, ktoré Steiner prezentoval, a preto o nich môže (a mal by) poučovať ostatných. Dlhoročným čítaním diel Rudolfa Steinera sa zvyčajne oslabuje individuálna schopnosť zdržanlivého úsudku, pokiaľ ide o ich vedomostný obsah. Je to skoro ako tráviť veľa času v galériách a v dôsledku toho si namýšľať, že by človek mohol maľovať ako Rafael. Tento nedostatok uvedomenia si nutnosti racionálneho odstupu, ktorý je potrebný vo vzťahu k výrokom Rudolfa

³¹⁹ Zmienky o potrebnosti a prospešnosti štúdia antropozofických poznatkov sú roztrúsené naprieč Steinerovým antropozofickým dielom. Niektoré z nich pozri v STEINER, Rudolf. *Tajná veda v násťinu* (GA 13), s. 11, 35, 52, 58, 87, 253.

Steinera, nie je zdrojom toho, že antropozofia je považovaná za nevedeckú, ale *práve to ju robí nevedeckou*.³²⁰

Pokiaľ sa takýto prístup spojí s odmietaním academickej diskusie v domnienke, že akademická veda je poplatná predsudkom koreniacim v materialistickom redukcionizme – akokoľvek by to bola pravda – tak hrozí, že z antropozofie sa stane uzavretý systém s nábožensko-ideologickým charakterom neschopný vnútornej sebareflexie a ďalšieho vývoja.

Je však paradoxné, že želaním Rudolfa Steinera, ktoré na rôznych miestach svojho diela z antropozofického obdobia opakuje, je apel na rozumnú opatrnosť pri čítaní jeho diel či inom oboznamovaní sa s jeho výskumom. Kritické, no nepredpojaté myslenie má byť podľa neho skúšobným kameňom tak pri prijímaní prírodovedeckých poznatkov, ako aj duchovnovedných výkladov. V úvode k prvému vydaniu *Tajnej vedy v náčrte* píše:

„I když se kniha zabývá bádáním, které není přístupné rozumu vázanému na smysly, nepředpokládá nic, co by nebylo pochopitelné nepředpojatému rozumu a zdravému smyslu pro pravdu každého člověka, který chce těchto darů použít. Autor říká upřímně, že si přeje především čtenáře, kteří nejsou ochotni přijímat přednesené věci slepou vírou, ale snaží se přezkoumat to, co bylo sděleno, na základě poznatků vlastní duše a zkušeností vlastního života. Přál by si především opatrné čtenáře, kteří uznávají jen to, co se dá ospravedlnit logicky. Autor ví, že jeho kniha by neměla žádnou cenu, kdyby byla odkázaná jen na slepou víru; je užitečná jen do té míry, pokud ji lze ospravedlnit nepředpojatým rozumem. Slepá víra může snadno zaměňovat pošetilost a pověru s pravdou.“³²¹

Pasívne a nekritické prijímanie antropozofických bádání stojí nielen na dôvere v Rudolfa Steinera v to, že to bol poctivý a svedomitý bádateľ – to by sa dalo ešte pochopiť, pretože

³²⁰ SCHIEREN, Jost. *The scientific credibility of anthroposophy*, s. 92.

³²¹ STEINER, Rudolf. *Tajná věda v nástinu* (GA 13), s. 11. A v jednom z prednáškových cyklov je Steiner v tomto ohľade ešte priamočiarejší: „Duše často túžia po informáciách [od duchovne poznávajúceho], ale sú rovnako často lenivé podrobiť to, čo prichádza od duchovného bádateľa, nestrannému zväženiu a úsudku, hoci takéto posúdenie by bolo možné. V takomto prípade sa namiesto objektívneho skúmania objavuje viera, a to, čo sa hovorí, sa berie na základe autority, pretože to niekto hovorí ľúbivým alebo naliehavým spôsobom, ktorý poslucháča dokáže osloviť. Viera v autoritu nastúpi na miesto opatrného skúmania. A najhoršia vec je, milí prítomní, ak do vzťahu medzi duchovným bádateľom a jeho publikom vstúpi klamná autorita. Ak musí byť duchovný bádateľ pri svojej činnosti stále bdely, potom by sa aj poslucháči mali držať v strehu a neustále byť v stave vnútornej sebareflexie, aby zistili, koľko prijímajú len na základe viery, predsudkov či sympatie, a aby neprijímali tvrdenia duchovného bádateľa na základe autority. (...) Takéto nekritické prijímanie má ten následok, že ničí zdravý rozum, obyčajný ľudský úsudok. (...) Aj keď dnes ešte nemožno dosiahnuť ideálny stav, pretože duchovnej vede stoja v ceste mnohé predsudky, predsa len treba povedať, že ak má pravda zvíťaziť, mali by poslucháči [nestranným posúdením] čo najviac sťažovať šírenie pravdy duchovným bádateľom a klásť najvyššie nároky na to, aby sa poznatky duchovnej vedy vtisli do pojmov a predstáv zdravého rozumu.“ STEINER, Rudolf. *Irrtümer der Geistesforschung* (GA 69a). Prednáška v Mníchove 27. novembra 1912. Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 2007. ISBN 978-3-7274-0691-1. S. 159-162.

nie sú známe nejaké skutočnosti spojené s jeho osobnosťou, ktoré by naznačovali neserióznosť jeho bádania – ale aj na nezdôvodnenom predpoklade, že sa vo svojich výskumoch nemýlil. Rudolf Steiner pritom v priebehu času menil niektoré svoje vyjadrenia, napr. o počte ľudských zmyslov, a upozorňoval, že sa vydáva do oblastí, kde omyl, napriek serióznej snahe o poznanie, je všadeprítomný:

„Na rozdiel od iných oblastí vedeckého bádania, práve v oblasti duchovného výskumu číha chyba na každom rohu a nie je ľahké ju rozpoznať. Často sa objavuje v plášti pravdy, zamaskovaná, v ťažko rozpoznateľnej podobe. Omyl tam číha ako protivník, ktorý chce byť nielen vyvrátený - ako je to v prípade vonkajšieho, fyzického skúmania pravdy -, ale ktorý chce byť skutočne porazený dušou duchovného bádateľa. Potom ho je ťažké prekonať nielen v duši duchovného bádateľa, ale aj v bezprostrednom živote. V mnohých prípadoch sa duchovný bádateľ môže posunúť k pravde až vtedy, keď sa mu naozaj podarí poraziť omyl ako nepriateľa.“³²²

K istej opatrnosti v prístupe k Steinerovým bádaniám vyzýva už fakt, že jeho teória poznania platí tak pre bežnú vedu, ako aj pre výskumy v ne-zmyslových oblastiach.³²³ Aj pre poznávanie duchovných svetov platí, že vnemy musia byť preniknuté myslením, ak nemajú byť nesúrodým chaosom bez poriadku a významu: „To, čo k nemu v tomto [duchovnom] svete pristupuje v podobe vnemu tak, ako duchovný svet jeho vlastného myslenia, to človek rozpoznáva ako svet duchovných vnemov. K mysleniu by mal svet týchto vnemov ten istý vzťah ako má na zmyslovej strane svet zmyslových vnemov.“³²⁴ Nestačí mať len duchovné vnemy, je potrebné preniknúť ich myslením.³²⁵ Potom však ani k duchovným svetom nemožno pristupovať naivno-realisticke, akoby duchovné skutočnosti niekde čakali v už hotovej podobe, a duchovný bádateľ ich po rozvinutí svojich duševných schopností len uzrie a popíše bez ohľadu na individuálne špecifiká jeho mysliaceho vedomia. To by bol naivný realizmus v duchovom kabáte. I tu platí, že „všetky

³²² Tam., s. 135.

³²³ „Keď sa na túto onehdy spísanú teóriu poznania znovu pozerám, tak sa mi javí ako epistemologický základ a odôvodnenie všetkého, čo som povedal a uverejnil neskôr. Hovorí o podstate poznania, ktoré uvoľňuje cestu zo zmyslového sveta do sveta duchovného.“ STEINER, Rudolf. *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2). Predhovor k novému vydaniu datovaný r. 1923. S. XI.

³²⁴ STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 203.

³²⁵ „Vnem samotný je rovnako nepostačujúci pre duchovnú vedu ako pre tú prírodnú: zákonitosť toho, čo bolo vnímané, musí byť nahliadnutá myslením a jasne daná do harmónie s tým, čo bolo vnímané.“ HEUSSER, Peter. *Anthroposophy and Science: An Introduction*, s. 267.

veci vidíme vo svetle, ktoré im prepožičiava človek sám.“³²⁶ A aj z toho dôvodu pre rozpoznanie toho, čo na ne-zmyslovej skutočnosti patrí objektívne jej samotnej, a čo je len projekcia vlastných duševných špecifik, musí poznávajúci v najvyššom možnom zmysle poznať predovšetkým sám seba a všetky sympatie k sebe samému, keďže ani v oblasti duchovného výskumu „neexistuje iný spôsob ako z poznania odstrániť nepravdu, omyl, ako úplné sebazpoznanie.“³²⁷ Aj keď pre argumentáciu pripustíme, že Rudolf Steiner na ceste vedeckej sebadisciplíny a sebazpoznania mohol dosiahnuť značné pokroky, tak stále platí, že výsledky jeho antropozofických bádání by mali v niečom inú podobu a boli by vyjadrené inak, ak by ich prezentoval niekto iný ako muž pôsobiaci v nemeckom intelektuálnom a kultúrnom kontexte na prelome 19. a 20. storočia.

A do tretice, všetky filozofické či svetonázorové presvedčenia podliehajú vývoju, vrátane antropozofie v podobe, v akej ju Steiner formuloval na začiatku 20. storočia. Vývoj je potrebné brať vážne a vzťahnuť ho aj na vlastné presvedčenia. Vývoj názorov o povahe sveta však neznamená, že staré myšlienky sú prekonané novými. Každá doba má svoju paradigmu, v rámci ktorej sa artikulujú isté svetonázory. Tieto sú pravdivé, ak chápeme stanovisko, z ktorých sú formulované:

„Človek musí prísť k poznaniu, že nemôže existovať žiadna myšlienka, ktorá by bola schopná raz a navždy vyriešiť záhady vesmíru všeobšiahlym spôsobom. Taká je povaha ľudského myslenia, že novoobjavená myšlienka sa čoskoro zase premení na novú hádanku. [...] Kto sa chce pozeráť na dejiny vývoja ľudského myslenia z plodného hľadiska [...] [m]usí byť tiež schopný prijať myšlienku, že spôsob myslenia, ktorého sa sám pridŕžiava, bude v budúcnosti nahradený úplne iným. A táto myšlienka ho nesmie odvieŕť od presvedčenia, že napriek uvedenému zostáva ‚pravdivým‘ jeho terajší názor, ku ktorému dospel. Zmýšľanie, ktoré sa mylne domnieva, že myšlienky skoršej doby sú ako nedokonalé prekonané ‚dokonalými‘ myšlienkami súčasnej doby, nijako nepomáha pochopiť filozofický vývoj ľudstva.“³²⁸

³²⁶ STEINER, Rudolf. *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2), s. 63. Podľa Schierena si nasledovníci Steinera práve toto často neuvedomujú a chápu vzťah k duchovným svetom naivno-realisticky. Porov. SCHIEREN, Jost. *The scientific credibility of anthroposophy*, s. 93.

³²⁷ STEINER, Rudolf. *Irrtümer der Geistesforschung* (GA 69a). Prednáška v Mníchove 27. novembra 1912, s. 150.

³²⁸ STEINER, Rudolf. *Die Rätsel der Philosophie in ihrer Geschichte als Umriss dargestellt* (GA 18). Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1985. ISBN 3-7274-0180-X. S. 14. Uvádžam tu toto novšie vydanie, pretože uvedený citát sa nachádza v predhovore z roku 1918 k novým vydaniám. Tlačená podoba spisu, z ktorého pochádzajú predošlé citácie na viacerých miestach tejto práce, predchádza rok 1918, a tak sa v ňom onen predhovor nenachádza.

Uvedené skutočnosti naznačujú, že ani z antropozofickej pozície nie je možné pristupovať k výsledkom bádania Rudolfa Steinera *a priori* ako k pravdivým. To nevyklučuje autenticitu Steinerovho vedeckého úsilia. Odmietnuť *en bloc* Steinerove bádateľské výklady ako číre výplody fantázie, alebo ich automaticky považovať za pravdivé, je z princípu nevedecké, a z pohľadu antropozofie neantropozofické a v rozpore so Steinerovými intenciami.

Ako vhodný a oprávnený sa zdá prístup navrhovaný Schierenom, a to urobiť antropozofiu predmetom regulárneho vedeckého výskumu s požadovaným kritickým odstupom zabezpečujúcim, že Steinerove výroky nebudú brané ako pravda *per se*. Takýto prístup nie je pokrútený dogmou a metafyzickou vierou, ale vyplýva z fenomenologického zamerania Steinerových raných prác, kedy skúmajúci neustále kriticky reflektuje svoje predsudky, predpoklady a bežne nepovšimnuté aspekty vlastného myslenia, pretože si je vedomý svojej participácie na tom, ako sa skutočnosť javí:

„Pravá hodnota antropozofie nespočíva v nasledovaní obmedzených a predpojatých pojmových schém, ale v úsilí o generovanie čo najširších a najpohyblivejších myšlienkových foriem. Antropozofia potrebuje byť braná ako metóda. Nepredstavuje rigidný svetonázor, ale prekonáva obmedzenia materialistického redukcionizmu bez toho, aby sa uchýlila k metafyzickým fantáziám alebo duchovnému determinizmu. Spolieha sa na sebakritické, produktívne poznanie, ktoré sa v goetheovskom zmysle snaží pomocou mobilných foriem myslenia a pojmov prispôbiť individuálnemu objektu poznania podľa jemu (objektu) vlastných podmienok.“³²⁹

Schieren apeluje na novú kultúru v prístupe voči antropozofii, než je tá, ktorá sa vytvorila za posledných sto rokov u nasledovníkov (i oponentov) antropozofie.³³⁰ Požiadavkou takéhoto prístupu je udržiavanie rozumného odstupe medzi tým, čo človek sám spoznal a poznatkami obsiahnutými v Steinerových antropozofických textoch a prednáškach. Nasledovníci Steinera by sa mali vzdať prístupu „my vieme lepšie“, pretože v skutočnosti väčšinou nevedia viac ani lepšie, len vložili dôveru do Steinera, že „on vie lepšie“.³³¹

Tu je namieste dodať, že nekritické prijímanie Steinerových výkladov je zdá sa vedľajším efektom jeho doporučení zaoberať sa vybádanými antropozofickými poznatkami, pretože ich môže pochopiť aj človek s bežným myslením a nerozšírením stavom vedomia. Pri tom je však, nazdávam sa, ľahké stratiť zo zreteľa, že existuje rozdiel medzi „niečo logicky

³²⁹ SCHIEREN, Jost. *Anthroposophy and Waldorf Education. A Field of Tension*, s. 434.

³³⁰ Tam., 432.

³³¹ SCHIEREN, Jost. *The scientific credibility of anthroposophy*, s. 92.

pochoptí“, a „niečo samostatne poznať“. Nasledovníci Steinera od neho neraz preberajú logicky koherentné pojmy a zabúdajú, že k plnohodnotnému poznaniu je potrebné spojiť pojem s niečím vnímateľným, resp. prebudíť pojem v životnú realitu. Preto je možné tiež len odporúčať udržiavanie vedomia rozdielu medzi tým, čo logicky sedí a dáva zmysel, a tým, čo už možno nazvať autentickým vlastným poznaním.

Steiner v *Záhadách duše* sám dáva podnet k tomu, aby sa antropozofické náhľady okresávali a precizovali tým, že sa dajú do súvisu s náhľadmi vychádzajúcimi z bežnej empirickej vedy (ktorú Steiner v tomto kontexte sumárne označuje ako antropológiu). Ukazuje, ako sa proces poznávania od vnemu po predstavu skúmaný antropológiou (neurovedou, fyziológiou a pod.) dopĺňa, resp. približuje k miestu poznania, ku ktorému z druhej strany prichádza antropozofia. Obe vedy zaujímajú odlišné postavenie a nemôžu sa nahradiť, no majú sa k sebe ako fotografia k svojmu negatívu. Až zo spoločného stretnutia antropológie s antropozofiou môže podľa Steinera vzniknúť vzájomné porozumenie a rozvinúť sa „filozofia ľudskej bytosti“.³³²

Jedným z prvých krokov vedeckého prístupu k antropozofii by podľa Schierena malo byť základné rozdelenie Steinerových tvrdení na tri skupiny:

1. v princípe overiteľné tvrdenia – teda tvrdenia, ktoré môžu byť podložené bežnými vedeckými metódami. Sem bude v Schierenovom odhade spadať značná časť Steinerovho diela
2. neoveriteľné, ale v princípe možné a predstaviteľné výroky – sem patrí napr. idea reinkarnácie, ktorá sa nedá bežnými prostriedkami potvrdiť, ale v celkovom kontexte znie hodnoverne a predstaviteľne
3. neoveriteľné a ťažko predstaviteľné výroky – podľa Schierena sem spadá veľmi malá časť Steinerových výrokov, ktoré sú ťažko mysliteľné v kontexte súčasného poznania a predstáv o tom, čo je možné.³³³

³³² STEINER, Rudolf. *Von Seelenrätseln* (GA 21), s. 32-33. Na tomto mieste môže byť vhodné dať opäť do pozornosti dielo Petra Heussera, ktorý skúma jednotlivé Steinerove duchovno-vedecké poznatky týkajúce sa tzv. „bytostných článkov“ či „ontologických rovin“ človeka a dáva ich do súvisu s výskumom v zmyslovo-empirických vedách. HEUSSER, Peter. *Anthroposophy and Science: An Introduction*. Plodným v tomto smere je aj výskum Emila Páleša, ktorý rôzne náboženské tradície o tzv. „duchoch času“, čo je častý motív aj v antropozofii Rudolfa Steinera, dáva do súvisu s poznatkami historiometrie či iných empirických vied. Takéto úsilie, v ktorom sa tzv. duchovnovedné poznatky integrujú s poznaním na zmysly naviazanej empirickej vedy, nazýva autor *sofiológiou*, ktorej v západnom svete zodpovedajú niektoré formy tzv. integrálnych štúdií. Porov. PÁLEŠ, Emil. *Sophiology as an Example of Integral Science and Education in the Slavonic Tradition*. Online. Spirituality Studies. Vol. 1, Issue 1 (2015), s. 37-75. ISSN 1339-9578. Dostupné z: <https://www.spirituality-studies.org/dp-volume1-issue1-spring2015/#36> [citované 2024-04-22].

³³³ SCHIEREN, Jost. *The scientific credibility of anthroposophy*, s. 95.

Vedecký prístup k antropozofii a rozlíšenie vedeckej hodnovernosti jej jednotlivých výsledkov umožní hodnotiť rôzne antropozofické poznatky zvlášť. Okrem iného tak Steinerovo dielo nebude môcť byť diskreditované výberom niekoľkých v súčasnom kontexte poznania ťažko predstaviteľných výrokov či pasáží.³³⁴ Vedia však nasledovníci Rudolfa Steinera, ako si jednotlivé časti jeho diela stoja pred kritickým preskúmaním? Dokážu rozlíšiť, ktoré jeho tvrdenia sú dobovo prekonané a ktoré by sám Steiner dnes povedal úplne inak? Rozpoznávajú miesta, kde Steiner nevychádzal z vlastného výskumu, ale opieral sa o poznatky iných, ktoré mohli byť nepresné či zastarané?

Steiner spomína³³⁵ známy Coleridgeov aforizmus: „Ten, kto začne milovať kresťanstvo viac ako pravdu, začne čoskoro milovať svoju denomináciu či cirkev radšej ako kresťanstvo, až skončí tým, že bude mať najradšej sám seba pred všetkým ostatným.“³³⁶ Podľa Steinera takýto prístup znamená, že má niekto pravdu rád nie pre ňu samu, ale kvôli sebe samému, pretože sa zamiloval do vlastných názorov. Je to skrytý egoizmus, ktorý vedie k netolerancii voči iných životným cestám. Nie je možné však toto tvrdenie vzťahovať aj na antropozofiu v podobe, v akej prežíva u niektorých jej prívržencov? Majú radšej pravdu, alebo antropozofiu? Nie je potom takýto prístup aj základom toho, že je považovaná za nevedeckú a dogmatickú doktrínu so všetkými dôsledkami, pretože jej kritici vnímajú niečo neúprimné na ich pôsobení?

3.5 Antropozofia v pedagogickej praxi

Uvedený vedecký prístup k antropozofii môže byť predstupňom či akýmsi kritickým sitom, cez ktoré sa antropozofia preoseje od protirečivých či bežnej vede odporujúcich poznatkov. Takýto prístup môže byť osožný v akademickej diskusii, nemusí však byť postačujúcim pre plodnú pedagogickú prax. Predpokladom plodného pôsobenia antropozofie v živote človeka je totiž podľa Steinera jej meditatívne uchopenie, ktoré dokáže spôsobiť osobnostno-duševnú premenu u toho, kto sa takýmto spôsobom

³³⁴ Tam., s. 95.

³³⁵ STEINER, Rudolf. *Metamorphosen des Seelenlebens* (GA 58). Prednáška v Berlíne 22. októbra 1909 s názvom *Die Mission der Wahrheit. Goethes Pandora in geisteswissenschaftlicher Beleuchtung*, s. 55.

³³⁶ COLERIDGE, Samuel T. *Aids to Reflection. Moral and Religious Aphorisms*, no. XXV. London: George Bell and Sons. (1825) 1884. S. 66. Dostupné z: <https://www.gutenberg.org/files/44795/44795-h/44795-h.htm> [citované 2024-04-22]

antropozofii vystavuje. Vedecký odstup sa nemusí ani v prípade antropozofie vylučovať s jej intímno-meditatívnym uchopením.³³⁷

Príčina premeny antropozofie na nevedeckú, vieroučnú doktrínu zdá sa nie je ani tak v jej skromnom, meditatívnom prijímaní, ako skôr vo vyhľadávaní antropozofických obsahov pre informačné účely bez meditatívneho naladenia a bez snahy o premenu mysliaceho vedomia. Antropozofický obsah potom takýto Steinerov nasledovník prijíma do obyčajného, duchovnovedne neprebudeného vedomia ako nejaké bežné informácie a „správy z druhého brehu“, ktoré sa v tejto podobe ďalej odovzdávajú, prípadne sa používajú ako argumenty v diskusii, alebo sa na ich základe píše sekundárna antropozofická literatúra. Antropozofia sa potom berie ako nejaká náuka, s ktorou keď sa človek oboznámi, tak vie viac ako ostatní a môže ďalej šíriť nadobudnuté vedomosti. Takéto prijímanie a ďalšie komunikovanie antropozofie môže pôsobiť na okolie neprirodzene.

Podľa Steinera však pri meditatívnom ponímaní antropozofických bádání nejde o to, aké myšlienkové obsahy sú komunikované, ale o to, ako sú komunikované: „Tu je však potrebné hľadať i dôvod, prečo je také ľahké znázornenia duchovného bádateľa pochopiť mylne. Užho je totiž naozaj menej dôležité to, čo hovorí, ale ako hovorí. V tomto ‚ako‘ sa nachádza odlesk jeho nadzmyslových zážitkov.“³³⁸ Nejde o to, aké obsahy si z antropozofie recipient osvojuje, ale čo na základe nich zo seba urobí a ako sa nimi nechá premeniť. Cieľom nie je rýchle prečítanie si antropozofických textov a nadobudnutie vedomia, že človek „teraz už vie“, ale meditatívne, opakované pohrúženie sa do formy myšlienok a vystavenie sa účinku tejto formy na dušu. Steiner vystríhal pred prístupom, v rámci ktorého sa dôraz kladie na ono „čo“, na informačné obsahy, viac ako na „ako“ (forma myšlienky, spôsob budovania určitého obrazu). Takýto prístup označuje za premenu antropozofie na „šedú teóriu“. Ním sa niečo živé na antropozofii usmrcuje, ubíja. A tento prístup zaznamenal Steiner ako rozšírený medzi antropozofmi už v jeho okolí:

³³⁷ Porov. KIERSCH, Johannes. *How Can Steiner's Pedagogical Esotericism Be Open for Discussion? Theses on Avoidable Obstacles to Discourse*, s. 421. Podľa Jörga Ewertowski je takéto oscilovanie medzi vedeckým odstupom a meditatívnym uchopením ako dýchanie. Porov. EWERTOWSKI, Jörg. Lesen im Werk Rudolf Steiners. Wissenschaftlicher Abstand und existentielle Nähe. *Anthroposophie - Vierteljahrsschrift zur anthroposophischen Arbeit in Deutschland*. Ostern, I/2014. S. 16.

³³⁸ STEINER, Rudolf. *Zrkadlené Ja. Bolonská prednáška – filozofické základy antropozofie* (GA 35), s. 14.

„Bohužel se v Anthroposofické společnosti přihlíží příliš málo k tomu, že anthroposofie nemá být šedou teorií, ale opravdovým životem. Opravdový život, to je její podstata; a pokud z ní někdo *dělá* šedou teorií, pak začasť není *lepší* nýbrž *horší* teorií než jiné. Ale je tomu tak, že teorie se z ní stává, až když z ní někdo *teorii dělá*, když ji umrtvuje. Příliš málo se ještě bere na vědomí, že anthroposofie není jenom jiným názorem na svět než jiné, ale že je třeba ji také *jinak přijímat*. Její podstatu poznáme a prožijeme teprve při tomto odlišném způsobu přijímání.“³³⁹

Podľa Steinera sú zážitky duchovného bádateľa ne-zmyslové. Keď ich však chce vyjadriť, musí to urobiť pomocou niečoho, čo im je cudzie, a to pomocou bežných výrazových prostriedkov a jazyka vzatého zo sveta zmyslového vnímania. Obsah takéhoto duchovného zážitku „nemôžeme hľadať vo výrazových prostriedkoch [duchovného bádateľa], to znamená v predstavách sprístupnených zmyslovému vnímaniu, ale v spôsobe, ako tieto výrazové prostriedky používa.“³⁴⁰ Tak ako Goethe videl prarastlinu ako niečo dynamické, živé a intenzívnejšie než jednotlivé jej zmyslové stelesnenia, tak duchovný bádateľ stojí so svojim živým myslením uprostred archetypálnych, životom presýtených ideí vecí. Stojí uprostred nevysloviteľného. Keď však tento bezprostredne vnímaný duchovný život dáva predsa len do slov a jazyka určeného pre bežné vedomie, tak takéto vyjadrenie po informačnej a obsahovej stránke ustrnie v nejakej konkrétnej výrazovej forme. Predverbálna živá idea – chcelo by to povedať praidea - by sa dala vyjadriť aj inak, inými slovami, z iného pohľadu. V tom ktorom texte či prednáške však nadobudla konkrétnu formu. Ak si túto konkrétnu formu nasledovník Steinera stotožní s duchovnou ideou, môže dôjsť k mylnému názoru, že pozná duchovnú skutočnosť samotnú. Miesto životapľnej idey má však iba neživotnú predstavu či abstraktný pojem – prázdne slová. Zo života antropozofie sa stáva šedá teória, ktorá je podľa Steinera horšia ako iné svetonázory.³⁴¹ A to je možno i dôvod, prečo Steiner zväčša prezentoval predmety duchovnovedného výskumu vždy z rôznych uhl'ov pohľadu a v rôznych prednáškových cykloch.

³³⁹ STEINER, Rudolf. *Anthroposofické vúdčí myšlenky* (GA 26), s. 49.

³⁴⁰ STEINER, Rudolf. *Zrkadlené Ja. Bolonská prednáška – filozofické základy antropozofie* (GA 35), s. 14.

³⁴¹ Schieren nutnosť meditatívneho naladenia a činného myslenia pri prijímaní antropozofických poznatkov pripodobňuje hraniu na husle. Hrať môže len ten, kto má na to schopnosti. Počúvať a vychutnať si hudobnú produkciu však môžu aj ostatní, ak sa na to primerane naladia a pripraví. Preto má komunikovanie antropozofických obsahov význam. Ten však, kto hľadá v antropozofických tvrdeniach predovšetkým informačnú hodnotu bez adekvátneho duševného naladenia, sa podľa Schierena podobá tomu, kto by sa husľový koncert snažil vychutnať si len na základe pohybov či mimiky tváre huslistu. Porov. SCHIEREN, Jost. *Anthroposophy as a mode of consciousness*. Online. RoSE - Research on Steiner Education. Vol. 13, No. 2, 2022, s. 88. ISSN 1891-6511. Dostupné z: <https://rosejournal.com/index.php/rose/article/view/680> [citované 2024-04-22].

Konečným arbitrom pravdivostnej hodnoty antropozofie má byť podľa Steinera život. Ak sú antropozofické idey pravdivé, mali by v pozitívnom zmysle slova obohacovať osobný, profesijný i spoločenský život. Antropozofia v tomto zmysle nemá žiť u svojich nasledovníkov ako náuka, ale skôr ako inšpirácia pre život. Podľa Steinera nemajú napríklad jeho výklady o opätovných životoch (reinkarnácii) slúžiť len pre osobné poznanie, ale primerané v tomto prípade je pýtať sa: Ako môžem lepšie realizovať výchovné umenie, keď predpokladám, že duša dieťaťa tu nie je prvý krát? A i tu má ako dôkaz, že človek žije v pravde a nie v klame, slúžiť život. V živote sa musia ukázať myšlienky ako plodné, ako život obohacujúce a podporujúce.³⁴²

Vyššie uvedené dáva aj kľúč k porozumeniu tomu, akú rolu má mať antropozofia vo waldorfskej škole a kedy je tam jej pôsobenie nezdravé. Ako už bolo zmienené, Rudolf Steiner rozvinul svoje pedagogické myšlienky viac ako desať rokov pred vznikom prvej waldorfskej školy, keď v roku 1907 vydal spis *Výchova dieťaťa z pohľadu duchovnej vedy*.³⁴³ V ňom rozvíja pojmy ako éterické telo, astrálne telo a dáva ich do súvisu s pedagogikou. V kontexte waldorfskej pedagogiky je však za podstatný príspevok k poznaniu ľudskej prirodzenosti tradične považovaný štutgartský učiteľský kurz, tesne predchádzajúci otvoreniu prvej waldorfskej školy. Predovšetkým z neho vychádzajú viaceré inovatívne podnety pre pedagogickú prax.³⁴⁴

Podľa Kierscha bola vo waldorfských kruhoch dlho rozšírená tendencia latentne dezinterpretovať obsah štutgartskeho učiteľského kurzu. Bolo naň nahliadané, akoby obsahoval poznanie, ktoré možno považovať za vedecké v rovnakom zmysle ako bežné antropologické poznanie zakladajúce si svoju vedeckú relevanciu na jasne kontúrovaných pojmoch, intersubjektívnej overiteľnosti a relatívnom konsenze. Na obsah kurzu sa nazeralo spôsobom, akoby v ňom bol obsiahnutý popis človeka z tej istej pozície, ako ho popisuje bežná antropológia, len doplnený o nové poznatky. To sa prejavilo aj na forme,

³⁴² Porov. STEINER, Rudolf. *Metamorphosen des Seelenlebens* (GA 58). Prednáška v Berlíne 22. októbra 1909 s názvom *Die Mission der Wahrheit. Goethes Pandora in geisteswissenschaftlicher Beleuchtung*.

³⁴³ Český preklad spisu sa nachádza v publikácii STEINER, Rudolf. *Výchova dítěte a metodika vyučování* (GA 34).

³⁴⁴ STEINER, Rudolf. *Všeobecná nauka o člověku jako základ pedagogiky* (GA 293). V angličtine sa pre úvodný učiteľský kurz zaužíval názov *Study of Man*, v nemčine *Allgemeine Menschenkunde als Grundlage der Pädagogik*. Uvedené diela odkazujú len na rannú časť kurzu. Po raňajšom bloku nasledovali ešte prednášky k metodike a didaktike, ako i seminárne cvičenia učiteľov.

v akej sa tieto poznatky z tzv. náuky o človeku odovzdávali na učiteľských seminároch, odkiaľ ďalej prenikali do každodennej praxe škôl: „Začali sa vnímať ako večne platný súbor vedecky ukotvených právd. Ten sa čoraz viac, a celkom oprávnene, vnímal ako dogmatický.“³⁴⁵ So Steinerovými tvrdeniami sa zaobchádzalo ako s empirickými faktami antropologického charakteru, a tým sa odovzdával falošný obraz Steinerových pedagogických výkladov, ktorý vzbudil v 80. rokoch prvé odmietavé reakcie zo strany akademickej obce.

Na rozdiel od toho považuje Kiersch štutgarský kurz za úvod do pedagogického ezoterizmu, kde je človek „vykreslený úplne inými výrazovými prostriedkami“ ako je obraz človeka antropológie, a preto je k nemu potrebné i inak pristupovať. Upozorňuje³⁴⁶, že Steiner v kurze neponúka jasné definície, ale to, čo on nazýva „živé pojmy“. V prípade štutgartského kurzu sú to pojmy skôr heuristického charakteru s obrazným a neukončeným charakterom, pracujúce s vykreslením polarít či s postupným posunom v perspektíve, ktoré majú, ak sa s nimi meditatívne pracuje, inšpirovať smer učiteľovho pozorovania a zjemniť jeho vnímavosť pre špecifikum jednotlivých detí či pedagogických situácií. Majú povzbudiť učiteľa k vlastným pozorovaniam a naznačujú, čo si má všímať. Pojmy ako „éterické telo“, „sympatia a antipatia“ majú skôr metaforický charakter, a to nie v zmysle niečoho neskutočného, ale niečoho, čo pomáha učiteľovi vidieť pedagogické situácie v istom svetle napomáhajúcom ich porozumeniu. Ponúkajú učiteľovi istú perspektívu náhľadu, poukazujú na niečo. Nemajú to byť poučky, s ktorými by učiteľ mohol vyraziť do triedy a aplikovať ich, ale, ako už bolo povedané, „životem prosycené vedomosti o človeku“, ktoré „vnímajú a prijímajú detskou bytosť rovnako, ako oko vníma a prijíma farbu.“³⁴⁷ Nie sú nejasné v princípe, ale ich jasnosť je prispôbená predmetu, keďže sa snažia zachytiť neohraničené, nedefinovateľné, živé. Pokiaľ by zmyslovo-empiricky ladený učiteľ zvyknutý na jasné definície, presne naplánovanú štruktúru hodiny i

³⁴⁵ KIERSCH, Johannes. „Painted from a palette entirely different“ *A new hermeneutic approach to Steiner's esoteric courses for teachers*. s. 69.

³⁴⁶ A spolu s ním na to isté upozorňujú i ďalší autori a z prostredia praxe waldorfskej pedagogiky. Porov. SCHMELZER, Albert (2023). *The Study of Man and Educational Practice*. In: SCHIEREN, Jost (ed.). *Handbook of research on Waldorf education*. New York: Routledge, s. 85, 91. ISBN 9781032034683. RAWSON, Martin. *Using a constructionist reading of Steiner's epistemology in Waldorf pedagogy*. Online. *RoSE - Research on Steiner Education*. Vol. 8, No. 2, Januar 2018, s. 45-46. ISSN 1891-6511.

Dostupné z: <https://www.rosejournal.com/index.php/rose/article/view/414> [citované 2024-04-22]

³⁴⁷ STEINER, Rudolf. *Anthroposofie a pedagogika*, s. 66.

systematické zhodnotenie efektívnosti použitých postupov nazeral na obsah štutgartskeho kurzu cez prizmu svojich štandardov a hľadal v nich nejakú obdobu pedagogicko-antropologického poznania, prišli by mu ako nepoužiteľné a mimo jeho chápania.

Myšlienky učiteľského kurzu nechceli byť ďalšími príspevkami do encyklopédie, ale skôr podnetmi pre pedagogickú meditáciu. Vyžadujú iný typ uchopenia: jemnosť, tichú introspekciu a meditatívne rozpoloženie. Učitelia by pri svojej pedagogickej praxi mali študovať myšlienky štutgartskeho kurzu, meditovať o nich a potom ich internalizovať, čo znamená intuitívne ich realizovať v pedagogickej praxi. Pokiaľ si učiteľ z týchto pojmov utvorí po čase *základnú náladu svojho myslenia*, potom splnil podmienku, „aby žil před svými žáky plným lidským životem, který sám oživuje a podněcuje vyvíjející se lidskou bytost v jejích projevech.“³⁴⁸ Učitelia si nimi nerozširujú svoje znalosti, pretože to nie sú poznatky v bežnom slova zmysle ani nejaká dogma z iného sveta, na správnosti ktorej by sa dalo trvať a používať ju v argumentácii. Sú to kontemplatívne nástroje na premenu osobnosti učiteľa, ktoré „vedou veškerý duševní život do pohybu.“³⁴⁹ Tí, ktorí ich takýmto spôsobom opakovane do seba prijímajú, sa podľa Steinera stanú „po stránce vnitřního myšlení i vnímání plodnými lidmi a vše [z nich] bude jen vyvěrat.“³⁵⁰ Učitelia nemajú byť znalci nejakej „absolútnej pravdy“ či „pedagogického evanjelia z duchovných svetov“, ani znalostní pedagogickí experti, ale umelci výchovy, ktorí antropozoficko-pedagogické pojmy strávili tak, že sa im dostali do krvi a stali sa ich novým pedagogickým inštinktom.³⁵¹

Rudolf Steiner nechcel pedagogickou antropozofiou nahradiť existujúcu pedagogickú vedu, keďže tá vo všeobecnosti obsahovala veľa dobrého, vrátane myšlienok tzv.

³⁴⁸ Tam., s. 67.

³⁴⁹ STEINER, Rudolf. *Výchova a vyučování na základě poznání člověka* (GA 302a). Prednáška v Štutgarte 20. septembra 1920. AŤS ČR, 2020. ISBN 978-80-907148-3-0. S. 53.

³⁵⁰ Tam., s. 53.

³⁵¹ V tomto kontexte je príznačné, ako nešťastne môže pôsobiť už názov prednáškového cyklu. Originálny názov učiteľských prednášok v Štutgarte prednesených v čase od 15. do 19. septembra 1920 – nadväzujúcich na základný kurz z r. 1919 – znie *Meditativne vypracovaná náuka o človeku (Meditativ erarbeitete Menschenkunde)*. Tento doslovný preklad zachovali aj slovenskí prekladatelia. To môže navodzovať dojem „ešte lepšej, Steinerom meditačne prepracovanej náuky“, teda ešte lepšieho poznania, než poskytoval prvý učiteľský kurz. Českí prekladatelia si boli tohto vedomí, a preto zvolili v nami sledovanom kontexte omnoho lepší preklad, než je ten doslovný, a ktorý v sebe obsahuje impulz k meditatívnej aktivite: *Podněty k meditativnímu uchopení nauky o člověku*. Tento cyklus prednášok je obsiahnutý v publikácii: STEINER, Rudolf. *Výchova a vyučování na základě poznání člověka* (GA 302a), s. 14-70.

reformnej pedagogiky. Chcel existujúcu vedu doplniť o antropozofický rozmer, o novú rovinu, aby spolu mohli tvoriť celostnú filozofiu ľudskej bytosti. Je hodnotné a potrebné sledovať výskumy bežnej, antropologicko-empiricky ladenej pedagogickej vedy a vzájomne ich kresat' o seba s pojmami získanými „z druhého brehu“ metódou antropozofie. Steiner nenegoval vedecké poznanie antropológie, no pokúšal sa ho obohatiť o „pohyblivé myšlienky“, ktoré by umožňovali od pedagogického poznania – vedy – prejsť k pedagogickému tvoreniu - k umeniu:

„Pouhé osvojenie si vedy d'elá z človeka niečo, vinou čehož sám sebe vníma ako jakéhosi nedonošence. Kdo je pouhým vedcom, ten nebude mať vnútornú silu (t'reba len ve spôsobe, jakým tvorí myšlienky), aby to, čo získal z vedy, pretransformoval v umenie. Teprve umel'eckým prístupom chápeme svet. [...] Človek by mal mať pocit: [...] Teprve keď svoj duševne duchovne telesný organizmus pretransformuje, keď tvé vedenie prijme umel'eckou formu, staneš sa človekom. Budoucí vývoj – a na tom by sa pedagogové mali podieľať – v podstate povede od vedy k umel'eckému chápaniu sveta, od nedochádzate k úplnému človeku.“³⁵²

Spomenúc na upozornenia Steinera, podľa ktorého „waldorfská škola nemá byť škola svetonázorová“, sa možno pýtať: V akej miere je oprávnené pôsobenie antropozofie vo waldorfskej škole? Kedy je pre školu zdravé a kedy sa stáva škodlivým? V kontexte vyššie uvedených myšlienok Rudolfa Steinera ohľadom jeho intencií s waldorfskou školou možno konštatovať, že existencia takejto školy mala byť potvrdením toho, že z antropozofie dokážu vychádzať realistické podnety, ktoré sa vo svete ukážu ako plodné. Waldorfská škola však nemala byť inštitúciou, v ktorej by antropozofia prežívala ako nejaká rigidná náuka a sociálny status učiteľov v škole by stúpala alebo klesala úmerne s jej informačným osvojením. V takejto podobe nemá antropozofia vo waldorfskej škole žiadnu hodnotu, ba jej aj škodí. Hodnotnou a zmysluplnou sa antropozofia v školách stáva v tej miere, v akej ju učitelia dokážu premeniť na výchovné umenie slúžiacie dieťaťu. Čo Steiner túžil vidieť vo vyučovaní nebolo odovzdávanie antropozofických vedomostí, ale vyučovacie umenie, ktoré je inšpirované týmito vedomosťami. Waldorfská pedagogika mala byť presvedčivou len skrze úspešnú pedagogickú prácu, a nie tým, že reprezentuje nejaké myšlienky či ideologické obsahy. Primárnym cieľom waldorfskej školy je vytváranie čo najlepších podmienok preto, aby sa deti mohli rozvíjať a naplňovať svoj potenciál. Antropozofia by mala podľa Steinera oplodňovať pedagogickú prax takým

³⁵² STEINER, Rudolf. *Výchova a vyučování na základě poznání člověka* (GA 302a). Prednáška v Štutgarte 20. septembra 1920, s. 42.

spôsobom, aby blahodarne pôsobila na porozumenie vývojovým potrebám dieťaťa. V takomto ponímaní má antropozofia svoje oprávnené miesto vo waldorfskej pedagogike vtedy, keď pomáha inšpirovať pedagogickú prax. Antropozofia potom nemá byť vo waldorfských školách cieľom samým o sebe, ale prostriedkom slúžiacim poznaniu dieťaťa.³⁵³ A naopak, stáva sa bezvýznamnou, či takou, ako ju vidia jej kritici, ak je používaná len ako záhadná pojmová štruktúra, ktorá si nevie nájsť cestu k bezprostrednému životu a dáva len mylné sebavedomie, že jej nositelia vedia viac ako ostatní.³⁵⁴

Antropozofia nemá byť vo waldorfských školách v pozícii pána, ktorému učitelia slúžia a vyznávajú mu lojalitu. Naopak antropozofia má slúžiť učiteľom, aby z nich boli lepší učitelia a rozvinutejšie osobnosti. Táto pozícia, v rámci ktorej má byť antropozofia vo waldorfských školách predovšetkým žitá, a nie len myslená, je zároveň istým vyústením Steinerových epistemologických úvah. V určitom zmysle by sme to mohli považovať za kritérium jej vedeckej relevantnosti. V samom závere *Filozofie slobody* Rudolf Steiner o hodnote vied a poznania píše:

„Keby sa veda neusilovala o zvýšenie hodnoty jestvovania ľudskej osobnosti, bola by len uspokojovaním prázdnej zvedavosti. Svoju pravú hodnotu totiž nadobúdajú vedy až tým, že sa ukáže význam ich výsledkov pre ľudí. Konečným cieľom individua nemôže byť iba zušľachtenie niektorých jednotlivých duševných spôsobilostí, ale rozvoj všetkých schopností, ktoré v nás driemu. Poznanie má hodnotu len preto, že prispieva k *všestrannému* rozvoju *celej* ľudskej prirodzenosti. V tomto spise preto vzťah medzi vedou a životom nechápeme tak, že človek sa má klaňať ideí a má jej zasvätiť svoje sily, ale že sa má zmocňovať ideového sveta, aby ho použil pre svoje *ľudské* ciele, ktoré presahujú ciele čisto vedecké. Musíme byť schopní postaviť sa proti ideí jej prežívaním, *inak* sa staneme jej otrokmi.“³⁵⁵

³⁵³ Hodnota antropozofie, ako hovorí Jost Schieren, je aplikačná: „Vo waldorskej pedagogike nemá antropozofia hodnotu sama o sebe, ale iba *aplikačnú hodnotu*: slúži tomu, aby umožnila dobrú pedagogiku.“ SCHIEREN, Jost. *Anthroposophy and Waldorf Education. A Field of Tension*, s. 434.

³⁵⁴ V uvedenej súvislosti môže byť výpovedné tzv. „podobnenstvo s prsteňom“, ktoré použil G. E. Lessing vo svojej dráme Múdry Nathan. Podľa tohto podobnenstva náboženstvá nemajú hodnotu samé o sebe, ale získavajú hodnotu v tej miere, v akej niekomu pomôžu stať sa dobrým alebo lepším človekom. Schieren to vzťahuje aj na antropozofiu vo waldorfských školách, ktorá v nich nadobúda pozitívnu hodnotu len v tej miere, v akej sa učitelia vďaka nej stávajú lepšími učiteľmi v tom zmysle, že viacej rozumejú deťom a dokážu školské prostredie prispôbiť ich vývojovým potrebám. Bez toho sa antropozofia v škole stáva dogmatickým bremenom. SCHIEREN, Jost. *Anthroposophy and Waldorf Education. A Field of Tension*, s. 434.

³⁵⁵ STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru* (GA 4), s. 214.

Epilóg

Zaoberať sa dielom Rudolfa Steinera je viacrozmernou výzvou. Predovšetkým výzvou myšlienkovou, keďže ako autor epistemologických a filozofických textov ponúka Steiner vo svojom diele množstvo ideí, ktoré nie sú samozrejmé, vznikali v konkrétnom historicko-filozofickom kontexte a ktoré vyzývajú čitateľa k aktívnej myšlienkovej práci. Len aktívnym myslením môže udržať so Steinerom myšlienkovú niť, či lepšie povedané, pohybovať sa s porozumením v tých oblastiach myšlienkového sveta, po ktorých Steiner čitateľa vodí.

Pri hľadaní odpovede na otázku, čo je možné spoznať a či vôbec niečo, predstavuje Steiner najskôr tie elementy ľudského života, ktoré hrajú hlavnú rolu v akte poznania. Čo začne ako relatívne nevinná otázka, sa postupne zmení na pomerne náročné myšlienkové dobrodružstvo. Pred očami mysle čitateľa sa tu totiž začne otvárať zabudnutý svet: svet myšlienok. Myšlienka či pojem sú Steinerom prezentované ako niečo svojou povahou zásadne iné než sú zmyslové vnemy, no zároveň rovnako reálne a patriace svetu či veciam samotným. Vo vedomí sa zmyslový i ideový jav ukazujú ako rovnocenné fenomény, hoc ten druhý až po aktívnej myšlienkovej činnosti. Zmyslový jav je ten spôsob bytia veci, ktorým sa vec ukazuje zmyslom. Pojem je podstatou javu, ktorá sa ukazuje oku ducha. Obe však patria k sebe. To zmyslové na veci je fyziognómiou jej idey, jej podstaty, zmyslový prejav nejakého významu, tak ako je vonkajší výzor tváre hnevajúceho sa človeka prejavom jeho vnútorného prežívania. Myšlienka nie je *tabula rasa* bez obsahu, v ktorej by sa odrážali zmyslové vnemy ako v zrkadle. Myšlienka má svoj vlastný obsah, význam. A ten je vedomiu objektívne daný rovnako ako zmyslový vnem sám. Tento obsah je súčasťou sveta, reality. V ideovom svete sú jednotlivé myšlienky navzájom previazané svojim významom a tvoria ucelený organizmus, do ktorého sa mysliteľ vžíva. Mysleť je človeku orgánom určeným na vnímanie „vyšších“ (ideových) vecí než sú zmyslové vnemy. Je to zároveň element, ktorý spoluurčuje to, ako vnímame svet. Našou myslou a pojmami, ktoré priradujeme k javom, podmieňujeme to, ako sa nám svet javí. Ľudia s iným nastavením mysle či v inom veku ako my vnímajú svet inak. To nevylučuje objektivitu poznania. Poznanie je síce vždy poznačené subjektívnou činnosťou a istou perspektívou,

myšlienkový svet je však jeden. Je potrebné spoznať, kde sami v ňom stojíme a z akého uhľ'a pohľ'adu sa nám veci ukazujú. Je potrebné poznať samých seba.

Pre moderného človeka je ťažko pochopiteľný a stráviteľný predovšetkým onen Steinerom pripomínaný ontologický rozmer myšlienky. Myšlienky sú podstatou a tmelom sveta. Ony sú železobetónom kozmu, hoci bez zmyslovej látky - bez železa a betónu. Jedno z najdôležitejších tvrdení Steinerovej epistemológie, ktorá plynulo prechádza v ontológiu, je: *prírodné zákony sú myšlienky, myšlienkové súvislosti*. Zmyslovými očami sú viditeľné jednotlivé zmyslové javy, no podstata (zákonitosť), ktorá ich ovláda, je ideová. Idey hýbu svetom. A nemyslia sa tým veľké myšlienky schopné podnietiť pohyb (hnutie) ľudských mäs, ale samotné prírodné zákonitosti. Ducha netreba hľ'adať len niekde za svetom. Je vo svete. Vylial sa do neho. Je to *logos*, zákonitý poriadok sveta. A to sveta, ktorý bežne obývame a ktorý skúmajú vedci. Na uznanie ne-zmyslového elementu a prekonanie materializmu nie je potrebná viera v niečo mimo skúsenosť alebo nejaký extra-mimozmyslový zážitok. Každý mysliaci človek má zážitok ducha. Je potrebné len porozumieť, čo prírodné zákony vo svojej podstate sú a uznať ich ne-zmyslový, ideový charakter. Zákonitosti nachádzané vedou sú totiž myšlienky. A tie nie sú v Steinerovom ponímaní uzatvorené v ľudských hlavách. Utvárajú svet. Svet, ktorého súčasťou sú naše hlavy. Myšlienka nie je výlučkom mozgu, ako sú sliny výlučkom slinných žliaz. To mozog je pre Steinera vytvorený z myšlienkovej činnosti. A to z myšlienkovej činnosti sveta. Podľa Goetheho bolo oko (evolučne) stvorené svetlom, aby mohlo uzrieť svetlo sveta (či vďaka svetlu vidieť osvetlený svet). Tak je analogicky v duchu Steinerovho náhľ'adu možné povedať, že mozog bol stvorený myslením, aby slúžil myslieniu. Myslenie sveta si utvorilo nástroj či orgán, v ktorom môže sídliť ako oko ducha, vďaka ktorému je možné vnímať svet utvárajúce idey. Stačí sa v myslení odpútať od toho osobného, náruživého, a nechať prehovoriť svet cez nás. Steiner vyzýva: Nehovorme my, ale počúvajme svet a nechajme prehovárať veci samotné. Vnútorň' svet človeka je totiž „vnútorň' svetom prírody“ (*porov. kap. 1.6*).

V Steinerovi má idealistická filozofia Západu ďalšieho pokračovateľa, a to pokračovateľa Platóna, Aristotela, Anselma, Akvinského, Spinozu, Schellinga, Hegla, Goetheho a ďalších. Na rozdiel od väčšiny svojich predchodcov však Steiner zdôrazňuje nielen

bytostnú podstatu myslenia a ideí, ale aj ich dynamický charakter. Pohyblivá myšlienka už nie je „iba myšlienkou“. Myšlienka je pre Steinera reálna ako je reálny kameň pre naivného realistu, no zároveň svoju reálnosť nečerpá – ak máme použiť nejakú zmyslovú analógiu – ani tak z tuhosti, pevnosti a odporu nerastnej matérie, ale skôr z tekutosti, premenlivosti či tvárnosti. Pokiaľ myslíme len statické myšlienky abstraktného charakteru, tak podľa Steinera vlastne nemyslíme. Myšlienka musí obživnúť, vzklíčiť so suchého semienka, aby nadobudla bytostný charakter s puncom takej záruky reálnosti, aký majú zmyslové vnemy. Myšlienka tak skôr ako kameň pripomína vodu. Môže nadobudnúť rôzne tvary vzhľadom na prostredie v ktorom sa nachádza (či v kontexte, v ktorom sa myslí), a plynule prechádza a metamorfuje rôznymi skupenstvami. Jedna myšlienka sa dá vyjadriť rôznymi spôsobmi, ktoré zachytávajú vždy len niektorú z jej faziet. Koniec koncov, keď sa odeje do zmyslových výrazových prostriedkov, môže stuhnúť v konkrétne ľadové formy, v ktorých je skrytá jej podstata, no nie celok a plnosť jej bytia. Človek si musí zachovať pohyblivosť, plynulosť či tekutosť myslenia, aby sa priblížil k bytostnej myšlienke (či bytosti myšlienky) a neustrnul len v slovách. Definície nie sú živé myšlienky, ale len okyptené abstrakcie. Právě myslenie vyžaduje schopnosť nielen myslieť jasne (tak jasne ako to špecifická povaha predmetu umožňuje), ale i nazerať na vec z rôznych uhlov a perspektív, schopnosť ustáť v myšlienkovom svete rôzne polarities myšlienky a neupadnúť do jednostrannosti a pod.

A nielen vodu potrebuje naše myslenie, ale i pohyb vzduchu, ktorý rozvíri jeho stojaté vody. A predovšetkým potrebuje oheň, ktorý zapáli v myslení iskru nadšenia. To sú aspekty myslenia, ktoré potrebuje pedagóg pre plodnú pedagogickú prax. Tekutosť myslenia, aby nepôsobil suchopárne a abstraktne; vzduch, aby do zatuchnutej (opakovane učenej) učebnej látky prinášal nový vietor z inšpirácie (nadýchnutia) a aby učenie dýchalo a neutápalo sa v jednostrannosti; a oheň, aby učiteľ dokázal zahorieť pre spoznávanie vecí samotných a nadchýnať iných svojim záujmom o svet. A pritom si vziať zo skúmania zmyslového sveta cit pre realitu, aby sa pedagóg či mysliteľ nevznášal len vo fantáziách vzdušných zámkov, ale dokázal stále stáť na zemi.

Waldorfská pedagogika nie je pedagogika definícií a abstraktných princípov. Steiner vyzýva človeka, a pedagóga zvlášť, myslieť exaktne, avšak kvalitatívne. Živlové kvality v

myslení sú toho len náznakom. Predovšetkým antropozofické bádania a toky myšlienok v nich obsiahnuté mali byť potravou a výživou pre duchovný orgán učiteľov, aby dokázali udržať svoje myslenie plastické, a tak sa individuálny charakter dieťaťa neskrýval pred ich pohľadom. Len tak môže byť podľa Steinera pedagogika niečím iným ako len pokusom o aplikáciu abstraktných princípov. Steinerovo pedagogické posolstvo znie: Zmeňte svoje myslenie. Nežite v abstrakciách. Nechajte do svojej mysle vtiecť živé pojmy, a to nie ako nejaké rigidné učenie, ale ako pomôcku pre rozhýbanie myslenia a vnímanie špecifik detí a pedagogických situácií. Tvoja pedagogika je závislá od toho, aké myšlienky o človeku a dieťaťi v sebe nosíš, a aké city a pedagogické nápady dokážu v tebe tieto myšlienky prebúdzat'.

A nielen myšlienky o človeku, ale aj o jeho súvislosti s kozmom. „Na pozadí všetkého, čo učiteľ koná, musí byť obsiahla predstava o zákonoch vesmíru“, hovorí Steiner učiteľom v prvom učiteľskom kurze. Aj tento kozmický rozmer človeka mala predstavovať antropozofia, ktorá bola v istom zmysle zároveň pedagogickou antropológiou, ako aj pedagogickou kozmológiou. Ju Steiner prezentoval ako cestu poznania, ktorá má viesť „ducha v človeku k duchu v kosmu“. Človek v nej nie je popisovaný abstraktne, heglovsky ako „nástroj vývinu absolútneho ducha“ a podobne. Steiner sa pokúša ukázať cestu poznávania ideových skutočností s možnosťou dosiahnutia poznatkov, ktoré sú tak konkrétne ako zmyslové bádania prírodných vied. Tak ako by prírodná veda nedokázala splodiť techniku, ak by miesto konkrétnych poznatkov o železe, medi či cíne ponúkala len abstraktné definície kovu, tak ani duchovná veda by nedokázala oplodniť pedagogickú a spoločenskú prax, a vôbec podnietiť kultúru a umenie, ak by o duchu hovorila len vo všeobecných frázach a abstrakciách. To je pre moderného človeka ďalší oriešok, že Steinerova duchovná veda sa nevyčerpáva kázňami o duši a duchu človeka či kozmu, ale prezentuje konkrétne výsledky na poli duchovného bádania, a to formou tzv. obživnutých myšlienok a objektívnych imaginácií. Tieto výsledky nie sú o nejakom svete vzdialenom od toho zmyslového, ale sú to poznatky o svete, ktorého ten zmyslový svet je výrazom – tvárou ducha.

Aký štatút týmto bádaniam priznať? Čo si o nich myslieť? Prekročil Steiner hranice možného a splodil neskromné „sny duchovidca“, ktoré sú čírou špekuláciou? Kde ležia

hranice poznania? Podľa Steinera si takéto hranice určuje každý sám, keďže existuje súvzťažnosť medzi tým, ako myslíme, a tým, čo zo sveta vnímame. Ak má pravdu, tak každý je zodpovedný za to, čo mu svet zo seba zjaví. Myšlienky sú orgánmi vnímania. Hranice poznania nie sú podľa Steinera stanovené absolútne, ale každý si je za svoje poznávacie limity zodpovedný sám: Svet vnímaš natoľko v jeho rozmanitosti, nakoľko si sa urobil pre jednotlivé skutočnosti sveta vnímavým. Ak niektoré skutočnosti sveta nevnímaš, tak to ešte neznamená, že ich nemôže vnímať niekto iný. Nie je neskromné ďalej rozvíjať schopnosti poznania, ktoré v človeku driemu, ale neskromné je prehlasovať vlastné limity za limity všetkých ľudí.

Podľa Steinera ľudské vedomie nie je konštantné. Vyvíja sa v priebehu dňa (bdenie, sen, spánok), v priebehu jedného života (vývinová psychológia), a vyvíja sa aj v priebehu ľudskej histórie a prehistórie (evolúcia vedomia). Dávni ľudia nevnímali svet tak ako my. Neboli od neho vôbec oddelení oponou myšlienky. Sily, ktoré pociťovali vo vlastnej duši, pociťovali aj v prírode. Svet mal dušu a bol „plný bohov“. To neznamená, že pred-filozofický človek mal nesprávne poňatie sveta a až filozof vie, „ako to je v skutočnosti“. Naopak, v Steinerovom ponímaní sa stratou myto-poetického vedomia stratila z vedomia aj časť skutočnosti. Táto strata však mala svoj zmysel. Zrodom myslenia sa ľudstvo totiž vydalo na cestu emancipácie od prírody. Raní myslitelia vnímali podľa Steinera myšlienky vo svete rovnako ako oko vníma farbu. Postupne však začali pionieri doby vnímať myšlienky ako vlastný výtvor. V myslení prežívali intenzívne pocit vlastnej činnosti, vlastného „ja“. Príroda prestala myslieť v človeku a myslenie človeka stratilo akosť nevyhnutnosti. Ľudská myseľ sa emancipovala. Svet sa začal vnímať vo svojej zásadnej inakosti. Duša človeka zatienila dušu sveta. A to stále viac a viac. Len človek oplýva dušou, nie svet. Hovoriť o svete tak, akoby mal dušu, akoby stromy obývali driády a hviezdy anjeli, znamená kontaminovať svet naivnými projekciami. Ide o naivný antropomorfizmus. Je potrebné odčarovať svet, aby sa ukázal vo svojej pravej podobe, tým, čím je: nevedomou konglomeráciou hmoty, kde myslenie človeka nie je nič viac ako výpotok mozgu. Človek zostal so svojou duševnosťou a morálnymi ideálmi opusteným ostrovom uprostred ľadového oceánu nevedomých mechanických síl neosobného kozmu. Z pocitu opustenosti v ňom vyvstáva existenciálna túžba po domove, po opätovnom spojení s tmelom sveta. Avšak nie je sa spojiť s čím. Ľudská duša počúva, ale svet nič

nehovorí. Je nemý? Alebo je len iný ako je jazyk ľudskej duše. Čo ak si len človek ešte nevytvoril príslušný orgán na načúvanie kozmu a nenaučil sa čítať významy písmen v knihe prírody? Naša pretrvávajúca morálna kultúra je pozostatkom čias, kedy ešte svet dával zmysel a bol plný významu. Táto kultúra však pomaly odumiera. Boha a dušeprázdny svet modernej mysle nie je tým svetom, ktorý dokáže plodiť hrdinov a inšpirovať k sebaobeti či mravným ideálom. A nie je to svet, ktorý by dokázal oplodniť kultúru životom. Sme na ceste k civilizačnej pustine.

Podľa Steinera je však uvedený stav ľudstva len medzikrok. Je to cena za emancipáciu. Oslobodený človek však môže ísť ďalej. Môže rozvinúť to, čo mu z minulosti zostalo v podobe semiačok, a založiť novú kultúru myslenia. Cestu týmto smerom mala ukazovať antropozofia. V istom zmysle má pravdu kritik Ullrich: antropozofia je niečo ako re-mytologizovaná podoba sveta. Podľa Steinera to však nie je krok späť, ale vpred. Človek nemá potláčať vlastnú myšlienkovú činnosť ako delfská Pýtia, aby opäť nadviazal kontakt s duchom sveta, ale má rozhybať a vystupňovať svoje myšlienkové sily. Len v ovládnutej myšlienkovvej sile má človek zážitok slobody a vlastnej tvorivej činnosti. Až takto získaný kontakt s duchom je adekvátnou náhradou „za nádeje Platóna a Aristotela o posmrtnom živote“. V Steinerovom náhľade to nie je degenerácia myslenia, ale jeho regenerácia. Ešte lepšie: nie je to opakovanie už raz prekonaného stavu, ale jeho vystupňovanie.

Je pomerne ľahké napádať ten či onen aspekt Steinerovej epistemológie alebo antropozofie. Zvlášť, keď mnohé zo Steinerovej duchovnej vedy má len heuristický charakter načrtnutých myšlienok či predbežných poznámok, ktoré majú nasmerovať myseľ recipienta k pohľadu istým smerom. Základy waldorfskej pedagogiky sú v tomto zmysle naozaj pomerne ľahko napadnuteľné. Nie z dôvodu, že by neboli pevné a dostatočne rozumne predstavené. Dôvodom je to, že waldorfská pedagogika odhaľuje, čo v iných pedagogikách zostáva skryté. Ktorá iná pedagogika má tak explicitne formulovanú epistemológiu, aby sa o nej vôbec mohlo uvažovať a podrobovať ju kritickému skúmaniu? Aká je antropologická vízia iných pedagógov? A ako táto vízia človeka a kozmu obstojí zoči-voči kritickému preskúmaniu? Že niektorí waldorfskí učitelia sú inšpirovaní antropozofickými ideami? Dobré. Ale aké sú myšlienky a zdrojové idey učiteľov v ne-waldorfskom školstve? Z akej antropológie vychádzajú? Kto je podľa nich človek? Čo sa

s človekom deje po smrti? Nie je pedagogika, ani ľudská prax vôbec, ktorá by bola bez nejakých teoretických východísk, a ktorá by neobsahovala nejaké aspoň implicitné odpovede na uvedené otázky. Ako tieto odpovede obstoja zoči-voči kritickému preskúmaniu? Silou i slabosťou waldorfskej pedagogiky je to, že odhaľuje, čo inde zostáva nevy povedané. Až obnaženie a porovnanie jednotlivých antropológií a ideológií by ukázalo, ktoré idey obstoja pred kritickým úsudkom. A podľa Steinera by mala vo svete rôznych pedagogík a pedagogických antropológií panovať sloboda a rozhodnúť by mala prax. Ved' ak sú myšlienky pravdivé, mali by byť aj plodné.

Áno, u niektorých nasledovníkov Steinera žije antropozofia nezdravým spôsobom, keďže miesto jej vedeckého a meditatívneho uchopenia k nej pristupujú ako k informačnej náuke a akejsi duchovnej encyklopédii, z ktorej citujú jednotlivé pasáže o povahe sveta ako nejaké pravdy *per se*. A to aj v niektorých waldorfských školách. Ale je toto podstata antropozofie? Vari nemá nevhodných nasledovníkov aj bežná veda, ktorí skromnú podstatu jej metódy zamenili za dogmatické presadzovanie nejakých čiastkových vybadaných poznatkov? Spomeňme nedávne obdobie, kedy sa v mene vedy prijímali rôzne protirečivé opatrenia, a kde veda mala v každom štáte inú podobu (v jednom štáte sa v mene vedy zatvárali školy, v inom sa v mene vedy nechávali školy otvorené). A komu sa na poslednom období nezdalo, že tam bola veda zneužitá, nech si spomenie na socialistických aktivistov presadzujúcich „vedecký komunizmus“, „vedecký ateizmus“ či „vedecký materializmus“. Veda a jej výsledky sa dajú rôznym spôsobom dezinterpretovať, informácie sa dajú vyberať selektívne, dogmaticky je v mene vedy možné presadzovať niečo, čo je len predbežnou teóriou a pod. Aj rôzni popularizátori vedy ju neraz nechápu primárne ako otvorený systém bádania, ale skôr ako zbierku vybadaných poznatkov, s ktorými môžu ako s kladivom na čarodejnice vyraziť do spoločenských inštitúcií s cieľom vyhnať z nich takzvaných pseudovedcov. Ullrich má veľmi naivnú a nekritickú predstavu o vedeckom hnutí, keď ho popisuje ako otvorené a skromné (v údajnom protiklade k antropozofii). Vo vedeckom hnutí pôsobia rôzne politické, ekonomické a ideologické sily, ktoré často zákulisne uprednostňujú isté názory na úkor iných, podporujú trendy, ktoré prinášajú zisk, než že by vyplývali z nestrannej a objektívnej úvahy a podobne. Inými slovami, i vo vede pôsobia mocenské záujmy, ktoré dokážu presadiť niečo nie slobodným nasledovaním spoznanej pravdy, ale mocou štátu či peňazí.

To všetko vypovedá niečo nuansách vedeckého hnutia, nie však o vede ako takej, o vede ako ideí. Práve ideu vedy je potrebné myslieť, držať vo vedomí jej čistú podobu, aby sme dokázali rozlíšiť, čo je veda a čo je nejakou ideológiou zneužitie meno vedy. Dokážeme rozlíšiť, kedy sú waldorfské školy oprávnené kritizované z nejakých objektívnych nedostatkov, a kedy je proti nim zneužívané meno vedy, aby sa sťažilo ich pôsobenie, pretože vychádzajú z inej filozofie, z iného obrazu o svete a človeku?

A je to práve Steiner, ktorý sa pokúša myslieť ideu vedy. Je to v istom zmysle „popularizátor“, či ešte lepšie „apologét“ vedy (v nepejoratívnom zmysle). Ukazuje, že obmedzenie vedy na zmyslové poznávanie je jej neoprávnené oklieštenie. Takéto pripútanie vedy k zmyslom mohlo mať historické dôvody, pretože pomohlo rano-novovekým bádateľom otvoriť bránu samostatného bádania, na ktorom si môžu cibriť svoj cit pre objektívnu realitu. V takomto zovretí však podľa Steinera nespočíva pravá podstata vedy. Vedecký prístup nemôže byť určený oblasťou výskumu – svetom zmyslovej skúsenosti. Veda je metodický postup. Je to isté naladenie duše, kedy poznávajúci neustále reflektuje vlastné predpoklady, zvažuje rôzne možnosti, potenciálne skresľujúce faktory, možné chyby, a kde zápasí s „omylom ako s nepriateľom“. Predmetom vedy je to, čo existuje. A teda akýkoľvek jav dostupný skúsenosti. Oprávnenosť vedeckého bádania neurčuje to, či je tento jav zmyslový alebo ne-zmyslový, Ak existujú ideové javy či duševné fenomény, potom je možné pokúsiť sa voči nim uplatniť vedecký, metodický prístup. Potom je v princípe možná duchovná veda, ako ju razil Steiner. To však zároveň neznamená, že poznatky predstavené Steinerom sú *en bloc* pravdivé. Prístupovať k antropozofii ako k automaticky pravdivej náuke je vo svojej podstate nevedecké, resp. neduchovno-vedecké. Je to nepochopenie princípu vedeckosti. Antropozofické myšlienky sú výzvou na ich neustále overovanie na skúšobnom kameni života. Pokiaľ sa dajú dať do korelácie a súvzťahnosti s nejakými poznatkami zo zmyslovej vedy, je potrebné ich vzájomne obrusovať. K tomu Steiner nabádal, aby sa antropozofia skúmala v súvislosti s antropológiou, čím by mohla vzniknúť „celostná filozofia človeka“. Prijal túto výzvu niekto za svoju?

V tomto kontexte je osobitou výzvou pokus odpovedať na otázku, či má waldorfská pedagogika vedecké základy. Ak je kritériom vedeckosti uznanie vedeckou komunitou, tak

v zmysle v akom je veda chápaná jej dnešnými materialistickými popularizátormi, nenachádza antropozofia vo vedeckých kruhoch príliš pozitívneho ohlasu a v princípe je svojou povahou vylúčená z vedeckého diskurzu. A to buď z pozície materialistickej ideológie, kedy fenomény popisované Steinerom v princípe nie sú možné, a preto je celá antropozofia nevedeckým blúznením. Alebo sú fenomény prezentované Steinerom považované za v princípe prístupné skúsenosti, nie však vedeckému prístupu v úzkom zmysle slova, keďže ten má byť uplatniteľný len vo svete zmyslovej skúsenosti. Potom je antropozofia nie nevedecká, ale mimo-vedecká. V takomto pohľade je antropozofia nanajvýš svojskou filozofiou, ktorej (a iniciatívam s ňou spojeným) je v spoločnosti hlásiacej sa k principiálnej otvorenosti dopriate isté právo na existenciu (väčšinou však na okraji spoločnosti a mimo inštitúcií majúcich spoločenskú kredibilitu). Takáto kompromisná pozícia je v niečom uspokojujúca, pretože stavia waldorfské školy i antropozofiu mimo dosahu vedy, a tak waldorfská pedagogika nemôže byť označená za nevedeckú. Cenou za tento kompromis je však vzdanie sa nároku na vedecký prístup, resp. vzdanie sa možnosti poznania v oblasti ne-zmyslových fenoménov. Ako potom odlíšiť obskúrnú ezoterickú náuku od autentického duchovnovedného bádania?

Steiner poukazoval na to, že vo výsledkoch zmyslovej vedy sú impregnované rôzne teoretické, filozofické a osobnostné predpoklady či ideové aspekty vychádzajúce z osobnosti bádateľa. Chcel upozorniť na prvok subjektivity v takzvanej objektívnej vede. Nie však na úkor vzdania sa možnosti objektivity ako takej. Na druhú stranu chcel vnieť ducha objektivity a cit pre rozlíšenie toho, čo je dané a čo subjektívny klam, do oblastí, ktoré sú považované za čisto subjektívne – ako je oblasť duševných a duchovných fenoménov, do vnútornej empirie. Ako inak odlíšiť úprimné vedecké snaženie od pseudo-ezoterického paškvilu?

Steinerovo dielo a z neho vyplývajúce praktické pedagogické či iné iniciatívy tak ponúkajú celý rad výziev. Tou najzásadnejšou je asi výzva k nepredpojatosti. Výzva k snahe pristupovať k Steinerovmu dielu s otvorenou myslou. A to je výzva jednak pre nasledovníkov Steinera, aby neprijímali jeho výroky ako automaticky pravdivé, ale ráтали s možnosťou omylu, skreslenia, zlého záznamu, historickej podmienenosti a podobne. A výzva k nepredpojatosti to je i pre kritikov. Nemôže byť na Steinerovom diele nejaký

kúsok pravdy? Ak áno, aký? Ako veľký? Nezdá sa, že by otázka, či je Steinerovo dielo - alebo jeho časti - autentické a či k nám cez Steinera prehovára svet, mohla byť rozriešená v dohľadnej dobe, a tobôž nejakým univerzálnym, pre všetkých platným spôsobom či „dôkazom“. Túto otázku nevyrieši nikto za nás. Každý si bude musieť nájsť vlastnú odpoveď.

Zoznam použitých zdrojov

A.1 – Primárna literatúra (Rudolf Steiner)

STEINER, Rudolf. *Anthroposofie a pedagogika*. Frýdek-Místek: AWŠ ČR, 2011. ISBN 9788090522282.

STEINER, Rudolf. *Anthroposophische Pädagogik und ihre Voraussetzungen* (GA 302). Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1981. ISBN 10: 3727430907.

STEINER, Rudolf. *Anthroposofické vůdčí myšlenky* (GA 26). Praha: Antroposofická společnost v ČR, 2014. ISBN 978-80-906056-0-2.

STEINER, Rudolf. *Das Denken. Zwischen Sündenfall und Erlösung* (GA 74). Bad Liebenzell: Archiati Verlag, 2010. ISBN 978-3-86772-036-6.

STEINER, Rudolf. *Das Ewige in der Menschenseele Unsterblichkeit und Freiheit* (GA 67). Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1992, ISBN 3-7274-0670-4.

STEINER, Rudolf. *Der Mensch als Zusammenklang des schaffenden, bildenden und gestaltenden Weltenwortes* (GA230). Prednáška v Dornachu 3. novembra 1923. Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1993. ISBN 3-7274-2300-5.

STEINER, Rudolf. *Der Menschliche und der Kosmische Gedanke* (GA 151). Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1990. ISBN 3-7274-1510-X.

STEINER, Rudolf. *Der Zusammenhang des Menschen mit der elementarischen Welt* (GA 158). Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag. ISBN 3-7274-1580-0.

STEINER, Rudolf. *Die Grundimpulse des weltgeschichtlichen Werdens der Menschheit* (GA 216). Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag. ISBN 3-7274-2160-6.

STEINER, Rudolf. *Die Rätsel der Philosophie in ihrer Geschichte als Umriss dargestellt*. Erster Band (GA 18). Berlin: Verlag Siegfried Cronbach, 1914.

STEINER, Rudolf. *Die Rätsel der Philosophie in ihrer Geschichte als Umriss dargestellt*. Zweiter Band. (GA 18) Berlin: Verlag Siegfried Cronbach, 1914.

STEINER, Rudolf. *Die Rätsel der Philosophie in ihrer Geschichte als Umriss dargestellt* (GA 18). Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1985. ISBN 3-7274-0180-X.

STEINER, Rudolf. Dr. Richard Wahle, Gehirn und Bewusstsein. Physiologisch-psychologische Studie (GA 30). *Deutsche Wochenschrift*, 3. Jg., Nr. 36, Heft 1, 6. September 1885.

STEINER, Rudolf. *Einleitungen zu Goethes Naturwissenschaftlichen Schriften: Zugleich eine Grundlegung der Geisteswissenschaft (Anthroposophie)* (GA 1). Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1987. ISBN 3727464909.

STEINER, Rudolf. *Filozofia slobody. Základy moderného svetonázoru. Výsledky pozorování duševného života prírodovednou metódou* (GA 4). Bratislava: Kalligram, 2004. ISBN 80-7149-556-5.

STEINER, Rudolf. *Friedrich Nietzsche, bojovník proti svojej dobe* (GA 5). Bratislava: Kalligram, 2012. ISBN 978-80-8101-598-4.

- STEINER, Rudolf. *Gegenwärtiges Geistesleben und Erziehung* (GA 307). Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1986. ISBN 3-7274-3070-2.
- STEINER, Rudolf. *Goethes Weltanschauung* (GA 6). 8. Aufl. Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1990. ISBN 978-3-7274-0060-5.
- STEINER, Rudolf. *Grenzen der Naturerkenntnis* (GA 322). Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1981. ISBN 3-7274-3220-9
- STEINER, Rudolf: *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2). 4. Aufl. Dresden: Emil Weises Buchhandlung, 1936.
- STEINER, Rudolf. *Heilfaktoren für den sozialen Organismus* (GA 198). Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1984. ISBN 3-7274-1980-6.
- STEINER, Rudolf. *Irrtümer der Geistesforschung* (GA 69a). Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 2007. ISBN 978-3-7274-0691-1.
- STEINER, Rudolf. *Má cesta životem* (GA 28). Svatý Kopeček u Olomouce: Michael, 2000.
- STEINER, Rudolf. *Menschenschicksale und Völkerschicksale* (GA 157). Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1981. ISBN 3-7274-1571-1.
- STEINER, Rudolf. *Metamorphosen des Seelenlebens* (GA 58). Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1984. ISBN 3-7274-0585-6.
- STEINER, Rudolf. *Mystika na úsvitu novodobého duchovního života* (GA 7). Praha: Grada, 2009. ISBN 978-80-247-3180-3.
- STEINER, Rudolf. *Naturbeobachtung, Experiment, Mathematik und die Erkenntnisstufen der Geistesforschung* (GA 324). Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1991. ISBN 3-7274-3242-X.
- STEINER, Rudolf. *Das Schicksalsjahr 1923 in der Geschichte der Anthroposophischen Gesellschaft* (GA 259). Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1991. ISBN 3-7274-2590-3.
- STEINER, Rudolf. *Tajná věda v nástinu* (GA 13). Hranice: Fabula, 2005. ISBN 80-86600-20-3.
- STEINER, Rudolf. *Theosophie* (GA 9). Hranice: Fabula, 2010. ISBN 978-80-86600-68-0.
- STEINER, Rudolf. *The Philosophy of Spiritual Activity* (GA 4). London: Rudolf Steiner Publications, 1949.
- STEINER, Rudolf. *Utváření vyučování na základě poznání člověka* (GA 302). Prednáška v Štutgarte 19. júna 1921. AWŠ ČR: 2019. ISBN 978-80-907148-2-3.
- STEINER, Rudolf. *Von Seelenrätseln* (GA 21). Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 1983. ISBN 3-7274-0210-5.
- STEINER, Rudolf. *Všeobecná nauka o člověku jako základ pedagogiky* (GA 293). Praha: Ophorus, 2003. ISBN 80-902647-8-6.

STEINER, Rudolf. *Výchova a vyučování na základě poznání člověka* (GA 302a). AWŠ ČR, 2020. ISBN 978-80-907148-3-0.

STEINER, Rudolf. *Výchova dítěte a metodika vyučování* (GA 34). Praha: Baltazar, 1993. ISBN 80-900307-9-3.

STEINER, Rudolf. Die Geisteswissenschaft als Anthroposophie und die zeitgenössische Erkenntnistheorie: Persönlich-unpersönliches. In: STEINER, Rudolf. *Philosophie und Anthroposophie* (GA35). Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag, 2014. ISBN: 978-3-7274-0351-4.

STEINER, Rudolf. *Zrkadlené Ja. Bolonská prednáška – filozofické základy antropozofie* (GA 35). Bratislava: Nevydané, 2011. Preložil Martin Bobko.

STEINER, Rudolf. *Wahrheit und Wissenschaft. Vorspiel einer "Philosophie der Freiheit"* (GA 3). Dornach/Schweiz: Philosophisch-anthroposophischer Verlag am Goetheanum, 1925.

A.2 Ďalšia primárna literatúra

ARISTOTELES. *Metafyzika*. Praha: Petr Rezek, 2008. ISBN 80-86027-27-9.

COLERIDGE, Samuel T. *Aids to Reflection*. Moral and Religious Aphorisms, no. XXV. London: George Bell and Sons. (1825) 1884.

FEYERABEND, Paul K. *Rozprava proti metodě*. Praha: Aurora, 2001, ISBN: 80-7299-047-0.

GOETHE, Johann Wolfgang. *Pohádka*. Řevnice: Arbor vitae, 2020. ISBN 978-80-7467-142-5.

GOETHE, Johann Wolfgang. *The Metamorphosis of Plants*. London: MIT Press, 2009. ISBN 978-0-262-01309-3s.

HEIDEGGER, Martin. *Co znamená myslet?* Praha: Oikoymenh, 2014. ISBN 978-80-7298-494-7.

KANT, Immanuel. *Kritika čistého rozumu*. Bratislava: Nakladatelství Pravda, 1979.

KUHN, Thomas S. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: OIKOYMENH, 2008. ISBN 80-86005-54-2.

PLATÓN. *Faidón*. Praha: OIKOYMENH, 2000. ISBN 80-86005-26-7.

SCHOPENHAUER, Arthur. Svet ako vôľa a predstava. In: *Antológia z diel filozofov, zv. VII. Pozitivismus, voluntarizmus, novokantovstvo*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 1967. ISBN 75-039-67 (060302).

B. Sekundárna literatúra

BARFIELD, Owen. *Záchrana jevů. Studie o idolech v myšlení*. Malvern, 2018. ISBN 978-80-7530-148-2.

- BARNES, John M. *The Third Culture. Participatory Science as the Basis of a Healing Culture*. New York: Adonis Press. ISBN 978-0-932776-40-2.
- BORTOFT, Henri. *Taking Appearance Seriously. The Dynamic Way of Seeing in Goethe and European Thought*. Edinburgh: Floris Books, 2014. ISBN 978-0863159275.
- BOUZEK, Jan, KRATOCHVÍL, Zdeněk. *Od mýtu k logu*. Praha: Herrmann & synové, 1994.
- BRADY, Ronald H. The Idea in Nature. Rereading Goethe's Organics (1998). In: SEAMON, David – ZAJONC, Arthur (ed.). *Goethe's Way of Science*. New York: SUNY, 1998. ISBN 0-7914-3682-9.
- ČIVRNÁ, Kateřina (2015). *Filozofické principy waldorfské pedagogiky*. Liberec. Bakalářská práce. Technická univerzita v Liberci. Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická.
- GOULD, Jay Stephen. *Hen's Teeth and Horse's Toes*. New York: W. W. Norton & Company, 1994. ISBN 978-0393311037
- HANEGRAAFF, Wouter J. (ed.). *Dictionary of Gnosis & Western Esotericism*. Leiden: Brill NV, 2006. ISBN 9789004152311.
- HEITLER, Walter. Goethean Science. In: SEAMON, David – ZAJONC, Arthur (ed.). *Goethe's Way of Science*. New York: SUNY, 1998. ISBN 0-7914-3682-9.
- HEUSSER, Peter. *Anthroposophy and Science: An Introduction*. New York: Peter Lang, 2016. ISBN 9783631672242.
- KASPER, Vojtěch, 2020. *Teorie poznání Rudolfa Steinera*. Praha. Diplomová práce. Univerzita Karlova. Filozofická fakulta. Ústav filosofie a religionistiky.
- KIERSCH, Johannes (2023). How Can Steiner's Pedagogical Esotericism Be Open for Discussion? Theses on Avoidable Obstacles to Discourse. In: SCHIEREN, Jost (ed.). *Handbook of research on Waldorf education*. New York: Routledge, s. 419-427. ISBN 9781032034683.
- LINDEMAN, William. *But Then Face to Face. A Path Into Rudolf Steiner's Science of Knowing*. New York: MERCURY PRESS, 1994. ISBN 978-0929979380.
- LINDENBERG, Christoph. *Rudolf Steiner*. Semily: Opherus, 1998. ISBN 80-902647-0-0.
- LOBOTKA, Vladimír. *Cesta k zjednotenému kozmu*. Vydavatel'stvo Spolku slovenských spisovateľ'ov, 2016. ISBN 978-80-8061-904-6.
- LOEBELL, Peter (2023). Central Motifs in Education Reform and Waldorf Education. In: SCHIEREN, Jost (ed.). *Handbook of research on Waldorf education*. New York: Routledge, s. 391-411. ISBN 9781032034683.
- NAYDLER, Jeremy. *Chrám kosmu. Starověká egyptská zkušenost Posvátného*. Praha: Volvox Globator, 1999. ISBN 80-7207-245-5.
- NIEKE, Wolfgang (2023). Education Science and Waldorf Education. In: SCHIEREN, Jost (ed.). *Handbook of research on Waldorf education*. New York: Routledge, s. 415-418. ISBN 9781032034683.

- PLEŠTIL, Dušan. *Okem ducha. Živá příroda v přírodovědných spisech Johanna Wolfganga Goetheho*. Praha: OIKOYMENH, 2006. ISBN 80-7298-148-X.
- PRANGE, Klaus. *Erziehung zur Anthroposophie. Darstellung und Kritik der Waldorfpädagogik*. 3. Aufl. Bad Heilbrunn: Klinkhardt, 2000. ISBN 3-7815-1089-1.
- RAWSON, Martyn. *Steiner Waldorf Pedagogy in Schools. A Critical Introduction*. Oxon: Routledge, 2021. ISBN 978-0-367-33398-0.
- RICHTER, Tobias (ed.). *Vzdělávací plán pro 1. až 12. ročník waldorfské školy. Pedagogické pojetí a vzdělávací cíle*. Praha: AWŠ ČR, 2013. ISBN 978-80-905222-5-1.
- SHELDRAKE, Rupert. *Science Delusion. Freeing the Spirit of Enquiry*. London: Coronet Books, 2012. ISBN 978-1-444-72793-7.
- SCHIEREN, Jost (2023). Anthroposophy and Waldorf Education. A Field of Tension. In: SCHIEREN, Jost (ed.). *Handbook of research on Waldorf education*. New York: Routledge, s. 428-437. ISBN 9781032034683.
- SCHIEREN, Jost (2023). Introduction. In: SCHIEREN, Jost (ed.). *Handbook of research on Waldorf education*. New York: Routledge, s. 1-11. ISBN 9781032034683.
- SCHMELZER, Albert (2023). The Study of Man and Educational Practice. In: SCHIEREN, Jost (ed.). *Handbook of research on Waldorf education*. New York: Routledge, s. 85-93. ISBN 9781032034683.
- SIJMONS, Jaap. *Phänomenologie und Idealismus. Struktur und Methode der Philosophie Rudolf Steiners*. Basel: Schwabe, 2008. ISBN 978-3-7965-2259-8
- SKOLIMOWSKI, Henryk. *Účastná mysl. Nová teorie poznání a vesmíru*. Praha: Mladá fronta, 2001. ISBN 80-204-0918-1.
- TARNAS, Richard. *Vášeň západní mysli. Proměny myšlenek, které vytvořili náš svět*. [Považská Bystrica]: Inštitút Gaia, 2023. ISBN 978-80-973281-2-2.
- ÚLL, Peter. Idea reinkarnácie na Západe. Vybrané myšlienky z diela Nikolaja Losského a Rudolfa Steinera, zakladateľa antropozofie In: KARDIS, Kamil – KARDIS, Mária (ed.). *Nové náboženské hnutia, sekty a alternatívna spiritualita v kontexte postmodernity*. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2010, s. 599-615. ISBN 978-80-555-0190-1.
- ÚLL, Peter (2019). Živé myslenie a waldorfská pedagogika. In: PELCOVÁ Naděžda a KVĚTOŇOVÁ Lea et al. *Stejně a jiné ve filosofické a speciálněpedagogické reflexi. Inkluzivní škola*. Praha: Univerzita Karlova – Pedagogická fakulta. ISBN 978-80-7603-036-7. S. 171-187.
- ÚLL, Peter (2020). Od samovraždy k sebapoznaniu – Masaryk, Steiner a faustovské usilovanie o poznanie. In: PELCOVÁ Naděžda a KVĚTOŇOVÁ Lea et al. *Existence a koexistence ve filosofické, speciálněpedagogické a psychologické reflexi: inkluzivní škola*. Praha: Univerzita Karlova – Pedagogická fakulta. ISBN 978-80-7603-154-8. S. 283-308.

ULLRICH, Heiner. *Rudolf Steiner. Leben und Lehre*. Munich: Beck, 2011. ISBN 978-3-406-61205-3.

WEHR, Gerhard. *C. G. Jung a Rudolf Steiner. Konfrontace a synopse*. Hranice: Fabula, 2003. ISBN 80-86600-04-1.

ZDRAŽIL, Tomáš. *První waldorfská škola ve Stuttgartu 1919 – 1925. Rudolf Steiner – kolegium – pedagogika*. Semily: Akademie waldorfské pedagogiky, 2022. ISBN 978-80-908621-0-4.

ZELINA, Miron. *Alternatívne školstvo*. Bratislava: IRIS, 2000. ISBN 80-88778-98-0.

C. Články v časopisoch

DEBS, Mira C.; BROUWER, de Jaap; MURRAY, Angela K. a LAWRENCE, Lynne; TYNE, Megan et al. (2022). *Global Diffusion of Montessori Schools: A Report From the 2022 Global Montessori Census*. Online. Journal of Montessori Research. Vol. 8 No. 2., s. 1-16. Dostupné z: <https://doi.org/10.17161/jomr.v8i2.18675> [citované 2024-04-21].

DU BOIS-REYMOND, Emil. The Limits of our Knowledge of Nature. *Popular Science Monthly*. Vol. 5, 1874. S. 17-32. Dostupné z: https://www.academia.edu/3080765/EMIL_DU_BOIS_REYMOND_THE_LIMITS_OF_OUR_KNOWLEDGE_OF_NATURE [citované 2024-04-15].

EWERTOWSKI, Jörg. Lesen im Werk Rudolf Steiners. Wissenschaftlicher Abstand und existentielle Nähe. *Anthroposophie - Vierteljahrsschrift zur anthroposophischen Arbeit in Deutschland*. Ostern, I/2014, s. 10-18.

GOLDSHMIDT, Gilad. *Waldorf Education and Anthroposophy – A Complex Relationship*. Online. Global Journal of Human-Social Science. Volume 23, Issue 9, 2023, s. 81-88. ISSN: 2249-460x. Dostupné z: <https://doi.org/10.34257/GJHSSGVOL23IS9PG81> [citované 2024-04-22].

HOLDREGE, Michael. Phenomenology: Husserl's Philosophy and Goethe's Approach to Science. *Waldorf Science Newsletter*, vol. 16/26, 2010. S. 26-32.

KAŠČÁK, Ondrej; PUPALA, Branislav; HAMAJOVÁ – ZIMENOVÁ, Zuzana. *Kauza waldorf na Slovensku*. In: Acta Facultatis Paedagogicae Universitatis Tyrnaviensis. Trnava: Ser. D, no. 13, 2009, s. 8 – 28. ISBN 978-80-8082-324-5. Dostupné z: https://www.truni.sk/sites/default/files/uk/f000252_0.pdf [citované 2024-04-22].

KIERSCH, Johannes. „Painted from a palette entirely different“ *A new hermeneutic approach to Steiner's esoteric courses for teachers*. Online. RoSE - Research on Steiner Education. Vol. I, No. 2, December 2010, s. 64-72. ISSN 1891-6511. Dostupné z: <https://www.rosejournal.com/index.php/rose/article/view/32> [citované 2024-04-22].

MAJOREK, Marek B. – DAHLIN, Bo. Anthroposophy and the spiritualized understanding of the human being as basis for education. Príspevok na konferencii ECER-EERA s názvom *Theory and Evidence in European Educational Research* vo Viedni, 28-30. september 2009. Program konferencie dostupný online: [140](https://eera-ecer.de/ecer-</p></div><div data-bbox=)

[programmes/conference/3/network/6/](#) Príspevok samotný je momentálne on-line nedostupný.

PÁLEŠ, Emil. *Sophiology as an Example of Integral Science and Education in the Slavonic Tradition*. Online. Spirituality Studies. Vol. 1, Issue 1 (2015), s. 37-75. ISSN 1339-9578. Dostupné z: <https://www.spirituality-studies.org/dp-volume1-issue1-spring2015/#36> [citované 2024-04-22].

RANDOLL, Dirk a PETERS, Juergen (2015). *Empirical research on Waldorf education*. Online. Educar em Revista. S. 33-47. Dostupné z: <https://doi.org/10.1590/0104-4060.41416> [citované 2024-04-22].

RAWSON, Martin. *Using a constructionist reading of Steiner's epistemology in Waldorf pedagogy*. Online. RoSE - Research on Steiner Education. Vol. 8, No. 2, Januar 2018, s. 33-50. ISSN 1891-6511. Dostupné z: <https://www.rosejournal.com/index.php/rose/article/view/414> [citované 2024-04-22].

SCHIEREN, Jost. *Anthroposophy as a mode of consciousness*. Online. RoSE - Research on Steiner Education. Vol. 13, No. 2, 2022, s. 84-90. ISSN 1891-6511. Dostupné z: <https://rosejournal.com/index.php/rose/article/view/680> [citované 2024-04-22].

SCHIEREN, Jost. *The scientific credibility of anthroposophy*. Online. RoSE - Research on Steiner Education. Vol. 2, No. 2, December 2011, s. 90-98. ISSN 1891-6511. Dostupné z: <https://www.rosejournal.com/index.php/rose/article/view/77> [citované 2024-04-22].

SCHIEREN, Jost. *The Spiritual Dimension of Waldorf Education*. Online. Research Bulletin. The Research Institute for Waldorf Education. Spring 2014, Vol. 19, no. 1, s. 19-29. Dostupné z: https://www.waldorflibrary.org/images/stories/Journal_Articles/rb19-lowl.pdf [citované 2024-05-11].

ULLRICH, Heiner. *Rudolf Steiner 1861-1925* (1994). Online. In: TEDESCO, Juan Carlos (ed.). *Prospects: the quarterly review of comparative education*. Paris: UNESCO: International Bureau of Education, vol. XXIV, no. 3/4, s. 555-572. Dostupné z: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000103087> [citované 2024-05-11].

D. Internetové zdroje

Waldorf World List (2024). Freunde der Erziehungskunst Rudolf Steiners. Online. Dostupné z: <https://www.freunde-waldorf.de/en/waldorf-worldwide/waldorf-education/waldorf-world-list/> [citované 2024-05-11].